

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ԱՊՐԻԼ.

№ IV.

ՏՓԻՒՍ

1879.

1. *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.
 2. *Scirpus americanus* (L.) Pers.
 3. *Eleocharis acicularis* (L.) Rostk Schmidt
 4. *Sagittaria arifolia* (L.) Link.
 5. *Alisma plantago-foliosa* (L.) Rostk Schmidt
 6. *Sparganium angustifolium* Michx.
 7. *Najas* sp.
 8. *Chara* sp.
 9. *Utricularia* sp.
 10. *Hydrocotyle* sp.
 11. *Salvinia* sp.
 12. *Wolffia* sp.
 13. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 14. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 15. *Chara* sp.
 16. *Utricularia* sp.
 17. *Hydrocotyle* sp.
 18. *Salvinia* sp.
 19. *Wolffia* sp.
 20. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 21. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 22. *Chara* sp.
 23. *Utricularia* sp.
 24. *Hydrocotyle* sp.
 25. *Salvinia* sp.
 26. *Wolffia* sp.
 27. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 28. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 29. *Chara* sp.
 30. *Utricularia* sp.
 31. *Hydrocotyle* sp.
 32. *Salvinia* sp.
 33. *Wolffia* sp.
 34. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 35. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 36. *Chara* sp.
 37. *Utricularia* sp.
 38. *Hydrocotyle* sp.
 39. *Salvinia* sp.
 40. *Wolffia* sp.
 41. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 42. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 43. *Chara* sp.
 44. *Utricularia* sp.
 45. *Hydrocotyle* sp.
 46. *Salvinia* sp.
 47. *Wolffia* sp.
 48. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 49. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 50. *Chara* sp.
 51. *Utricularia* sp.
 52. *Hydrocotyle* sp.
 53. *Salvinia* sp.
 54. *Wolffia* sp.
 55. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 56. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 57. *Chara* sp.
 58. *Utricularia* sp.
 59. *Hydrocotyle* sp.
 60. *Salvinia* sp.
 61. *Wolffia* sp.
 62. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 63. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 64. *Chara* sp.
 65. *Utricularia* sp.
 66. *Hydrocotyle* sp.
 67. *Salvinia* sp.
 68. *Wolffia* sp.
 69. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 70. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 71. *Chara* sp.
 72. *Utricularia* sp.
 73. *Hydrocotyle* sp.
 74. *Salvinia* sp.
 75. *Wolffia* sp.
 76. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 77. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 78. *Chara* sp.
 79. *Utricularia* sp.
 80. *Hydrocotyle* sp.
 81. *Salvinia* sp.
 82. *Wolffia* sp.
 83. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 84. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 85. *Chara* sp.
 86. *Utricularia* sp.
 87. *Hydrocotyle* sp.
 88. *Salvinia* sp.
 89. *Wolffia* sp.
 90. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 91. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 92. *Chara* sp.
 93. *Utricularia* sp.
 94. *Hydrocotyle* sp.
 95. *Salvinia* sp.
 96. *Wolffia* sp.
 97. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 98. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 99. *Chara* sp.
 100. *Utricularia* sp.
 101. *Hydrocotyle* sp.
 102. *Salvinia* sp.
 103. *Wolffia* sp.
 104. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 105. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 106. *Chara* sp.
 107. *Utricularia* sp.
 108. *Hydrocotyle* sp.
 109. *Salvinia* sp.
 110. *Wolffia* sp.
 111. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 112. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 113. *Chara* sp.
 114. *Utricularia* sp.
 115. *Hydrocotyle* sp.
 116. *Salvinia* sp.
 117. *Wolffia* sp.
 118. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 119. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 120. *Chara* sp.
 121. *Utricularia* sp.
 122. *Hydrocotyle* sp.
 123. *Salvinia* sp.
 124. *Wolffia* sp.
 125. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 126. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 127. *Chara* sp.
 128. *Utricularia* sp.
 129. *Hydrocotyle* sp.
 130. *Salvinia* sp.
 131. *Wolffia* sp.
 132. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 133. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 134. *Chara* sp.
 135. *Utricularia* sp.
 136. *Hydrocotyle* sp.
 137. *Salvinia* sp.
 138. *Wolffia* sp.
 139. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 140. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 141. *Chara* sp.
 142. *Utricularia* sp.
 143. *Hydrocotyle* sp.
 144. *Salvinia* sp.
 145. *Wolffia* sp.
 146. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 147. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 148. *Chara* sp.
 149. *Utricularia* sp.
 150. *Hydrocotyle* sp.
 151. *Salvinia* sp.
 152. *Wolffia* sp.
 153. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 154. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 155. *Chara* sp.
 156. *Utricularia* sp.
 157. *Hydrocotyle* sp.
 158. *Salvinia* sp.
 159. *Wolffia* sp.
 160. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 161. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 162. *Chara* sp.
 163. *Utricularia* sp.
 164. *Hydrocotyle* sp.
 165. *Salvinia* sp.
 166. *Wolffia* sp.
 167. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 168. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 169. *Chara* sp.
 170. *Utricularia* sp.
 171. *Hydrocotyle* sp.
 172. *Salvinia* sp.
 173. *Wolffia* sp.
 174. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 175. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 176. *Chara* sp.
 177. *Utricularia* sp.
 178. *Hydrocotyle* sp.
 179. *Salvinia* sp.
 180. *Wolffia* sp.
 181. *Elodea canadensis* (Mill.) Rostk Schmidt
 182. *Hydrilla verticillata* (L.) Rostk Schmidt
 183. *Chara* sp.
 184. *Utricularia* sp.
 185. *Hydrocotyle* sp.
 186. <

ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ

(Շարունակութիւնը տես «ՓՈՐՁ» 1879. № 3) :

Թ.

Խ Է Չ Ա Ն Ե Ն Ց Խ Է Չ Ա Ն

Հայաստանի մի տեսակ գիւղացի հարուստների խախն էլ կենդանանում է Խէչանեց Խէչանի մէջ : Ընդհանրապէս գիւղացիք չեն սիրում խառնուել հասարակական գործերում . ամէն մարդ իւր անձնական հոգսի, իւր տան ցաւի հետն է, իւր երեխանց ապրուստը ճարեն է նրա մտածմունքը : Այդ ասելով չի կարելի խել գիւղացուց իւր մերձաւորներին օգնելու յատկութիւնը : Մեր խօսքը գիւղական կառավարչական գործի համար է, որի համար ինքն իրան յառաջ է գալիս մի ուրիշ գասակարգ :

Հին ժամանակները սպիտակամորուս պատուելի ծերունիներն էին այս մարդիկը, որոնք իրենց գլխին ունենալով մի աւելի խելահասը՝ տանուտէրի աջակցութեամբ իւրեանց անձը գիւղի օգտի համար շատ անգամ դնում էին : Վերջերումս այս նահապետական ազնիւ սովորութիւնը փոխուեց . ծերունիների թուի հետ նոցա յարգանքն էլ պակասեց, նոցա տեղը բռնեցին հարուստ և խաղախ անչափահաս շողոքորթները . ծերունիներին բաժին մնաց իւրեանց ցուփն ու եկեղեցին . նոքա ցաւելով մտիկ էին տալիս գիւղի անկարգ դրութեան վերայ . և մի առաժով իւրեանց վիշտը յայտնում էին . վա՛յ քեզ քաղաք, թագաւորդ մանուկ ա գառել, ասում էին նրանք ու զլինները շարժում :

Խէչանեց Խէչանը, թէ իւր երիտասարդութեան և թէ ծերութեան ժամանակը չի խառնուել գիւղամէջ : Քանի նորա եղբայրը կենդանի էր ու ինքն էլ առոյգ և ուժեղ, նա միայն իւր տնային գործերն էր կառավարում, իւր այգիներն, անդերն էր մշակում . իսկ եղբայրն իւրեանց բերքը նրեան, Գլումրի և Փամբակ տանել ծախելու և շահացնելու հոգսերումն էր :

Այսպիսով նրանց պապական հարստութիւնն օր օրի վերայ աւելանում էր :

Միակ եղանակը, որով կարելի է ասել, թէ Խէչանը գիւղական գործերի մէջ խառնուում էր՝ այն էր, որ նրա դուռն ամէնքի համար բաց էր . ճանապարհորդներ, որ գիշերն Աշտարակումք մնալու համար ծանօթ չունէին, աղքատներ՝ որ մի զրգալ տաք կերակուր

չէին կերել, Խէչանի դուռը շատ լաւ ճանաչում էին: Սրանք Աստուծոյ հիւրերն են: Պաշտօնապէս եկած մարդիկ, որոնց դալուցը տանուտէրն և մի քանի իւր համակից յառաջաւոր իշխանները մի օգուտ չէին կարող տեսնել, նոյնպէս Խէչանի դռանն էին վայր բերուում: ապա թէ ոչ, թող ներէր Խէչանը, նշանաւոր աստիճանաւորին, կամ օգուտի դուռը բաց անող ծառայողին Խէչանի քուչէն էլ չէին տանիլ, ո՞ւր մնաց տանը հիւր տալ: Էդպիսի մարդկանց տանուով ինքը տանուտէրը մի քանի մարդկանց մասնակցութեամբ գիւղից բաւական շահ ունի ստանալու:

Երեցփոխի տանն իջեցնելու հիւրը նոյնպէս Խէչանի տանն էր պատսպարուում: մի գործակալ, մի վարդապետ, մի ժողովարար քրտրասանցի տէրտէր, որոնք երեցփոխի հիւրերն են, սրանց ևս սովորաբար ժամկոչը Խէչանի տունն էր առաջնորդում:

— Ա՛յ Խէչան, ասում ա՛ խէրը տեսնի Հերապետը, ջառմէն քաշի Կարապետը, կրկնում էին նրան շատ անգամ գիւղացիք, թէ որ մեր մութավելու՝ տանը վէր եկող ղօնաղներին դու պտի պատիւ տաս, տանդ պահես ու ճամփու դնես, էլ ընչի՞ չես ուզում մութավելի դառնալ: էլ ի՞նչ ա մնում անելու:

— Զէ, ախպէր, ձեր հօրն օղորմի, ինձանից ձեռք քաշեցէք, ես էդպէս դարմադալ բաների հետ զլուս չունիմ, ասած ա՛ Խաչը խաչապաշտին խռով կը կենայ, ես Սև քարի ապրանքից վախում եմ: մարդ ենք, ես ի՞նչ գիտեմ, բալքի սխալմունքով գանձանակի կամ մոմի փողիցը մի սև գրօշ խառնուեց իմ ջիբի սև փողերի հետ ու խարջեցի, չէ՞ որ իմ հարսը կը հարամուէի, իմ տունը կը քանդուէի: ես ի՞նչ պտի պատասխան տամ իմ Ասածուն, չէ՛, չէ՛, չէ՛: ես ձեզանից կը խնդրեմ, որ ինձ թողաք խղճմասնքս հանգիստ մի կտոր հալալ հաց ուտեմ: Վնաս չունի, ո՛ւմ կուզէք, ո՛ւմ արժան կը տեսնէք, մութավելի շինեցէք, ու նրա տանը վէր դալու Աստծու ղօնաղներին իմ դուռը ղրկեցէք:

— Լաւ կ'թի կով ենք ունեցել, երբեմն խօսում էին առանձնապէս միմեանց հետ տանուտէրն ու իւր սրատամ օգնականները, եղալ թիբէքը մեզ ենք պահում, անխէրները Խէչանի դուռն ենք տանում, պէտք եկած վախճն էլ նրա տանիցը գաւերով գինի արաղ ենք ուզում, ու մեր օգտին գեղի ծախսի մէջը դնում:

— Տասն հաքան ամէն օր տարէք, թէ կուգէք, ասում էր տանուաւորին Խէչանը, թաք ըլի ինձ գեղի գործերի մէջը մի խառնէք, փառք Աստծու, մի կտոր հաց ա տուել, ընչե՞ չպտի հընկեր հարեանի հետ կիսենք :

Մեր Խէչանը շատ ուրախ էր, որ իրան տանուաւոր կամ երեցփոխ չէին գնում, նա յօժարութեամբ տալիս էր ամէն ուղած, որ իրան չէին արդելում իւր սիրելի պարապմունքից — իւր տներն ու մէքերը կառավարելուց :

Աւուրակի օրերը միայն Խէչանի հագին մաշիկ կը տեսնէիր. լի օրերը տրեխները ոտներին, մի սպիտակ համաշ Զարբեպի չուխայ հագած՝ կամ տանն էր գործում, կամ թէ բանւորների հետ այգումն ու անդումը :

Այդ պատճառով գիւղացիք ծաղրածութեամբ նրան երեսին ժլատ էին կոչում :

— Այ տնաքանդ, դու չե՞ս ամանչում, ընչանք իրիկուն արևի տակին գլուխդ աղլուխ փաթաթած՝ խոտ ես խորումում, երեսէքդ հօ գլուխդ կոխել չե՞ն, ո՞ւմ պտի թողաս, երկու ախպերով մի երեսայ ունիք, Ծվիկենց Աղաջանի տղէն մատով գերեզմանդ հօ չալտի՞ փորի, որ ինայում ես մշակի փող տաս ու ինքդ հանգիստ գեղամիջին ձեռներդ ջէրդ դրած ման գաս : Դու՞ հօ դո՞ւ ախպերդ էլ քշեր ցերեկ չօրերիցը տուն չի գալիս. սաքի ի՞նչ կ'ընի, որ ձեր դռանը ձեր մասիլը՝¹ սաղաջնէք ու նեղութիւն չքաշէք. կէս ծաղր՝ կէս շիտակ ասում էին Խէչանին իւր ընկերակիցները :

— Չէ ախպեր, ամէն մարդի խելք իր գլխին ա, պատասխանում էր նա :

Խէչանը սիրում էր նոյնպէս լաւ ուտելը. ամառը այնքան չէ, բայց ձմեռն անխափան առաւօտեան ժամից դուրս գալուց յետոյ, որ մի նախաճաշիկ չանէր մի կ'ըղայ արաղով ու մի երկու գաւաթ գինով, նրա օրն օր չէր : Ուտիս օրերն աւելի ուրախ էր լինում նրա սիրտը, ժամից յետոյ միսն առնում էր, տուն բերում ու իր ձեռքով խորովածը կտորորում, շամփուր անում ու կրակի վերայ տոտժացնում :

Մի քանի պորտաբոյժ պարոններ իրար աչքով անելով՝ ցոյց էին տալիս Խէչանին ու մի փոքր ժամանակից յետոյ գալիս դռանը

կանգնում ու ձայն տալիս. Խէչա՛ն, այ Խէչա՛ն, դուս արի, բան հեր
ասում:

Չօռ ու յա՛ւ էք ասում, ուրախ ուրախ գոռում էր ներ-
սից Խէչանը, ևս ձեր փորացաւանքը չգիտե՞մ, խորովածի հոտը շը-
ների պէս պնչներիդ ա դիպել. դէ եկէք լափեցէք էլի՛: Ագա՛, այ
մեռածներ, ի՛նչ լաւ եկաք, մեր երեխէն (եղբօր համար էր ասում)
ըստուղ չի, մինակ էլ էս անտէրի թիքէն բողաղովս կուլ չի դնում:
Ես արմանում եմ, մի փարայ² մարդկանց վրայ, որ կարողանում են
մէնակ հաց ուտել:

Ո՛ր օրն էլ խորովածի պատրաստ ժամանակը դրսեւիցը ձայն
տուող չը լինէր, ինքը Խէչանը շամփուրը կրակին կը թողէր, դուրս
կերթար ու քուշով անցնողին ներս քարշ կը տար, իրան սեղանա-
կից կանէր, մանաւանդ՝ եթէ օտարական տեսնէր, էլ ձեռք չէր
քաշել:

— Իմ ախպէրս տարին 12 ամիս օտարների դռներին ա, սը-
րանց կերածն էլ նրա բաժինն ըլի:

Այս էր Խէչանի համոզմունքը:

Շատ չքաշեց սակայն, Խէչանի ուրախութիւնը արամութեան
փոխուեց:

Մի ձմեռ Աբարանումը՝ Ափնագիւղի ձորումը նրա եղբայրը
բարագէլ ընկաւ, ոտները ցրտատար եղած՝ երեք օրից տուն հասաւ,
անկողին մտաւ և մի քանի օրից յետոյ աչքերն յաւիտեան փակեց:

Այս տարաբաղդութիւնը Խէչանին շատ կտորեց, մանաւանդ
երբ մի երկու ամսից էլ մեռաւ նրա կինը, բոլորովին ծերացաւ և
փոքր մնաց ինքն էլ յուսահատութիւնից մեռնում էր:

Նրա տան կառավարողը մնաց իւր այրի քոյրը, որ վաղուց
չքաւորութեան պատճառաւ իւր միակ Հերիքնալ աղջկայ հետ Խէ-
չանի մօտ էր բնակուում:

Երկու տարի Խէչանը եղբօր համար սուգ պահելուց յետոյ
կրկին իւր անային գործերին կացաւ և փոքր առ փոքր առաջուան
ուրախ բնութիւնն ստացաւ, մանաւանդ երբ իւր և քրոջ հասա-
կակից աղջիկները տասն երկու կամ տասն երեք տարեկան հասակը
մտան, նա բոլորովին մոռացաւ իւր վշտերը:

Թէպէտ Խէչանի եղբօր կենդանութեան ժամանակն ևս նրա

Հարստութեան համբաւը ամէն տեղ տարածուած էր, բայց և այնպէս օտարների աչքը նրա դռանը չէր, ուրիշների շահասիրութիւնը զրգուելու տեղիք չկար. նրա միակ ժառանգ աղջիկը դեռ փոքր էր, իսկ ժառանգութեան կէսն եղբօրն էր պատկանում:

Բայց եղբօր մահից յետոյ՝ երբ Խէչանը մնաց միակ տէրը իւր մեծ կարողութեան և նրա աղջկին իւր տարիքին հասած նրա ժառանգն էր, շատերի ուշադրութիւնը Խէչանի հարստութեան վրայ դարձաւ:

Թէպէտ Հեղնարը նշանած էր, թէպէտ նա շատ գեղեցիկ չէր, ամէնքը խոստովանում էին, որ Հերիքնաղը շատ սիրուն, համեստ ու տնարար է Հեղնարից, բայց ով հասած աղայ ունէր, Խէչանի աղջկանն իւր տանը հարս տեսնել էր ցանկանում: Ոչ ոք էլ չէր ուզում միաք բերել, թէ Խէչանն ու Ծվիկենց Աղաջանն օրինաւոր բարեկամութիւն են անում. թէ Խէչանի տրտմութեան միջոցներն Աղաջանն էր նրա մուկն իրանի պէս հոգ տանողը, թէ Սմբատը բաշիքեալ թմայ արած օրից դէսը հարազատ որդու նման Խէչանի տանն ընդունած էր և երկու փոքրիկ աղջիկներն այլապէս չէին ճանաչում Սմբատին, եթէ ոչ ինչպէս իրանց եղբայրը:

— Անբուն ցեց ա, Խէչանի հարստութիւնը, մտածում էր ամէն մի նշանակութիւն ունեցող հայր, էլ ի՞նչ կարծիք, որ Խէչանի ունեցած չունեցածն աղջկանն ա, թէ որ դրան ձեռք չբցեմ, անխելքութիւն ա, իմ աղէն Ծվիկենց Աղաջանի որդուցն ընչով ա պակաս:

Չէնդ կտրի՛, անպէտք լակո՛տ, բարկանում էին այսպիսի հայրերն իւրեանց որդւոց վերայ, երբ որ վերջիններս համարձակուում էին հակառակիլ իւրեանց հօր նպատակին, հաւանելով Խէչանի աղջկայ գեղեցկութեանն և իւրեանց մօր ձեռքով հասկացնում էին իւրեանց ցանկութիւնը Հերիքնաղին ուղերու. ի՞նչ սիրունութիւն, ձինն էլ ա սիրուն, որ ոտի տակի կղզորու՛ւմ ա, սիրունութիւնն էս օր կայ՝ հզուց ոչ, դու ասա էն մալ ու դովլաթը քունը դառնայ, որ միջին լեղ տաս, կնկայ սիրուն ու գէշը ո՞րն ա, քո մէրը որ սիրուն չէր, տեսնում չե՞մ, որ մենք պակաս մարդ ու կնիկ ենք. Գժուել ես, ի՞նչ ա, այ որդի՛, խելքդ հացի հե՛տ ես կերել Խէչանի քուեր աղջկանից քեզ ի՞նչ խէր ու խաշու, իր աղջկին ուղե՛, որ դու էլ քո օխտը պորտն էլ քեզանից յետը վայելէք:

Ոչ միայն Աշտարակցիք էին աչքը անկել Խէչանի աղջկայ վրայ,

երկու երեք հարեան գաւառների հարուստներն էլ ատամները սրած՝ միայն էին անում Խէչանի աղջկէն ուզել:

Այս ձայները միշտ Խէչանի տկանըն էին ընկնում, բայց նա ժպտում և գլուխը պտրտում էր:

Ժ.

Բ Ե Ր Ա Ն Փ Ա Կ Ե Ք

Յուն բարեկենդանի կիւրակէ երեկոյին, ինչպէս ասացինք, Աշտարակցիք վերջ գրին Աղբէնց կալումն ամբողջ երկու շաբաթուան գժութիւններին, ամէնքը միմեանց բարի գիշեր ասելով, ուրախ զատիկ ցանկալով՝ մոտն իւրեանց իւրաքանչիւր յարկի տակն՝ իւրանց ընտանեաց հետ մեծ պատին զիմաւորելու:

Գիւղումը լռութիւնը տիրեց, վերջացաւ այն կերուխումը, բոլորովին մի հասարակ երեկոյի նմանութիւն առաւ օրը. կարծես թէ, այս գիւղի մէջ երկու շաբաթուան շաբաթ ոչինչ արտաքոյ կարգի բան չէր պատահել: Այս արտաքուստ էր. մո'իւր ամէն մարդի տունը և բոլորովին ուրիշ տեսարան կը տեսնես:

Տան նախանգամը կամ ծերունին շուրջ առած իւր բոլոր գերդաստանը, շարուել է քուրսու¹ տակը բերան փակ է ք անելու:

Այստեղ ահա նահապետական սուրբ աւանդութիւնը պարզ արտաբայցում է, տան նահապետն իւր լիազօր իրաւունքի մէջն է. ամէնքը նրա աչքին են նայում, նրանից ակնածում են: Իսկ մեր պապը, կամ ափուն քաղցրութիւնն և սէրն երեսին՝ չէ թէ այս անցեալ երկու շաբաթուան նման աղաղակներով ու հարայ՝ հրօցներով է զիմաւորում պատին, քաւ լիցի՝, նա համեստ և զուարճալի բարոյական առակներով, յիսուն օրուայ հիւր եկող մեծ պատի վերայ խօսելով, այս բարեկենդանի ուրախութիւնները գժութիւն համարելով՝ դովում է պատը:

1 Մի ցածր սեղան է, որ թոնիրը իշնեւուց յետոյ դնում են թոնրի վերայ, կապերտներով ծածկում և ոտքերը տակը դրած նստում են:

Մեր ծերունին սրտանց ուրախ է, նա ոչ մի օր իւր չորս կողմն այսպէս հաւաքուած չի տեսել իւր ընտանիքին և մերձաւորներին. այսօր նա միայն իւր փոքրիկ գերդաստանի հետ չէ սեղան նստել, նա բազմել է այն սեղանի գլխին, որի չորս կողմն իւր մերձաւոր ազգականներն են շարուած:

Բաժանուած փոքր եղբայրներ, հօր եղբօր որդիք, ամուսնացած աղջիկներ իւրեանց այրերի և զաւակների հետ՝ բոլորը՝ բոլորը հաւաքուում են իւրեանց ազգապետ ծերունու մօտ՝ նրա օրհնութիւնն առնելով, նրա հետ միասին բերանփակէք անելու:

Ծերունու տանը ոչինչ նոր պատրաստութիւն չի տեսնելու, ամէն եկող գերդաստան իւր հետ բերում է բարեկենդանից մնացորդ ուտելիքներն և մի գաւ գինի ու խառնում նրանց տան եղածի հետ: Այս երեկոյ օջաղ¹ չպիտի վառուի, պապոնց օջաղիցը միայն ծուխ պիտի բարձրանայ, էն էլ բերանփակէք ձուածեղն անելու համար:

— Աղջկէք, երեխէք, հէնց որ կերթաք պապոնց, կամ մենծ ափունենց տունը, ամենքդ էլ զնացէք պապի ձեռք պաշեցէք ու ապեցէք. — շնհաւոր բարիկենդան:

Ի՛նչ ուրախութեամբ սերնդի նահապետը գրկում է իւր սիրելիներին և աչքերն երկինք բարձրացնելով՝ օրհնում վերին Նախախնամութիւնն և աղօթում, որ արժանացնի իրան մի նրան բոլոր հողին:

— Պապի ջա՛ն, հէքաթ² ասե՛ն:

— Դէ՛ մի պաչ տո՛ւր:

Երեխէն թուշը դէմ արեց, պապը մկան ու կառուկ առակը պատմեց:

— Պապի ջա՛ն, ինձ համար էլ ասա՛:

— Դեռ կա՛ց, էս մինը Գօգօրիս համար եմ տաում:

— Պապի ջա՛ն, բա ինձ համար:

— Դեռ էս լսի՛, աղուէսի ու հաւերի հէքաթն էլ քեզ համար եմ պատրաստել:

— Պապի ջա՛ն, բաս ինձ համար, ազատ բարձրանում է մի երեք չորս տարեկան մանուկ — մեծ աղջկայ աղէն պապի ծնկան վերայ ու միլքի թելերի հետ խաղում:

Յանկարծ բերանը մօտեցնում է նրան պապին և ատամներով բռնում սիրուն տղայի փափիկ կուռը :

Ամենքը ծիծաղում և ուրախանում են :

— Իմ կուռն էլ, իմ կուռն էլ, պապի ջա՛ն, իմ կուռն էլ կծի՛ :

— Չէ՛, քո կուռը պահի, ոչխարներ պտի շինեմ կուռնդ վրայ : Ելե՛ երեսայից կշկշոցը տունը բռնում է :

Մեծերն էլ կամաց կամաց մասնակից են լինում այս անմեղ գուարճութիւններին :

Բաւական միջոց անց կացաւ և առակը մոռացուեցաւ :

— Ա՛յ, հէքաթը կիսատ մնաց, ալուէսը կը խռովե՛ :

— Հա՛, հա՛, պապի ջա՛ն, հէքաթն տատ, հէքաթը :

— Որ տեղ մնաց, մտիցս ընկաւ :

— Ը՛, ը՛, ը՛ վայ, մոռացայ :

— Ի՛է՛, մտքամոլորներ, ասենք՝ ես եմ հալիւորել, դուք ընչի՞ն պտի մոռանայիք, ամօ՛թ քեզ Մուկո՛ւչ, էս քո հէքաթն էր, ով մոռանար՝ դու պտի մտքումդ պահելի՛ր :

— Ել յետ գլխի՛ցը՝ պապի ջա՛ն, էլ յետ գլխի՛ցը :

— Գլուխն էլ մաքրիցս թուաւ, ընչանք հերթով միմին պաչ չտաք, միտս չի գալ. ով շուտ թուշը դէմ կանի, նրա համար կասեմ :

Միմեանց յետ խփելով՝ երեսայքն ուրախ ուրախ պապի գիրկն ու շալակն ելան և աշխատում են երեսները շուտ մօտեցնել նորա բերանին :

— Ել չեմ տսում, համբուրելուց յետոյ հրաժարուում է պապը, սոված փորս վեց-վեց ա անում ¹. դէ գնացէք, տատին ասեցէք, թող հացը քաշի, մի քիչ փորներս լցնենք, հացից յետը շատ բան ունիմ պատմելու :

— Չէ՛, չէ՛, սուտ ես տսում, էս օր բարիկինդան էր, սաղ օրը կերել ես, մենք էլ սոված չենք, ա՛յ, ջիւղմա գաթի կտոր ունիմ, իշտահ չկայ որ ուտեմ, կուզե՞ս, քեզ տամ :

— Չէ՛, ես հաց ուտիլ եմ ուզում, կիրակրները կը մնան, է-գուց դէն կածենք, շներին կը տանք :

— Տատի ջան, դէ՛ դու էլ թէպէտ արա՛, նոր կերակուր հօ չես եփելու, էլ ի՞նչես յետացնում։ փոքրիկ շրթունքներն ուռեցնելով՝ քաշքշում են տանտիկնոջ փէշերէքը մեր դառնուկները, պապը սոված ա. ի՞նչ անկուշան ա, սաղ՝ բարիկենդանին միալար՝ նի ա տալի՝² ու դեռ ասում ա, թէ թափանիս³ մի դիհը դարդակ ա։

— Էլ քունջ ու պուճախ մի ընկնէք, ինչ ունիք չունիք բերէք, մէջ տեղ լցրէք ու դուք էլ նստոտեցէք՝, էս իրիկուն մի հալալ հաց ուտենք, բերան փակէք անենք, էլ ո՛վ սաղ՝ ո՛վ մեռած, հրամայեց պապն և ամէնքը միասին շարուեցան։

— Ա՛յ պառաւ, դու հէնց նստի՛, կէս երեսդ մեր դիհն ըլի, կէսն էլ հարսների, դու երկու ախոռանի ես, ծաղրածութիւն է անում պապն իւր կնոջ հետ։

Տղայ-մարդկանց քամակին շարուում են հարս ու աղջիկներն և երեսները միւս կողմը դարձրած՝ քամակները դէպի այլ մարդիկը՝ ընթրում են։

— Ա՛յ կնիկ, էսքան բանը որ մեր առաջն ես լցրել, էդ ջահէլ-ջուհուլին ի՞նչ ա մնացել, հոգաց պապը։

— Տօ՛, ճար կարածի մարդ, ըստեղ էսքան թափած ա, որ մի շաբաթ էլ բարիկենդան ըլի, հատնիլ չէր, մի տէ՛ս, քանի՛ տնուոր ենք, ամէն տանից էլ եկել ա, հլա ասես էսքանը բերում էիք՝ թէ ի՞նչ։

Սկսում են նոյնպէս սեղանի վերայ կարճ կարճ ծիծաղաշարժ ասացուածքներ։

— Դուք էլ հօ պստի հարսներ չէք, յանդիմանում է պապը այլ մարդկանցը, մէնակ ես հօ չպտի՞ խօսամ, ի՞նչ էք բերաններիդ հուպ տուել, հալալթ մի մին բան էլ դուք կիմանաք, ասեցէք էլի՛։

Ուրախութիւնն ընդհանրանում է, մուրախաս ա, պապը հրաման տուեց, ամէնքն ինչ սրախօսութիւն գլխեն, գործ են դնում։

Հարսներն էլ փառ փառ ծիծաղում են։

— Դէ՛, ով խաղ դիտի՛ պահի ոչ։

Ամէն մարդ իւր շնորհքը բանացրեց։

— Ա՛յ կնիկ, դէ՛ վեր կաց օճախդ կպցրու, բերան փակէքի

1 Անդադար։ 2 Ներս է լցնում 3 Ստամբուլիս։

ձուածեղն արա՛, հացը վեր քաղենք, էս երեխէքը մի քիչ ուրախութիւն անեն :

Տանտիկինը մէջ տեղ բերեց մի հաստ ձուածեղ, ամէն մարդ մի մին թիքայ վերցրեց, բերանը դրեց, ծծի երեխեքանց պռօշներին էլ որդեկէր մայրերը քսեցին և պապը մի երկար օրհնութիւն ու քարոզ սկսեց :

— Տարուան մէջը շատ ուրախ օրեր են գալիս գնում, սկսեց պապը մի թաս գինի ձեռքին բռնած . զատիկ , ջրօրհնէք , հինգ նաւակատիկ, ես ի՞նչ գիտեմ, ո՞ր մինն ասեմ, մենք էդ օրերումն էլ ուրախանում ենք , համա ձմեռուայ տան բան ու գործի թեթեւ վախտի համար մեր օղորմածիկ պապերը սարքել են բարիկենդանը, որ ամէն աշխատանք թողանք, քէֆի հետ ընկնենք : Ի՛նչ գոռութիւններ արինք, ի՛նչ կերանք, ի՛նչ խմեցինք, վերջացաւ պրծաւ, 50 օր մենք պաս ա գալիս, ինչքան որ պարապ օրեր ենք անցկացրել, պաի էս օխտը շաբթի մէջ տեղակը հանենք: Եզուց էլ օր աշխատանքի օրերը դուս կը դան, պաի ամէն մարդ իր Աստուծո անումը տայ, գլուխը քաշ՝ իր աշխատանքին կենայ, որ Աստուած էլ նրա ճակատի քրտինքն օրհնի , նրա վար ու ցանքին , նրա հանդ ու հանդաստանին , նրա յիշանոնցը լիութիւն , առաքողութիւն տայ: Էս իրիկուն ձուով բերաններս փակեցինք , ընչանք զատիկ շաբաթ իրիկունը, մին էլ ո՛վ ապրի, թող տեսնի, կարմիր ձուով բերան բացէք անենք: Աստուած ըսէնց ուրախ սրտով՝ ցամաք աչքով գտկին արժանացնի ամէն հայ-քրիստոնէի , նրանց սաղաղիցն էլ ձեզ, իմ որդիքս, ձեր երեխեքանցով, ձեր օղլուշաղով . մօտ եկէք, բալէքս, ամէնքիդ էլ պաչեմ, բարով դուք էլ իմ տարսը դառնաք, շատ շատ տարիներ ըսէնց ուրախ սուփրայ բաց անէք, փեսեքանց, թոռների , ծոռների տէր դառնաք , ձեր երեխեքանց կարմիրը կապէք: Ա՛յ հարսներ, ա՛յ աղջկէք , շատ ապրիք, հնազանդ ըլիք, դուք էլ պառաւիք ու իմ պառաւի պէս ճանգլաճուտերով հացի նստիք, բարով սև օրեր չտեսնիք, ձեր սև օրերն էս օրուայ պէս ըլին, ինձ ու իմ պառաւին էլ ձեր ձեռովը հողը դնէք, ձեր մի բուռը հողին արժանանանք, երկնային Թագաւորիցն էլ խնդրել եմ անարժան բերանովս, որ մէկ իր արքայութիւնին արժանացնի. ամէն :

Անխտիր ամէնքը վեր կացան , պապի ու տատի ձեռքը համբուրեցին, սրանք էլ նրանց երեսները պաչեցին և սեղանը հաւաքուեցաւ :

— Այ կնիկ, դէ գնա՛ մի քիչ պօպօքից մօպօքից բեր, երեսփեքանց առաջն անձա՛, մի քիչ էլ վէճ խաղան ու գնան իրանց տըները, հրամայեց պապը:

Մի ուրախութիւն էլ նոր սկսաւ, մի կողմը վէճ են քցում տղայքը, միւս կողմը թօլօլան գի են խաղում հարս ու աղջիկները, աւելի հասակաւորներն էլ հաւաքուել են պապի մօտ և զուարճանում նորա համով հանաքների վերայ:

Խէչանեց Խէչանն էլ իւր տան նահապետն ու գլուխն էր. նա շատ տխուր բերան փակէք արեց. նրա քոյրը շատ սախպեց նրան չկոտրել երեխեքանց սիրտը, բայց նա լսել անգամ չուզեց:

— Ե՛նչ կըլնէր, որ հիմի իմ տխպէրս ու հընկերս կենդանի ընէին ու մենք էլ մի ուրախ պաս բռնէինք, պնդում էր նա քրոջ խօսքերի դէմ:

— Աստծով երբ որ չեղնարին կը պսակենք, Սմբատը քեզ ախպէրութիւն էլ կանի, որդիութիւն էլ:

Խէչանի տրտմութիւնը փոքր ինչ փարատուեցաւ, երբ որ Սըմբատը տուն մտաւ, ձեռքը համբուրեց:

ԺԵ.

Ա Ն Մ Ե Ղ Մ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

Եթէ ազգականութեան մէջ կայ մի ամուր կապ, որ մարդկանցն իրարու մօտեցնում, իրարու ուրախութեանն ու տրտմութեանը մասնակից է անում, այդ քաղցրութիւնն աւելի զգալի է հասարակ ժողովրդի մէջ, քան բարձր դասակարգի, գիւղականաց մէջ առաւել՝ քան թէ քաղաքացիների:

Գիւղացին իւր անձնական գործի հետ միասին պարտականութիւն է զգում իւր ազգականի կարիքին հասնել, իւր մերձաւորի ուրախութեան ու տրտմութեան ժամանակը նրա զգացմունքներին բաժանորդ լինել:

Նա ուրախ է, երբ իւր հեռու մօտիկ բարեկամի տանը մի բարեաղջութիւն է պատահել, մի հարսանիք, մի ծնունդ, նա ամե-

նայն սրտով շնորհակալութիւն է անում, երբ նրան աւետիք են տալիս :

— Աչքդ լո՛յս, քեռուդ աղջկանը նշանել են, կամ թէ ինամուդ կ'ինը տղայ է ծնել :

— Աչքալուսով կենա՛ս, պատասխանում է նա քեղ, բարով ձեր աղիւղ սիրեկաններին էլ ռաստ դայ էս ուրախութիւնը :

Այսպէս էլ իմացիր և տրամութեան ժամանակը :

Սէր, քաղցրութիւն, մօտիկ յարաբերութիւն, շարունակ միմեանց տուն գնալ ու գալ, կէս գիշերի՝ մէջ գիշերի բարեկամի կարիքին հասնել. — այս գեղեցիկ յատկութիւններով կը հիանայ Հայաստանի գիւղերը մօնող մէկը. մանաւանդ եթէ նա ծանօթ չեղած գիւղական պարզութեանը՝ սնած քաղաքի շինծու կենցաղավարութեամբ, գիպուածով ընկնի նա վերոյիշեալ երանաւէտ կեանքի մէջ : Միանգամայն կը զմայլի այնպիսի անձը տեսնելով այնքան ջերմ սէր և անխաղախ բարեկամութիւն : — Այո, կասի նա, որքա՛ն մեծ զանազանութիւն, ո՛րչափ նախանձելի վիճակ, ո՛ւր գիւղացու անկեղծ բարեկամութիւն, ո՛ւր մեր քաղաքացիներիս քաղաքավարական կեղծ կանոնների վերայ հիմնուած առ երեսս ունեցած մարդահաճոյութիւն :

Մերձաւորների ու բարեկամների յարաբերութեանց վերայ խօսելով՝ մենք չպէտք է խլենք գիւղացուց բոլոր իւր նմաններին ցոյց տուած համակրական զգացմունքը՝ մի տեղ նա ասում է. — մօտիկ հարեանը լաւ է հեռու բարեկամից, միւս տեղ. — յառաջ մերը, յետոյ մերոնցը : Այս երկու առածը միմեանց չեն փնասում, սրանցով գիւղացին թէ հարեանին է սիրում և թէ ազգականին. մանաւանդ եթէ նրա բարեկամութիւնը նոր է, նոր ինամութիւն են կապել իւրեանց մէջ :

— Խնամի ջա՛ն, ուրախ գիմուորում է նա իւր նոր ազգականին, բարեկամացանք՝ բարեբարացանք :

Այդ օրից նրանք միմեանց տան անդամներն են :

Խէչանենց Խէչանի և Ծվեկենց Այաջանի մէջ երեխաներին բաշխեալ թմայ արած օրից մի ամուր բարեկամութիւն հաստատուեցաւ, նրանց աները, համարեա, միացան, մի դրոշակ տաք ու հովը բաժանում էին իրար հետ :

Բաւական չի, որ երկու սիրով ինամիքը ամբողջ օրերով համարեա, միասին էին լինում, Սմբատը գիշերներն էլ իրանց տանը չէր քնում :

Ինչպէս առ հասարակ գիւղական սովորութիւնն է, Սմբատը ձմեռներն ուսումնարան էր գնում, ամառներն այգին, կամ արտը, այդ միջոցումը նա չէր ել հարցնիլ, թէ իրանց տաշտիցն է հարկաւոր հաց վերցնել գրպանը փնել, թէ Խէչանենց: Երկու դուռն էլ բաց էր իւր համար, երկու տունն էլ իրանն էր, շատ անգամ նա մոռանում էր, թէ ո՛ւմ աղէն է: Հեղնարի ու Հերիքնաղի մէջ նա ոչինչ զանազանութիւն չէր գտնում, երկուսն էլ իւր քոյրերն էին, Խէչանն էլ իւր հօր եղբայրը: Ահա այսպէս էր պատասխանում նա հարցնողին: Նա ոչ բաշեք ետրթմի նշանակութիւնն էր հասկանում և ոչ նշանածութիւնը. նա պարզ, անմեղ երեխայ էր և նոյն անմեղութեամբը շարունակում էր իւր երթեկութիւնը, մինչև որ տարիները մի օր նրա թեկիցը բռնած՝ յետ քաշեցին:

Այս մի և նոյն դրութեան մէջն էին և երկու մասսաղասուն աղջիկները. քանի փոքր էին, նրանք միմեանց այլապէս չէին ճանաչում, եթէ ոչ հարազատ քոյրեր. եթէ հարցնելու լինէիր. — եղբայր ունի՞ք, — այո՛, կը պատասխանէին, Սմբատը մեր եղբայրն է: Երեխայական անմեղ խաղեր, Սմբատի հետ քաշել, քաշքշուիլ, ծեծել, ծեծուիլ, միմեանց դէմ շրթունք ուռեցնել, մի քանի բուպէ խռովել, էլ յետ միմեանց գիրկն ընկնել, հաշտուիլ. — ահա այսպէս էին երեք երեխաների յարաբերութիւնները:

Երկու աղջիկները, համարեա թէ, հասակակից էին, իսկ Սըմբատն երեք կամ չորս տարով մեծ էր նրանցից, և այդ էր պատճառը, որ աղջիկները միմեանց հետ վէճ ունեցած ժամանակը, շատ անգամ, իրանց դատաւոր էին կարգում Սմբատին:

— Սմբատ ջա՛ն, իմ դիհը պահի՛, փաթաթուում, համբուրում էր Հեղնարը:

— Սմբատ ջա՛ն, սուտ ա ասում, իմ կուսնը կա՛ց, գիրկն էր ընկնում և թուշը, կամ աչքերը տղայի պոօշներին դէմ տալիս Հերիքնաղը:

— Երկուսդ էլ սուտ էք ասում, կորէք, գնացէք, յետ էր խփում Սմբատը, բայց այդ ժամանակ նա էլ երեխաների ձեռքից չէր պրծնում. վրան էին թափուում, վայր ձգում և այնքան չարչարում, երեսն և զլուխը պաշպչում, կուրծքին նստում, մինչև որ նա երկուսին էլ ճմարտացնում էր:

Խէչանի կինն, ինչպէս յայտնի է, վաղուց մեռած էր, երկու երեխաներին միահաւասար մայրութիւն էր անում Խէչանի քոյր

Մարիամը: Նրեկոյեան երբ նա անկողինը փռում էր, երկու աղջիկներն ու Սմբատը պարզապէս հանուում էին և Սմբատին մէջ առած՝ խաղում, մինչև որ քունը նրանց աչքերը փակում էր:

— Ձեր ջանին մեանի՛մ, անմեղ հրեշտակներ, ասում էր Մարիամն ու իւր շորերն էլ հանում, երեքին կարգով համբուրում, նրանց կողքը մանում, մի պակաս-պոչաւ «Հայր մեր» ասում, երեք երեխաներին էլ խաչակնքում ու աչքերը փակում էր: Խէչանն էլ իրան պարսականութիւն էր համարում անկողին չմտած՝ երեխաներին համբուրել ու այնպէս պարկել:

— Փառքդ շատ ընի՛, Աստուած, ձեռքերն երկինք էր բարձրացնում նա, ո՞վ կը կարծէր, թէ օր ծերութեան դու ինձ էս մտիթարութիւնը պտի տաս:

Ոչինչ բան չէր խանգարում երեխաների պարզ միտքը, սէրն էր թաղաւորած նրանց մէջ, քանի նրանք մանկութեան տարիների մէջն էին:

Գիւղի ուսման ընթացքը շատ երկարատե չի. մի երկու երեք ձմեռ երեխայքը կը յաճախեն մի տիրացուի կամ տէրտէրի մօտ՝ մի ութ կանոն Սաղմոս կամ Կտակարան ձեռքերին՝ ու մարտը դուրս գալուն պէս կրկին կը ծալեն, տան խոր անկիւններից մէկում հանգիստ կը տան ու կերթան իրանց ծնողներին պէտք գալու դաշտի, կամ այգու գործերումը: Վերջն՝ երբ մի քանի տարի շարունակ տէրտէրի բակումը Փալախի մէջ մոնելուց ու ապտակներ ուտելուց յետոյ փոքր ինչ խզողոց իմացան, կամ ինչպէս իրանք ասում են, իրանց հօր նիսիէն՝ զրել կարողացան, նրանց ուսումը լրացաւ, փիլիսոփայ դառան՝ պրծան. տէրտէր հօ չպտի՞ դառնան, շատ կարգացողը կը դժուի:

Եհա մեր Սմբատն էլ իւր ուսման ընթացքն աւարտեց. նա այժմ ոչ թէ միայն իւր հօր նիսիէքն է գրում ու կարդում, տեղն ընկած ժամանակն ուրիշների համար բարովազիր կամ սանատ էլ է գրում. նա ուրեմն քեամուլ եղաւ՝²:

Եհա նա մտաւ տասն և վեց տարին:

— Այց, մի օր ասաց նրան մի ներքին ձայն, ո՞ր ես գնում դէպի Խէչանի տունը, այդ ձերը չէ, քո աներանց տունն է:

1 Ապառիկ: 2 Գիտութեան ընթացքն աւարտեց:

Եւ նա կանգ առաւ . նա իւր մէջ մի փոփոխութիւն դգաց, նրա երեսը կարմրեց, տաքացաւ :

Նա իւր շուրջը նայեց ու հեռուից մի գիւղացի տեսաւ : Էլ չկանգնեց Սմբատը , յետ դարձաւ ու մինչև իւրեանց այգին մին վազեց :

— Աճթ ա, ի՞նչ կասեն, թէ օրով ցերեկով նշանածի կուշտն ա գնում, մտածեց նա :

Իհ, ինչ կուզեն ասեն, ի՞նչ անենք, թէ նշանածս ա, ես հօ գէլ չեմ, որ իրան ուտեմ, դեռ նշանածս պտիկ ա , դեռ երթալն ամօթ չի :

Այսպէս խելքը փչեց պատանեկութեան մէջ նոր ոտ դրած Սմբատի և նա կրկին քայլերն ուղղեց դէպի Խէչանի տունը : Գնաց, բայց վա՛յ էն գնալուն՝ ինչ նա գնաց . գողի պէս կուչ ու ձիգ անելով, ծուռն և յետ ընկած փողոցներով, իւր ստուերիցը վեր թրուչելով, որպէս և իցէ բակը ներս ընկաւ : Նրա բաղրիցը Մարիամն այդ միջոցումը պարապած էր անային գործով, չնկատեց Սմբատի այլայլմունքը, Խէչանն էլ տանը չէր, ապա թէ ոչ կարելի էր կարծել, որ Սմբատն այսօր մի արգելուած բան է գործել :

Երկու աղջիկներն, ՚ի հարկ է, չէին կարող Սմբատի շփոթմունքը տեսնել, նրանք ըստ սովորականին էլի փաթաթուեցան , էլի համբուրեցին, էլի ուսերքիցը ճողրակ ընկան¹, բայց Սմբատը միշտ աշխատում էր դուրս ընկնել նրանց գրկիցը : Մին ուզում էր, որ նրանց վէր կոխի, տակը դնի, մագերը գզգզի, ծեծի ու ծեծուի նրանցից, խռովի, գրուխը պտտին դէմ տայ՝ կանգնի , մինչև որ իւր ամէն օրուան խաղի ընկերներն իրան քարշ տան , պաչեն, պաչուին ու հաշտուին, ուզում էր առաջուայ պէս վարուի նրանց հետ , բայց չէր կարողանում, կարծես մինը ձեռքիցը բռնած՝ յետ էր քաշում :

Մինչև այսօր նա իւր մէջ ծանր ու թեթեւ չէր արել , համեմատել, թէ երկու աղջիկներից ո՞րն աւելի գեղեցիկ է , դուրեկան է, երկուսն էլ նրա համար մէկ էին , երկուսն էլ իւր քոյրերն էին, նա գեղեցկութեան վերայ ոչ գաղափար և ոչ հասկացողութիւն ունէր : Թէպէտ Հեղնարը Հերիքնազեց փոքր աւելի չար էր, դրա համար էլ ինքը շատ անգամ Հերիքնազի դիհն էր կենում և Հեղ-

1 Կախուեցան :

նարին ատում, մինչև որ Հեղնարը գալիս լաց էր լինում, աղաչում, փաթաթում, որ Սմբատն ու Հերիքնազը իւր հետ բարիշեն ու խաղան, բայց այդ ի՞նչ փնաս. դրա վերայ ո՞վ էր մտածել:

Այսօր առաջին օրն էր, որ Սմբատը գլուխը յանկարծ բարձրացրեց, երկու աղջկայ վերայ ևս աչք դարձրեց ու իւր մէջն ասաց. — Հերիքնազը սիրուն է:

— Հերիքնազը սիրուն է, մտածեց նա, ու մի խոր հոգոյք քաշեց և դուրս փնաց:

Աղջիկները վազեցին քամակիցը, կանչեցին, լաց եղան, բայց նա յետ չգարձաւ. նա գնում էր և ինքն իրեն մոտժում. — Հեղնարն իմ նշանածն ա, համա Հերիքնազը սիրուն ա:

— Ընչի՞ էլ առաջուայ պէս Սմբատը մեզ հետ խաղ չի անում, հարցրին մի անգամ երեխայքը Մարիամին:

— Ընտուր որ հիմի նա մենծացել ա, ամօթ ա նրան խաղալը:

— Ընչի՞ էլ շուտ շուտ չի գալիս, եկած վախտն էլ ինչքան աղանչաք ենք անում, քշերը մեզ մօտ չի քնում:

— Ախար¹ ամօթ ա, ո՞նց կըլնի նշանածը նշանածի կշտին քնի, Սմբատը Հեղնարի նշանածն ա:

— Չէ՞ որ դու ասում էիր, թէ ախպերներս ա:

— Ընչանք հիմի ախպեր էր, հիմի նշանած ա:

— Իմ է՞լ նշանածն ա, հարցրեց Հերիքնազը:

— Չէ, քու փեսէն ա:

— Չե՞մ, ը, թող ինձ էլ նշանած ըլնի:

— Հազիր որ ինձ էլ փեսայ ըլնի:

— Չէ՞, երկուսիս էլ համ փեսայ ըլնի, համ նշանած, որ խռովենք ոչ:

— Ախի՛, գլխիցս ռադ էլէք², էդ ո՞նց կ'ըլնի. Սմբատը Հեղնարի նշանածն ա, Հերիքնազի փեսէն:

— Նանի³ ջա՛ն, փեսէն ա լա՞ւ, թէ նշանածը:

— Երկուսն էլ մին են:

— Ի՛նչ ա՛ որ երկուսն էլ մին են, թէ չէ մենք չէինք ուղիւ, որ մնիս փեսէն ըլնէր, մէկէլիս նշանածը:

— Հօքիւր⁴ ջա՛ն, Սմբատն երբ որ մեր տունն ա գալիս, էլ ինձ հետ չի խաղում, խօսում. հէնց միալար⁵ Հերիքնազի հետ ա

1 Ոչ ապաքէն: 2 Հեռացէք: 3 Մայրիկ: 4 Հօրաքոյր: 5 Անընդհատ:

Հանաքներ¹ անում, զանգատուեց մի անգամ Հեղնարը Մարիամին:

— Օրէնքն ըտէնց ա՛, ասենք, Սմբատը քեզ համար ա զալիս, համա քենու հետ պտի խօսի, նշանածի հետ շատ խօսալն ամօթ ա. Հերիքնազը քենին ա՛ զու նշանածը:

— Թէ որ ըտէնց ա, Թող Հերիքնազն ըլնի նշանածը՝ ես քենին, ես ուզում եմ, որ ինձ հետ էլ խօսի ու խաղայ, եա Թէ չէ մի օր ես ըլնիմ նշանածը՝ մի օր Հերիքնազը:

— Ա՛նմեզ բալէք², մոքումն ասում էր Մարիամն ու երեսը շուռ տալիս, հեռանում:

— Ասէ՛, հրէ՛³ նշանածդ եկաւ, ասաց մի օր Հերիքնազը Հեղնարին:

Հեղնարի ջանք մի սառսուռ ընկաւ, նա կարմրեց, տաքացաւ ու ներս փախաւ:

Իս տար ին երն էին սրանք էլ մոեւ էին տաս և չորս տարին:

Մինչև այսօր ազջեկներից ոչ մէկը չէր մտածել իւր անցեալի կամ ապագայի վերայ, երկու քոյր էին իւրեանք, իւրեանց հայրը Խէչանն էր, մայրը Մարգարիտը:

Բնէ՞ ես քեռուս՝ քեռի եմ կանչում, Հեղնարն ափու՛⁵:

— Բնգուր որ նա իմ ախպերն ա, քու քեռին կըլնի. համա Հեղնարի հէքն ա:

— Բաս ես հէր չունեմ:

— Չէ, դու եթիմ⁶ ես, պատասխանեց Մարիամն իւր աղջկանն ու էլ չկարողացաւ գիմանալ, աչքերիցը Թափելով հեռացաւ:

— Ես եթիմ եմ, ես մեր տունը չի՞, մտածեց Հերիքնազն ու փուշը Թողեց⁷:

— Ասէ՞ ես քեզ հօքիր եմ կանչում, Հերիքնազը նանի:

— Բնգուր որ ես քո հօք քիրն եմ, Հերիքնազի մէքը:

— Բա էս ձեր տունը չի՞, դուք մեր տանն էք կենում:

— Հա՛, հոգւոց հանեց Մարիամը:

— Բաս իմ մէքն ո՞ւր ա՛:

— Ստուած տարաւ:

— Հեղնարն աչքերը լցրեց ու հեռացաւ:

1. Կատակ: 2. Որդեակք: 3. Ահաւանիկ: 4. Մօրեղբայր: 5. Հայրիկ: 6. Որբ: 7. Տրամեցաւ:

...միտայցա՞ն զյայտման հարմար **ԺԻՆ**...
 ...միտայցա՞ն զյայտման հարմար **ԺԻՆ**...
 ...միտայցա՞ն զյայտման հարմար **ԺԻՆ**...

— **Մեծի պահոց** երկուշաբթի առաւօտը ծէգեղահան ամէն պա-
 ռաւ տանտիկին տեղիցը շո՛ւա կը վերկենայ, տան միւս անդամներին
 կը զարթնացնի, տղայ մարդկանցը ժամ կը ղըկի, կնիկ արմատնե-
 րին էլ կը հրամայի պղնձկարգը ցած բերել, պատահան կանի,
 ուտիսի հոտը միջից կը կտրի ու իստակ իստակ լուացած տեղերը
 կը շարի:

— Ախկէք, մի սոխ ու օխտը բմբուլ բերէք, կը հրամայի
 տանտիկինը, և սոխի վերայ եօթը փետուր կարդաւ կը շարի սայլե
 անիւի ճաղերի նման ու իւր ձեռքովը կը տանի տան երթիքիցը կը
 կախի:

Եօթը փետուրը պահոց եօթը շաբաթն է. ամէն կիրակէ
 մի մի փետուր պիտի քաշեն սոխի վրայից, վերջին փետուրն էլ
 ծաղկազարդին կը հանեն և կը նշանակի, որ պատը վերջին է հա-
 սեղ, զատկի հոտը փչում է, կարմիր ձուն ներկելու օրերն են:

— Այ խիզան, աչքներդ երթկին քցեցէք, կը հրամայի տան-
 տիկինը սոխը կախելուց յետոյ, շնհաւոր մենծ պատ, բարով հա-
 նինք զատիկը՝ ուրախ սրտով, ցամաք աչքով, պապին շնհաւորե-
 ցէք, տեսէք թւաւորուած ոտները կախ արեց մեր երթիկովը,
 ծանր ծանր նստեց, բարով պապի բմբուլները պոկելով՝ տկլորաց-
 նենք, ումբըր լորի պոչ շինենք³, հետ ածենք զոյա քարափների
 տակին տափ կենայ:

Այս օրը հայաստանցու համար շատ մեծ և նշանաւոր օր է.
 նոքա զատկից պակաս ուրախութեամբ չեն դիմաւորում մեծ պա-
 սին, նոքա այսօր պատշնհաւոր էք ունին:

Առաւօտեան ժամումը «Առաջարկութեամբ սրբեցարութեամբ» լսելուց
 յետոյ՝ ամէնքը անէ-տուն կընդեն և միմեանց համայններ տալով՝ կը
 շնորհաւորեն մեծ պատը:

Նորափեսայք էլ որովք այս ձմեռ պատկուել էին, այսօր շատ
 մեծ գործի վերայ են:

1. Բնական, 2. Կենսական, 3. Լորի պոչ շինել նշանակում է կարճացնել,
 յայտնի է, որ լորը պոչ չունի:

Սրանցից մինը՝ Սաթուկենց Սահակն այսօր անաճ իւր լիւս-
կեղծօրն ու՝ փեսեղբօրը, իւր նորափեսայութեան հանդերձը՝ հազար
մի գաւազինի՝ Լամի ախսեով չոր միդ փեսեղբօր՝ ձեռքը տուած՝
գնաց իւր աներանց տունը՝ նրանց պատը շնորհաւորելու քանքարը

Սաթուկենց տանն այսօր մեծ հարկինքս¹ է, նորահարսի հա-
մար պէտք է այսօր պատուայ բաժին գար իւր մօր ու բոլոր բարե-
կամների տներիցը. այսօր նորահարսը պիտի հաւաքէր իւր բոլոր
ընկերուհիներին և նրանց հետ պատ բռնէր իւր իւր

Սներոջ ձեռքն ու զոքանչի կուրծքը՝ համբուրելուց յետոյ՝
մեր նորափեսայ Սահակը նստեց իւր ընկերներով քոչորսօճիկերի
կողմը :

— Այ կնիկ, էլ մի յետացնիլ, իրեքս հաթ մի ծածուցնիլ²,
անօրինեց Սահակի աները, ես գիտեմ, էս օր լսեղծ փեսիս քաշ
պոտի տանք քո բարեկամների դռներին, էնքան ազգու ընտանիք
ունիս, որ Սողոմոն տախրիցը շատ են³, ընչանք իրիկուն անձախ
կը պրծնեն լսեղծ տղեքը, բերն պանց խալաթը⁴ :

Սահակի զոքանչը բերեց մի մի դոյզ նորաստնու նաշխուն
ջորած, դրեց աղեղ՝ հիւրերի առաջը, իսկ փեսային գիւլիկ հետ
մի բաղդադի աղլուխ էլ վեղը փաթաթեց իւր թուղձ պաշեց արդ
— Դէ հրամայի, խնամի, խնամեցա՛ւ փեսեղբայր, տեսնե՞ք
քանի՞ տուն ենք պատշահաւորէք գնալու, էս օր մենք քո ձորանին
ենք, քարափովն էլ ուր քցեն, լսելու ենք քոն լարս լ. Ս —

Գարոն լիւ էլ էս օրին արժանանաւ, բախէս օրհնեց նրա
րան Սահակի զոքանչը, դէ՛ ես մի մին ասեմ, դու համբարի՛ . ո՛յ,
լաւ միաներդ պահեցէք, ձեզ մասալ, միոսնաք ոչ, էլ մեր արդա-
կանների ձեռիցը պրծնիլ չեմ, կանեն Շողակաթը լայտը չտեսաւ⁵
իւր փեսին մեր տունը զրկելու :

Տօ՛, դու աւախ կա՛ց, խնամի ջա՛ն, քանի կարաս՝ չարի՛,
կուլես Շուխնց գեմիցը բռնեմ, դնամ դռի Ակոփի տանը դուս
գամ. ընչի՞ չպի գնանք, փորներս կը ծակի՞, պատիւ պիտի
նանք, պատու հաս հօ չպիտի քաշենք, ասենք, փէսէդ իր խալաթն
ամէն տեղ կաննի. հալաթ մի քանի լաստաւսեւների աչքն էլ մեր
վրայ կը քաղցրանայ :

— 1 Հացկերոյթ, 2 Պղծիւ, 3 Մոկնին մի փոքրիկ գիւղ է Աշտարակու
մօտ, 4 Պարգի, 5 Արծան չտեսաւ.

Պատան սկսաւ համարել մատերը ծաղելով. էս բերդաթաղու մը՝ Եռլսոնց Ալմաստը, Չնդլենց Զմրութը, Սայադենց Զաւահիրը, Քուրդ—Մանուկենց Եաղութը, ընտելից յետ գաս արուի ափովը՝ Զազենց Նարգիզը, Մէլումենց Լիլիթարը, Վարսանենց Սալբին, մանես պուճուր քուէն՝ Բօշենց Ոսկին, Ղափանցոնց Զառնշանը, Թումանենց Սխիզարը, անցկենաս Սրբ Մայրամի թաղը՝ Միրզի Վաթերը, ձուրուբան Մաքօն . . .

— Դէ՛ լա՛ւ, դէ՛ լա՛ւ, էլ գլուխդ ցաւացնիլ մի՛, խօսքը կրտսեց փեսեղբայրը, ձեր ազգ ու ընտանոնց մենծիցը բռնած ընչանք օրօրոցի երեսէն եփած որ ըլին՝ խաշուն կը ճանսնէիմ, թէ որ մինը մնայ՝ ինձանից ուզի։

— Դէ՛ Աստուած ձեզ հետ, տղէք ջա՛ն, աշխատեցէք շուտ վերջացնել կնիկ արմատի խօսքին շատ ակամջ մի՛ կատէք, մի քանիսն էլ լոք տուէք¹, սրան որ հարցնելու ընէք՝ Լուսկիւրենց տունն էլ կըղզիկի, որտեղ խելքներդ կը փչի մտէք, որտեղ ոչ՝ անկաջի քամակը քցեցէք, խառնուեցաւ Սահակի աները։

— Եստուտ ա տաւմ, ձեզ մատաղ՝ փեսայ ջա՛ն, դու սըրան լսես ոչ, ամէն տեղ էլ գնացէք, թէ չէ ես էլ պրծնիլ չեմ, երկու գաղաքինթ կախ կը քցեն։

— Դուրմիամիտ կա՛ց, նանի ջա՛ն, աչքիս վրայ, էս օր ափունին չեք լսիլ, էս օր իրաւունքը քունն ա՛րմիամտցրեց փեսէն։

— Ա՛յ տղայ, մտիցս ընկաւ, թէ երեսիս քէֆը² հարցնեմ, քօռանայ Թագուհուս նանի աչքերը, քանի՛ վախտ ա տեսել չեմ։

Պատան աղջկանը միտքը բերեց և աչքերիցը թափեց։

— Ի՛հ, աղջկանդ համար ի՞նչ ես հոգս անում, խնամի ջա՛ն, կատակ արեց փեսեղբայրը, էլ դուք ըստուց յետը նրա աչքումն ի՞նչ կը գաք, ուրախ տոճ՛նդի ա տալիս, տաք տեղ ա դտել, մնալա՞ ձկան նման քշելոն ընչանք լին էս քո քեալաշ³ փեսիդ ծոցումը խլալտում ա⁴։

— Գնացէ՛ք, գնացէ՛ք, այ անամօթ, գլուխն ամաչելով քարշ ձգեց պառաւը, բարո՛վ դու էլ քո խլալտանին արժանի ըլնիս։

— Ա՛մէ՛ն, ամէ՛ն, Աստուած բերանիցդ լսի, ասաց փեսեղ-

1 Բայլեր լայն դնելով անցնել։ 2 Որպիսութիւնը։ 3 Կտրիճ։ 4 Խըլըրտում։

բային ու մեր սղայքը գնացին խնամոնց բոլոր բարեկամների պատը
շնորհաւորելու :

Ամէն տեղ էլ նորափեսան ու խաչեղբայրը մի մին զոյգ ջորաբ
ստանում էին, իսկ փեսեղբայրը մի քանի տան միայն արժանացաւ
պարգէլի :

Սահակն իւր աներանց բոլոր բարեկամների տները մանգալուց
յետոյ՝ սկսաւ իւրեանց ազգականներին էլ տեսութիւն դնալ. բայց
էլ պարգէլի թող չստացան : այդ պատիւը միայն նոր խնամոնց մօտ
կը տեսնէին :

— Ետ ուշացանք, մի երկու երեք տուն էլ մնաց, ոնց որ
ըլ զործները ու տուն դնանք, տղէք, հաւատաս ճլորթին վերջացած
կըլնի, մեզ կըլնին սպասում, տնօրինեց նորափեսայն :

Ինչպէս ասացինք, այսօր Սահակեց տանը մեծ հանդէս կար,
բաւականին ազափ աղջկէք ու ջահէլ հարսներ հրաւիրուած էին :
Սրանց միջին չէիր գտնել միայն այս տարուայ պսակուածներին,
այսպիսիների բոլորի տներումն էլ ճլորթի կար : Սրանք այսօր իրանց
տանից դուրս չեն գալ :

Հացատուն երթկի փայտիցը կապել են մի պարան (և ամէնքը
հերթով ճլորթի են ընկնում : Ամուսնացածների ընկնելու ժամանակը
ոչինչ հետաքրքիր բան չկայ. մի քանի անգամ ճլորթու մէջ
նստած՝ կը ձօձեն ու կիջեն : Տեսարանն ազափ աղջիկների ձօձելու
ժամանակն է. սրանք էլ պիտի աւարտեն, որ վերջումը նորափեսէն
շնորհաւորելու տեղերից վերադառնայ ու իւր նորահարսի հետ ճլորթի
ընկնի :

— Ախէկէք, հարսները պրծան. հիմի դուք սկսեցէք, չո՛ւտ,
որ տեղ որ ա՛ փեսէն տուն կընկնի, տնօրինեց տանտիկինը :

Երկու օրիորդ աւելի վստահներիցը՝ մի մի ճիպոտ ձեռքներին
կանգնել են ճլորթու այս և այն կողմը : Մի ուրիշ աղջիկ էլ քնաց
մակիցը յառաջ է հրում պարանի վերայ նստողին և սա օդումը
ձօձում է :

— Նշանածիդ անունն ի՞նչ ա, խփում են ճիպոտով ձօձողին
ու հարցնում :

— Եմա՛ն, ամա՛ն, ամա՛ն :

— Որ կտրուի՛ս՝ պտի ասես, ճիպոտը վրէպ կը կտրեմ :

Մինչև որ ձօձողը որ և իցէ ազափ տղայի անուն չտայ, նրան
կը խփեն :

Ճլորթու տաք ժամանակն է, նորափեսի գալը մօտ է, աղջ-

կէրբը շտապում էր, շուտ ձորթի ընկներ ու պրծներ, որ չընկ թէ տղէքանց մօտ նշանածի անուն ասել ստիպուին ու խայտառակուին։

— Այ՛, միջոցը ոչ որ չնկատեց, որ ասան մութն անկիւններից մէկում երկու աղջիկ երես երեսի նստած՝ ձեռքերը կզակներին դէմ առած՝ կամաց քչիւնում են։

— Ախշի, ամօթ ա, հերիք լաց ընես, աչքերը կարմիր տակ են դառել, լաւ որ ամէն մարդ իր քեֆի հոգսումն ա, մեզ միտք բերող չկայ, քեզ մտաւ, թէ ինձ սիրում ես, աչքերը սրբի՛ հիմի էն անգգամ Զանադանն ամէնքին էլ կը պրծացնի ու փէար ձեռին կը դայ գլխներս ցլց կը ընի, հօ փախչի չե՞նք կարող կարգ ա, պտի ձորթի ընկներք։ Էս օր էս մարդկանց տանն ուրախութիւն ա, հօ մենք սրանց քեֆը հարամ չե՞նք կարող անել։

— Զէ, ես կը մեռնեմ ու Սմբատի անունը չեմ տալ, ախար արտիցս պտի բղխի, որ չի ընում, ի՞նչ անեմ, որ կրակն ընկնիմ, դու հէնց միշտ մեղսողում ես ու դու անում, որ սիրեմի շատ էլ լաւ տղայ ա, որ կաշում չի, որ չեմ սիրու մար քիմա

— Ախշի, քանի՞ ասես, լստեղ գրա վախտը չի, գեռ մի աչքերդ սրբի՛ ու պատրաստուի թէ կողքես ըսկի Սմբատի անունն էլ մի տալ, որ կը հարցնեն՝ ասա՝ — Այրնիկոս, պրծանք՝ դնաց։ Եղ դու կարալ ես որ սաղափ ես, համա ես ի՞նչ քարը քցեմ գլխին, իրեք տարեկան անըպու յերեխայ եմ ելել, որ իմ հէրս գլուխ կապել ա, սե բարիկենդան ընէր էս օրն իրանց գլխին, ինձ էլ իմ ակաօրտանց ծոցը դրած պրծած ընէր, որ իր քեֆի համար մի մնալ երեխեքանց գլուխը կապեր ոչ, ետք էս ի՞նչ ա նօրէն սովորոյթ ա, ծծի երեխին էլ քաշիք եւ թմայ կանեմ ու քիւնեմ։ Ի՛նչ ուրիշը հօ չի արել, Հեղնար Զան, քո հէրը քեզ վըրայ իրաւունք ունէր, հիմի որ աղջիկն ա իր արտի ուղածին դընում։

— Էդ ա է՞, որ տաւարի¹ պէս անկաջներիցս բռնած՝ ում ուղում են տալիս են, աղջկերանց արտին էլ հարցնեն։

— Բաղդաւոր կը ընեն ամէնքն էլ, թէ որ քո նշանածի պէս տղի թուշ ընէին², ասենք՝ դու ես, որ քո բաղդին քաջով տալիս ես։

— Շատ լաւ ես ասում, Հերիքնալ Զան, համա որ սիրում չեմ։

— Զրա¹ Անտուռնի, Զ Դիմաւորէին, Զ միտմանս ցաւ տ յիցայ

լաւ, լաւ, հէրիք ա, Հեղնար ջա՛ն, դարդերդ էս տեղ աշխատանքով տեղը չի. ինձ յայտնի ա, թէ՛ քնչի՞ ձեռն սիրում, դիտենամ՝ թէ՛ դու նրա մէջն ի՞նչ ես տեսնում, մի խմայանք տեսնենք, թէ՛ Արշակը քեզ ա սիրո՞ւմ, թէ՛ քո հարստութիւնը:

— Ամա՛ն, ոտիդ տակին մեռնի՛մ, Արշակի համար էգիտօքերը մի ասիւ, նրա մի զուռքը հարիր. Ամբաստաժի, նա օրթում կրակն ա ընկնում, որ մի շապկանց էլ հէքս կուռս բռնի իրան տայ՝ ուրախութիւնով ինձ կառնի:

— Դէ լա՛ւ, լա՛ւ, աչքերդ սրբի. վա՛յ կիրանամ, տեսա՞ր ինչ արինք, էնքան նատեցինք, որ նորափետէն տուն եկաւ. հիմի ի՞նչ պտի անես. դիտովդ պտիտ գնամ, Հեղնար ջա՛ն, մեզ թուք չանես, ուզես չուզես՝ պտի. Ամբաստի տնումը տաս, ինքն փափասապէրը, դիտալերեդ կաննած պտի ընի, հօ կարալ չես. խախի միջին տղի անումը կտորիլ:

— Ինձ որ մորթեն, ճլորթի չեմ ընկնիլ:

— Եդ ըլելու բան չի, հրէ՛ անդգամ Զանազանը մեզ տեսաւ, երևում ա՛մ փուչ կենդանին զատի՞ չէր մեզ կանչում, ընչանք Ամբաստի դալը:

— Ելալէք, Հեղնար, Հերիքնա՛յ, դրողն մտիցն ընկնիք դուք, ծիծաղելով յառաջ եկաւ Զանազանը, վեր կացէք, եկէք ճլորթի ընկէք, դուք էք մտայել, հարս ու փետէն պտի ընկնին, հաց պըտի քաշեն:

— Ես որ մեռնիմ, ճլորթի ընկնողը չեմ, քեզ զուռքը տալով Զանազան ջա՛ն, քեզ մատաղ, մեզ աղաթի, մասց չե՛րիքնաղը:

— Որ կտրուիք, ձեռք քաշողը չեմ, սրանց տէ՛ս, չեն ուզում տղէքանց մօտ ճլորթի ընկնել, հազիր Հեղնարի նշանածն էլ փեսալպէրն ա, ինքն էլ ըստեղ ա, նշանածի տնումը ասիւրում, որ սրտին օտար թիղ հող կաննի:

— Օ անողան, Զանազա՛ն, դէ՛ էլ ո՞վ մտց, ըկրորդաց լո՛ւ, ձայն տուեց տանտիկինը, ամէն տեղեց էլ փօնչէքն՝ եկել են, հաց պտի քաշենք:

— Ես որ մեռնիմ, ճլորթի ընկնողը չեմ, քեզ զուռքը տալով Զանազան ջա՛ն, քեզ մատաղ, մեզ աղաթի, մասց չե՛րիքնաղը:

1 Յայտնելու: 2 Դիտամբ: 3 Փայտեայ երկար ափսէ: Բայց խօնչայ գալ կամ բերել նշանակում է այդ ափսէներով կերակրելն կամ մըրգեղէն ընծայ ոտանալ:

Եւ ապրօծել եմ, փնացել են Հեղնարն ու Հերիքնազը, սրանք ամանչում են, չեն ուզում ընկնիլ :

— Վայ ես թուք ընիմ, պաս երկուշաբթի օրն ազափ աղջկը որ ճրրթի չընկնի, նրա բաղդը կը կապուի, եկէք, բալէք, երեսը չանգուելով մօտեցաւ նորափեսի մայրը, կարգ ա, մի աման չէք, շուտ արէք, հաց պտի քաշուի, խալիւր սոված կոտորուեցին :

— Գնանք, ճար չկայ, ասաց Հերիքնազն ու Հեղնարն, համարեա, քարշ տալով մօտ բերեց ու ինքը ճրրթու պարանի վերայ նստեց :

— Նշանածիդ անումն ի՞նչ ա, ճիպոտով խփեց Զանազանը : Մուկուչ :

— Բանի՞ տարեկան ա, որ թաղումն ա կենում :

— Բան տարեկան, Սրբ Մայրամի թաղումը, ասաց ու պըրծաւ Հերիքնազը :

— Հը՛, հը՛, հը՛, ծիծաղեցին ամէքը, Խումարօղլոնց Մուկուչը կը ընի :

— Դէ՛ պրծի, Հեղնա՛ր, էլ նազ ու դուզ ¹ չի հարկաւոր, նստի՛ պարանի վրայ :

Հեղնարը գլուխը կրծքի մէջն է կօխել և ոչինչ չի պատասխանում :

— Ե՛րա, շո՛ւա, աղջկա, դու էլ հօ նշանածիդ անումը նոր չպտի՞ միտք անես, Աստուած գլխիդ օաղ պահի, թաղաւորի պէս Սմբատը կողքիդ կաննած ա, ով նոր պտի նշանուի, դու մի մասն երեխայ էիր, որ էդ բաղդին տիրացել ես, քաշալերում էր տանտիկինը :

— Լա՛ւ, ամանչել մի, Հեղնա՛ր, յառաջ եկաւ նորափեսան, Սմբատի երեսը կը ծածկենք, որ չտեսնի :

Խաչեղբայրն իւր գլխարկը դրեց Սմբատի երեսին :

— Ախչի՛, թուք էլանք, դէ՛ ընկիր ու պրծի՛ր, Հեղնարի ալ կանջումը փսփսաց Հերիքնազը, հօ ձեռ քաշողը չէ՛ն :

Հեղնարն անզգայաբար նստեց ճրրթու պարանի վերայ. մի աղջկէ քամակիցը հրեց :

— Նշանածիդ անումն ի՞նչ ա, փէշերին խփեց Զանազանը :

— Սմբատ. հազեւ լսելէ ձայնիւ պատասխանեց Հեղնարը :

— Բարձրասան, չե՛նք լսում, խփում է Չանազանը: Եւ մաս
Սմբատ, մեքենաբարձայնը բարձրացրեց չեղնարը: Դա

Բարձրացաւ ընդհանուր ծիծաղ: Իմաց ցոյն, ցամաք ցոյն ցոյն
Քանի՞ տարեկան աշտո՞ր թաղումն ա կենում, էս սհաթս
ինքն ո՛ւր ա, շուտ ասա՛, թէ չէ ճիպոտը միջքիդ, փշրտում եմ,
չո՛ւտ, կաշիդ հանեցի: Իմաց ցոյն, ցամաք ցոյն, ցոյն ցոյն —
Չեղնարը լուռ էր: Իմաց ցոյն, ցամաք ցոյն, ցոյն ցոյն

— Ախչի, դէ ասա ու պրծի, քանի՞ տանջուիս, խրախուսեց
Հերիքնազը: Իմաց ցոյն, ցամաք ցոյն, ցոյն ցոյն, ցոյն ցոյն

— Բասն տարեկան ա, փշուռեց քու չո՛ւմն ա կենում, էս
սհաթս էստեղ կաննած՝ իր նշանածին մտիկ ա տալիս Եւրախա՛ն
նոմ, յոռասհառաբար ձայնը բարձրացրեց չեղնարը:

— Ապրիս, ապրիս, զօրանա՛ս, քրքշալով ծիծաղեցան ամէն
կողմից ու Սմբատի ականջը նորախեսան քաշեց:

Ախին էլ չէս արժան, Սմբատ, ասաց խաչեղնայրը:

— Որ իմ բաղդն ա, պարծեցաւ Սմբատն և աչքերը Հերիքն
նազիկերէնին ձգելով՝ խորհառաչեց: Իմաց ցոյն, ցամաք ցոյն, ցոյն ցոյն

— Տեսնե՛նք, միմայ չեղնարն և իջաւ ճորթուց. փակ ցոյն
բաւը միայն լսեց Հերիքնազն և չեղնարի կռնից բռնած քաշուեց
նախկին անկիւնը: Իմաց ցոյն, ցամաք ցոյն, ցոյն ցոյն, ցոյն ցոյն

Ափսո՛ս, մենք վերջումը Հերիքնազի երեսին չնայեցանք, ապա
թէ ոչ կը նկատէինք այն փոփոխութիւնը, որ եղաւ նրա վերայ
Սմբատի աչքը դարձնելուց յետոյ. գլուխը կորացրեց Հերիքնազն
և ձեռքն երեսին դրած՝ իւր ճկոյթը օտարիկ կծեց ու չեղնարին
քաշեց: Փոփոխութիւնն ըստէական էր, Հերիքնազն իւր քնական
դիրքն ստացաւ: Եթէ չեմ սխալուում, ոչ չեղնարն և ոչ չեղնարը
Սմբատը նոյնպէս չնկատեցին Հերիքնազի այլալիւնքը:

— Դէ էլ մի՛ ամանչիլ, մօտ արի՛, ձայն էր տալիս նորախեսայ
Սահակը ճորթութու մէջ փառաւոր բազմած:

Չանազանը քարշ էր տալիս կարմիր քօղը ծածկած մէկ
հարսի դէպի ճորթին. վերջինս թէպէտ յետ յետ էր ընկնում,
բայց երևում է, որ մի տեք: Թոյլ էր. մօտ էր գալիս: Վերջապէս
Չանազանը նրան զօռով գրկեց, Սահակի կողքին պարանի վերայ
նստացրեց, մի սիրունիկ փոքրիկ երկու տարեկան տղայ էլ մը ա
մօթխածի գոգին նստացրեց. աղջկէքը քամակներինցը հրեցին ու
ճորթին սկսաւ ձօճել:

Չանազանը սկսեցին ծիծաղել, իսկ ամառիկները մէջքը
4

տան սիւնին թինկնաճ՝ մտիկ էր տալիս օգի մէջ ճօճողներին և ասում. — բարո՞ւ վ եկող տարի էս վախտ ըտէնց մի սիրուն տղաճուա՞ւ¹ էլ դուք ունենաք, ձեր ջանի՛ն մեռնեմ:

Ճլորթու մէջը նորափեսան և նորահարսն էին, իսկ այս մանուկը տուած էր նրանց գիրկը, որ անդրանիկը տղայ ծնի:

— Դէ պրծի՛, դէ շո՛ւտ, ճիպտաբ Ձանաղանի ձեռիցն առաճ՝ մօտ եկաւ Սմբատը նորափեսին, պրծի՛ թէ էէ մէջքդ դադդղորիկ ածեցի:

Նորահարսն ուզում էր վայր իջնել փախչել, բայց մեր երեսը պատաճ. Սահակը ձեռքը ձգեց իւր խեղճ հարսի վզովն ու երեսը համբուրեց:

Ազափ աղջկէքը կարմրատակաճ պատերի տակը քաշուեցան, ջահել ամուսնացածներն իրանց մէջին ծիծաղեցին միմեանց նայելով, խաչեղբայրն ու փեսեղբայրն էլ գոռացին — անո՛շ:

— Անանքներդ խօ՛շ, պատասխանեց նորափեսէն և Ճլորթուցն իջաւ:

Սեղանը քաշեցին ու ամէնքն էլ կարգով շարուեցան: Ուրիշ օրեր մեր աղջկէքն ու հարսները տղայ մարդկանց երեսն էլ տեսնելով կամաչեն, թող թէ միասին ճաշեն, իսկ այսօր անպատճառ դրանց սեղանակից պիտի լինէին նորափեսան իւր խաչեղբօր և փեսեղբօր հետ:

Սեղանի վերայ մօտ եկաւ պատուց տօլմայ, չորացրած կանաչ պոլոճիկի բօրանի, դդմի չիւր, կարմիր խաշած պոլոճիկ, շիրբաղ տի ձիթով տապակած աղցան, զարբաբ՝ չամչով ու քաղցրեղէնով շինած փլակ և ալիւրի մէջ տապակած բոխ: Ընդ ամէնն եօթը տեսակ կերակուր:

Անճանօթն էլ կարող էր նկատել, որ այս ուտելիքները զանազան տեսակ են եփուած: Այս այն պատճառաւ էր, որ այսօրուան կերակուրները՝ բոլորն եկած էին նոր խնամիների տներիցը, ում տունը որ այսօր նորափեսան շնորհաւորէք էր գնացել, մի մի խօնչայ՝ եօթը տեսակ կերակրով ուղարկել էին նորահարսին բաժին, հետն էլ մի մի գաւ թերմուն², իսկ նորափեսէն իւր կողմից հրաւիրել էր իւր անիրօջ կողմից նոր խնամացածների ջահէներին նորահարսի հետ պաս բռնելու:

¹ Տղայ դաւակ. ² Դինով և մեղրով կամ քաղցրով եփած ըմպելիք:

Աղջիկների պատճառաւ մեր սեղանակից պարոններն այսօր զինի չխմեցին, թերմունով միայն բաւականացան:

— Ախշի, դէ՛ հաց էլ ա կէր, ի՞նչ ես խաղճուեւ, փրսփսփում էր Հերիքնազը Հեղնարի ականջումը, սեղ զոր բերանդ նըշխարքի կտոր չի մտել:

— Չօռ ու ցաւ ուտեմ, հիմի էլ պտի զօռ անեն, թէ՛ Սմբատի կուռն ընկի՛, եալլի խաղա:

Պտի խաղաս, կամ չպտի դայիր, կամ եկել ես՝ կարգը չպտի կոտրես, դու ըստեղ վերի արտի ցորեն չես:

Բսկի միտս չէր, որ սրանց փեսայէրը Սմբատն ա, դու էլ լլկուեցիր, բան չասեցիր, թէ չէ դաստահւանդ՝ կը տայի, տանը վէր կընգնէի:

— Իմ էլ միտս չէր:

— Գիտե՞ս, Հերիքնազ ջա՛ն, ինչ կայ, ես ուզում եմ, որ Սմբատին էս օր մի տեսակ հասկացնեմ, որ ինձանից ձեռը լուանայ, էս հօ մարդ խաբել չի, էս Աստուած խաբել ա, մի մարդի չես սիրում ու նրան ումոտով ես անում, որ իր կնիկը պտի դառնաս. ուզում եմ եալլու մէջը կուռն ընկնեմ ու կամանց իրան ասեմ, որ իր կորածը մեղանում չկայ:

— Վայ քօռանամ ես, գժուե՛լ ես ինչ ա, դու քո հօր աշունքը աշխարհքի վիջին մի մատը մեղրի հետ կը հաւասարես, ու էդ տղի էլ գլուխը կը կոտրես:

— Ես ի՞նչ անեմ, խի՞ չի իր ոտն իր կարպետին մեկնում, իր չափը ճանանչում, իր երեսի ջրովը հեռանում, ի՞նչ անեմ թէ հէրս բաշիք եարթ մայ ա արել, երեխայ վախտն էդպէս բաներ հանաքուց շատ կը խօսան. սաքի ինքը գիտի ո՞չ, որ ես ո՞ր տեղ ինքը ո՞ր տեղ, իմ հէրը, մեր հարստութիւնը ո՞ր տեղ իր հէրն ու իրանց անումը ո՞ր տեղ ինքը չի տեսնո՞ւմ, որ իմ հօր դռանն իրանից լաւ նօքարներ չկան, չի տեսնո՞ւմ, որ ես ո՞նց եմ հետը վարուում, երբ որ մեր տունն ա գալիս. ի՞նչ անեմ, դու ես բերանս փակում, թէ չէ ես վաղուց շեմքը շանց տուած կընէի:

— Ախ Հեղնար, էլի դու երեխութիւններն սկսեցիր, Սմբատի կոխած հողն ափսոս ա, որ մեր գեղի բոլոր տղէքի երեսին քսեն, դու մի հաց պտի ուտես, մինն էլ մատաղ տաս, որ Աստուած քեզ էդ բաղդին տիրացրել ա, համա հիմի տեղը չի, լաւն է՛ս ա՛ սուս

պէտք, բաւական է, եթէ երկու երեք տարի ապրելով որ և է գիւղում մարդ ծանօթանայ նրանց վերոնիստին, նրանց տարեկան դործողութեանց հետ: Այսքանով հեռաքրքիր բանասէրը կարող է իւր նպատակի մի մասին հասնել, մանաւանդ եթէ ինքը տեղացի է, բնիկ է, ոչինչ արգելքների չի հանդիպիլ:

Մեծ դժուարութիւնները՝ չասեմ անկարելիութիւնն ամէն մի քայլափոխում շուարեցնում է գիւղացու միւս կիսի հետ մօտիկ ծանօթանալ ուզողին: Կանանց բնաւորութիւնը ճիշդ պատկերացնելու համար պէտք է կին ծնած լինել, կին անած՝ կին մեծացած:

Պատճառները շատ պարզ են, հայ քաղաքացի կիներ մեղ համար մի անմատչելի անձնաւորութիւն է իւր ծածկուած բնաւորութեամբն և փակուած կեանքովը, ո՛ւր մնաց գիւղացի կիներ, որի և այլ մարդու մէջ մի շինական պարիսպ կայ:

Այլ չէր որ կայ, անկարել ձմերուկ է, ասում է առածը, իսկ ես կասեմ՝ այլ մարդու համար գեղեցիկ սեռը ոչ միայն անկարել ձմերուկ է, — նա մի երեւակայական աշխարհի բնակիչ է: Մենք թողունք ամուսինները, որոնք բնական և Աստուածային օրէնքով պարտաւորուած են մինչև մահ անբաժան լինել: Եթէ մի փոքր խոր քրքրենք, մեր եղբակացութիւնը մինչև ամուսնական առաջատուն էլ կը թափանցի: Շատ յետ ընկած գիւղերի մէջ կ'իշն իւր մարդու համար քանի մի տարի նոյն անկարել ձմերուկն է:

Այսպիսի երեւոյթներն այժմ արդարեւ հազուագիւտ են, բայց երեք չորս տասնեակ տարիների սրտնից յառաջ այնպիսի իրողութիւններ են կատարուել, այնպիսի գործողութիւններ են պատմուում ականատես ծերունիներից և պառաւներից, որ մեզ միանգամայն անհաւատալի է թուում: Կիներ մինչև որդի ծնելը իրաւունք չի ունեցել իւր մարդու հետ խօսել. անդրանիկ գաւակի առաջին ճիշդ պատասել է իւր մօր լեզուի կապանքն, և այդ մի կոտոր շնչաւորուած միտն իրաւունք է տուել իւր ծնողին սրտի ուրախութիւնն իւր լեզուով արտայայտելու իւր թանգագին կիսին իւր սիրելի ամուսնոյն, և այն, հեռի ամէն աչքերից ամէն ներկայութիւնից:

Թողունք՝ որ տան արական սեռի անդամները մինչև մահը չեն լսած եղել իւրեանց հարկւոր հարս ու աղջիկների ձայնը, չեն լսուցել ունի՞ն նոքա Աստուածային պարգևներից մինը — խօսելու ընդունակութիւնը, պարզ ասել՝ համը են նոքա՞, թէ խօսուն, թողունք այս ամէնն և տանք, որ այդ թշուառ արարածներն Աստուծոյ լոյսիցն էլ երկար տարիներով զրկուած են եղել, եթէ երկար

տարիներ նրանց երեսից չի վեր կացել անթափանցիկ կարմիր մե-
տաքսեայ քօղը, որ կրել են նրանք հարսնութեան առաջին օրը,
արեգակի կենսատու լոյսը չի լուսաւորել նրանց հրաշագեղ դէմքը:

Օր ըստ օրէ, դիցուք թեթեւացել է այդ անհատաւորը, բայց
իրօք ճշմարիտ սովորութիւնը, բայց կարելի չէ ասել, թէ բոլոր
վին անհետացել է. նա կայ, միայն ինչպէս ասացի, թեթեւ չափով
և ձևակերպուած:

Նոյն հարսներն են երեսը ծածկած՝ միայն բարակ քօղով և
ոչ այնքան երկար տարիներ, նոյն չխօսքանութիւնն է սակայն սկե-
սուրների, չափահաս տաղերների և օտարականների դէմ, մի խօս-
քով՝ նոյն գերութիւնն է, որ ասել է, թէ մեր կիներ էլն նոյն ան-
կրտրել ձմերուկն է:

Իրողութիւնն այսպէս լինելուց յետոյ, խօսք չկայ, որ մեծա-
մեծ դժուարութիւնների և ինչպէս ասացի անկարելիութիւնների
պէտք է հանդիպի աղջկանց և ջահէլ հարսների կեանքը ճշդապէս
նկարագրել ցանկացողը:

Մի բան միայն կարող է հեշտացնել սակաւ մասնաւորների հա-
մար այդ կէտը: Պէտք է ծնած՝ մեծացած և մանկութիւնից փոքր
ինչ կրթուած լինել գիւղի մէջ, որպէս զի մանկական սուր յիշո-
ղութեան մէջ տալաւորուածը մարդ կարողանայ ժամանակին արտա-
յայտելու, կամ թէ աղնիւ խարդախութիւն պէտք է գործ դնել:

Հարկաւոր է գրաւել մի մերձաւոր ազգական ժրագլուխ կնոջ
համակրութիւնը, որոշեալ տօն օրերից մէկում ստիպել նրան, հրա-
ւիրել իւր մօտ գիւղի բոլոր ջահէլներին՝ ազափ աղջիկներին և
հարսներին և դարան մտած՝ գիտել նրանց բոլոր շարժողութիւն-
ները:

Եթէ ընթերցողի ուշադրութիւնը գրաւելու շնորհքին ար-
ժանացել է իւր խօսակիցը, ապա խնդրում է բարեհաճել մանկ
իւր հետ մի այդպիսի հրաւերքի ժամանակ, դիցուք, էլն մեծի պա-
հոցը, փետրուարի 13-ին Տեառնընդառաջի նախատօնաբ երեկոյին
մի մութը յարկի տակ, ուր իւր քթին պէտք է դիպչին իւղի, բո-
ւի, բազկաթանի, դաւուրի¹ և զանազան բռնուայքների ու թը-
թուների աքաշներից² ու կարասներից բարձրացած անուշահոտ
բուրմուկներ:

1 Աղա՛ միս, 2 Փոքրիկ կարասներով բոլոր զոյգերը միմեան միմեան օրը ցուրդ
դրոյն: 1 Աղա՛ միս, 2 Փոքրիկ կարասներով բոլոր զոյգերը միմեան միմեան օրը ցուրդ

Այո՛, իմ քեռու աղջկէ սիրելի նանօն արժանացրել է ինձ ու քեզ այս բարեբաղդութեանը : Նա այդ օրը պատճառ ունէր իմ խնդիրը յարգելու . նրա տղէն այդ տարին էր պսակուել , նա իւր որդու գրնդէզն¹ էր կատարելու :

Նրանց կտերը նախապէս պտարաստուած էր գրնդէզը, որին մի խոտի վրան կարելի է կոչել : Մի քանի փայտեր միմեանց դէմ տնկուած են վեղարածէ և վրէն չոր խոտով ծածկած :

Մեր նանօյի տղայ Սղօն այդ երեկոյին Աշտարակու բոլոր նորափեսաների հետ եկեղեցումն է . այսօր ժամն էլ դուրսն են ասում : Եկեղեցու բակումը մի ահագին գրնդէզ է շինած, որի շրջակայքը նորափեսայքը մի մի մօմ բռնած՝ բոլորուած են : Նրբ «Քրիստոս փառաց թագաւորն» երգելին , տէրտէրն առաջինը մօտեցաւ գրնդէզին և վառեց . մօտեցան նորա հետ և բոլոր փեսաներն ու խոտը վառեցին : Հուրը բորբոքուեց և ժամաւորների ջերմեւանդութիւնը կրկնապատկուեց :

Ժամից յետոյ նորափեսայքը նոյն մօմերը ձեռքին առանց հանգցնելու իւրեանց խաչեղձօր ու փեսեղձօր հետ եկան բարձրացան իւրեանց կտուրներն և երեք ծունր կրկնելուց , ու իրանց է յայտնի , թէ ի՞նչ մուրազ անելուց յետոյ վառեցին իւրեանց դըրժնդէզները :

Նորահարսներին առաջուց չարսաւառորուած կանգնացրել էին կտերը . գրնդէզը կպցնելու պէս ամէն փեսայ բռնեց իւր սիրելի հարսի կուռն և երեք անգամ վառուած կրակի դլխովը պոցոյտ եկաւ : Այդ քառասնքակօխ չընելու համար է :

Մանր երեխայքն էլ, որոնք կտրները լցուած՝ տոտմները սըրած՝ փօխինձ ուտելու էին սպասում , նրանք էլ անվախ թռչկուտում էին բոցավառ կրակի դլխովը :

Մի հիանալի տեսարան էր ներկայացնում այդ երեկոյ մեր գիւղը մօտիկ հանդիսատեսին . երկինքը շառագունել է , լոյսը մինչև հորիզոնն է լսփել ու խառնուել երեկոյեան վերջնալոյսի հետ , իսկ այդ մի և նոյն բանը մի զարհուրելի պատկեր է հեռուից դիտող անձանթին . այլապէս չի կարելի երևակայել , եթէ ոչ մի ահագին հրդեհ ամբողջ գիւղը բռնած . ի հարկէ , այս երկիւղը մի քանի

1. Դրնդէզ, կարծեմ , պէտք է լինի Տեառնընդառաջ բառի աղաւաղումն :

րոպէ միայն կը տեւէ: Խոտը բռնկուեց ռու իջաւ առանց մեծ ծուխ պատճառելու:

Հրդեհը հանդէս ելաւ յետոյ մեր Նանսոն ցած տարաւ նորա հարսին և վեր բերեց տեփրի¹ մէջ փոխինձը² քաղցրով շաղախած և դունդ դունդ բաժանեց:

Այս փոխինձը, որ բոված կամ աղանձած ցորենի երկանքով աղացած ալիւր է, տարին երկու անգամ անխափան պէտք է շաղախուի. — Սուրբ Սարգսի պահոյ ուրբաթ երեկոյին և այս դրնդէզի օրը: Այն օրն առանձնապէս աղջիկների համար են շինուած, դիւ շերը շաղախած թողուած, որ Սուրբ Սարգիսը դայ իւր ձիով վերայոյն անցկենայ, իսկ այսօր դրնդէզի այցելուների համար է:

Նանսոն վերջացրեց այս ծէսը, ձեռաց ընթրիք տուեց արական սեռի հիւրերին և ճանապարհ դրեց:

Ապարեզը հիմա մեր սիրուններին է: Ուրեմն ականջներդ սրի՛ր ու աչքերդ չորս բաց արա՛, սիրելի՛ ընթերցող, դուան ճեղքը բաւական է նպատակիդ հասնելու:

Լաւ դիտի՛ր, մի վախի՛լ, դրսից քեզ տեսնող չկայ, ոչ ոքի մտքով չեն անցնում, թէ հիւրասէր տան տիրուհին իւր սեռի դէմ այդպէս աններելի դաւաճանութիւն կանի, վստահ եղի՛ր, որ դու այդտեղ տեսնում ես ոչ միայն Աշտարակու բոլոր սիրունների միայն արտաքին զեղեցկութիւնը, — դու մասնակից ես լինում նոյն պէս և նոցա նուիրական գաղտնիքներին, նոցա սրտի մինչև խորքն ես թափանցում: Մեր Նանսոն երեւելի քաղաքագէտ է, նա այնպէս յարմարացրել, այնպէս պարտապարել ու այնպիսի խօսքեր է ասել, որ մեր ամօթխածներն անգիտութեամբ ինձ օք քեզ իրանց խոստովանահայրն են շինել: Բայց ոչ ես եմ մեղանշում նոցա խոստովանքը պատմելով և ոչ դու լսելով, — ոչ Նանսոն և ոչ մեր սիրուններն այդ ուխտը մեղանից չեն առել:

Եթէ Աշտարակու աղջիկների, չտանք բոլորը, գոնէ մեծ մասն այստեղ են, ի՞նչ կարծիք, որ մեր մի ժամանակուան թոթովախօս անմեղութեան տիրար քնքուշիկներն, իսկ այսօրուան օրիորդութեան հասակի մէջ մտած Հեղնարն ու Հերիքնապն էլ այստեղ կը լինին: Նրանք ո՛ւմնից են պոխտա, մանաւանդ որ Խէչանենց Խէչանի տանիցն

1 Տեփուր՝ փայտէ բոլորակ մեծ ափսէ է: 2 Բոված ցորենի ալիւրից քաղցր հեղուկով շաղախած խորխախ:

են և սրանցից մինն էլ նշանած է : Նշանած աղջիկը պէտք է այդպիսի տեղեր անպատճառ հրաւիրուի, թէ կուգ բարեկամ ևս չլինի : Դիւղի մէջ ամէնքը միմեանց ծանօթ են, շատերն էլ այգու կամ տան մօտիկ հարեան են :

Նանոյենց հացատունը լեքը ղժվժում են¹, պատի հարսների գլխի ոսկիներն ու ազափ աղջիկների վզերի շարքերն աչք են խրատողեցնում, բայց ՚ի հարկէ այդ մեզ չէ արգելում լաւ դիտելու, ում ուզում ենք : Նանօն այն երեկոյ իմ խնդրանօք մի երկու ճրագուէ մոմեր սովորականից աւել պիտի բանացնի. մոմակաշներ թէպէտ ինքն երկուսից աւել չունէր, բայց չորս հատ էլ ուրիշներից փոխ ուզեց. տան չորս սիւներում խփած ճրագթաթների վերայ էլ ձիթի ճրագներ է դրել. տունը շատ լուսաւոր է :

Մենք թողունք Հեղնարին ու Հերիքնաղին երկու առանձին խմբակների մէջ կատակներ անեն, մանենք մի ուրիշ աւելի խոհական խմբի մէջ, ուր ջահէլ հարսներն են՝ ժողոված և կամաց կամաց իրար հետ խօսում են :

Սրանց բերանները պինդ փակող քնթկալը հիմա կզակների տակն է ընկած, ապա թէ ոչ իւրեանց ցածր խօսելու պատճառաւ մենք անձեռնահաս պէտք է լինէինք լսելու : Կաւ նայի՛ր, ընթերցող, սրանց քիթ ու բերանին, սրանց ծնօտներին, մենք այսպէս յաջող դէպք էլ չենք ունենալ : Եթէ մինչև մեր վերջին օրն էլ սրանց հետ կեանք անցկացնենք, մի յարկի տակ ապրենք, կանացի դեղեցկութեան գլխաւոր մասի ներքին կէտը մենք չենք կարող տեսնել. ուրիշ ժամանակ մենք միայն գոցէ բաղդ կուսնենաւք զմայլել սրանց կրակոտ աչքերի ու վառվռուն թշերի կիսի վերայ : Նախաւոր, յօնքերը շղարշի տակ են ծածկուած, իսկ քիթի կիսից վայր այն անիծեալ քնթկալն է : Երկու երեք տարուան հարսների քնթկալը գոնէ մի բաւականին բարակ սպիտակ շղարշէ, որոտեղից, թէպէտ մեծ դժուարութեամբ, սակայն և այնպէս օդն անց է կենում, իսկ թշուառ նորահարսները քնթկալի վերայ իբրև զարդ աւելացրած է և մի ուրիշ ասղնեգործ ծածկոց, որին չալ օշմաղ անուն են տալիս :

Տե՛ս, ուրեմն, ի՞նչ սիրուն զծագրութիւն, ի՞նչ փոքրիկ բերան, ի՞նչ բոլորակ ծնօտ, ի՞նչ հրեշտակային պայծառ դէմք.

1 Խլրտում.

լաւ նկատիւր, շատ աննշան բացառութեամբ Աշտարակու կանացի սեռն ընդհանրապէս դեղեցիկ է: Այս ինձանից չեմ ասում, հայրենասիրական սնուպարծութիւն չեմ անում. — մի հաստատուած ճշմարտութիւն է այս, որ երևանու նահանգումն Աշտարակու օղլուշաղը¹ ամէն տեղերից սիրուն են: Աշտարակից յետոյ նշանաւոր են մի քանի ուրիշ գիւղեր. Քանաքեռ, Վաղարշապատ, Յօշական և այլն:

1 սիր ուրեմն մեր սիրունների դատողութիւնը, մեր նախաճանօթ Հեղնարի և Հերիքնաղի վերայ:

— Ախլի, ընդուր են ասել Աստուած ամէն բանով մարդիկորցնիլ չի, ամէն շնորհք էլ մի մարդի չի տալ, Հեղնարը ո՞րտեղ, Հերիքնաղը ո՞րտեղ:

— Ի՞նչ բանի համար ես ասում, Մաթան ջա՛ն:

— Քա՛, խի՞² բա ըսկի տեսնում չե՞մ, Հեղնարը ոչ մի սիրուն պատկեր ունի, ոչ մի օրինաւոր խօսք ու զրից. հէնց խմանաս միդէղ³ էծ ըլի, ունքերը բարակ, աչքերը չալ ու պտիկ պտիկ, թերթեանունքները դեղն, պինչ ու բերանը մենծ, չանէն⁴ երկար, շինքը կարճ, դօշը նեքսե ընկած, մատները ցախի պէս չոր չոր, բոյը բարդու պէս լօղլօղ⁵, ես ի՞նչ գիտեմ, ո՞ր մինն ասեմ. մի կարմիր թշեր էլա չունի Աստու տուածից, որ մարդը պաշի ուրախանայ:

— Հողեմ գլուխդ, ախլի, դու ջլիս⁶ խեղճին հողի հետ հաւասարեցիր, Հեղնարն իմ աչքումն էդքան գէշ չի:

— Լա՛, թող մի քիչ էլ քո ասածն ըլի, համա նխնխան⁷ բնութիւնին ի՞նչ կասես, մենծադարտութիւնի՞ն ինչ կասես, տրաքուիլ, կտոր կտոր ըլիլ, քարափներէցը վէր ընկնելուն⁸ ի՞նչ խօսք ունիս, որ քինթը կէս զազ վերեւ ա բռնում, ոչովի հեռ արժան չի տեսնում խօսելու, բերան էլ որ բաց արեց, մի լաղաբ⁹ էլ չունի, որ մարդի բան հասկացնի. խեղճ Սմբատ, ափսոս չի՞, էնպէս տղի կնիկը պաի դառնայ սա:

— Ախլի, դու բաղդն ասա՛, բաղդը՛, խօսքը բաղդն ա. էդ որ ըտէնց ամէն բանով փնովում ես¹⁰ հա՛, տեսնում չեմ, որ ինձ

1 Ընտանիք գերդաստուն, գլխաւորապէս կանանց համար է ասուում: 2 Ընչի՞: 3 Շիկադոյն: 4 Ծնօտ: 5 Անճոռնի բարձրացած: 6 Բոլորովին: 7 Ոխակալ: 8 Գողողանալ: 9 Վայելչախօսութիւն: 10 Պարսաւել:

ու քեզ համար, կամ իմ ու քու քուեր համար ըսենց գլուխ պատ-
ռողներ էլել են, եւ կա՞ն :

— Տ'օ, քեզ մատուց, էդ Խէչանի դովաթն ա, նրա անհատ-
նում հարստութիւնն ա, որ էգուց Սմբատին պտի մնայ, ըստը հա-
մար են իրար գլուխ պատռում, թէ չէ Հեղնարի ընչի՞ն են կարոտ :

— Բ'հ, կարեմ ես էդ ազատի աղէքանց լաքերը, մարդի կը-
նիկն էլ պտի կնիկ ըլի, թքած էն փողի ու հարստութիւնի վրայ,
որ Հեղնարի պէս աղջիկը պտի բերի, եւ որ աղայ ընէի, սաղ Աշ-
տարակն էլ որ վրէն տային, Հեղնարին չէի առնիլ, ջրատա՛ր Սմբատ,
ո՞նց պտի համբերի. էն հրեշտակի պէս աղի երեսը վէր կը բերի,
դրա լեզուին ո՞վ կը դիմանայ :

— Բաս Հերիքնազը ո՞նց ա դիմանում :

— Չէ, ախի՛, ես Հերիքնազին հարցրել եմ. ասում ա. Հեղ-
նարի հէնց չըրթիր թոցն¹ ա, թէ չէ սիրտը շատ բարի ա. օր-
թում կրակն էր ընկնում Հերիքնազը, որ էսքան աարէն աղջիկ են,
մի տան մենծացել են, մի տեղում քնել են, դեռ մի օր Հեղնարիցը
չի լսել, թէ քամին դպա քեզ ըլի. դորթ ա, ասում ա, մի քիչ ի-
րա վրայ մենծ կարծիք ունի, համա էդ էլ չի ընկել, որ չունե-
նայ, ինքը հարստի աղջիկ ա, իր հօր ունեցած չունեցածի տէրը :
Էս օրէն օրս նշանած ա, ասում ա, համա էլի ուղողները դուռը
կոտրատում են, դրա սիրտը ես ճանաչում եմ, մարդի գնայ թէ չէ,
ամէն բան կը մոռանայ, էդ քամիները գլխիցը դուս կը գան :

— Բալամ ջա՛ն, էդ Հերիքնազի բարեսրտութիւնն ա ասում.
դու ի՞նչ դիտես, էդ Աստու քաղցր խնամքն ա, որ Խէչանի տանը
էդ աղջիկը բհամ ա եկել², թէ որ Հերիքնազը չընէր, Հեղ-
նարը կապուիլ չէր. արմացքի բան ա, էսքան հօ բամբասում ենք
Հեղնարին, համա տե՛ս, թէ մի օր Հերիքնազի խօսքիցը դուս դա-
լի՞ս ա. մենք դռնէ դուռը հարեան ենք, ամէն օր ջրի գնալիս, եւ
քուչէն սրբելիս իրար տեսնում ենք. քանի Հերիքնազը դուս չի եկել,
Հեղնարը հեաներս ձէն էլ չի տալիս, բարի լիս, բարի առաւօտ էլ
չի անում, համա հէնց նա երեւոյ թէ չէ, մեղը ու կարագ ա դառ-
նում, ասում, լսում, ծիծաղում :

— Ախի՛, ասում են, էդ ծակծկոտուելուն Սմբատին չի սի-
րում, Շունհեռածողնեց Արշակի հետ ա իրանց դրի ջա կ ո վը³ սի-
լում :

1 Մեծախօսութիւն. 2 Յառաջ է եկել. 3 Երկու հարեան տների
պատի մէջ մի փոքրիկ ծակ :

լի բիլի¹ անում. ասում են, սաքի էն աներես Արշակն էլ գնում տղէքանց միջին պարծենում ա, որ Հեղնարին ինքը պտի առնի:

— Չէ, սուտ կըլնի, հաչացող թագին² հորս չի կարող ա- նիլ, հորս անողը տաղ կանի, տակնահան իր բանը կը շինի, Ար- շակը թէ որ առնելու միտք ունենայ, մենձ մենձ բըթբըթալ չի³:

— Սաքի Արշակը հօ չի⁴ մինակ դրա ուզողը, օրը հարիր խը- նամիսօս ա գալիս, զարթնէ⁵ մեր գեղիցը, ասում են սաղ մհալը դրան ուզում են, ընչանք մենձաւորներն էլ են գլուխ բարձրացրել:

— Իհ, քանի⁶ ասէք, էն ա ամէնքն էլ հացահաչ են տալիս էլի:

— Համա ի՞նչ կանես, որ Սմբատն էս բանումը բաղդաւոր ա, ասում են, Խէչանն ըսկի գլուխը տակը չի տալիս, ամէնին էլ դուռն ա շանց տալիս:

— Փառքիդ մեռնիմ Աստուած, հացն ընչե՞ր չի անում, ո՞վ էր լսած, որ մեծաւորը գեղըցու աղջիկ ուզի:

— Ախչի, ես մի բան լսեցի, ասում են Սմբատը Հերիքնաղին աւելի ա սիրում Հեղնարիցը:

— Ամա՛ն, ա՛յ կնանիք, ինչ բան ասէք՝ դուք կը հնարէք, ձեր լեզուի տակիցն ո՞վ կը պըծնի, ի՞նչ կայ՝ որ քննուն սիրի ու նրա հետ խօսի, ժամանակ անցկացնի, քեռին ո՞րն ա՝ քիրը ո՞րը. բաս հօ գնալ չե՞ն աներեսի պէս գլուխը դնել նշանածի ծնկանն ու նստիլ, եա թէ չէ, էդ թաւուր⁵ երեսը պատուած փեսէն ի՞նչ տուն թողալու ա:

— Ախչի, թէ մեռոնը կը սիրէք, դէնը մոտիկ տուէք, փա՛ռք քեզ Աստուած. մի Հերիքնաղի սիրունութիւնը տեսէք, ո՞նց ա ծիծաղալուս պոռօները յետ բացուում. ես որ ազափ տղայ ըլէի էս մառանումը տափ կացած՝ էս սահաթը դուս կը պըծնէի, կը կպչէի էն սիպտակ շարմաղ պոռօներիցն, էնքան կը ծծէի, որ արիւնը դուս կը գար⁶:

— Ի՞նչ շունն ես, ըտուր համար են պոռօներդ հաստացել

1 Քաղցրախօսութիւն: 2 Բարակ որսկան շուն: 3 Բարձրախօսու- թիւն անել: 4 Բացի: 5 Այդպէս:

6 Թող ների մեզ մեր համեստ խորհրդատուն, մենք աւելի կարևոր գործ ունինք կատարելու, որքան և ախորժելի լինէր իւր առաջարկու- թիւնը, մենք մեր դարանիցը դուրս չէինք կարող գալ:

ու կարմրել, մարդիկ ամեն քշեր, ասա՛, էդ օրինն¹ ա բերում գըլուխդ էլն՝

— Քո գլխի տրաքոցը, քո փէշէն ծուկը դնելու ա, ո՛վ գիտայ քո բողազովը կուլ չի դնալ։

— Ա՛յ անամօթներ, ի՛նչ լաւ որ ազափ աղջկէքը մեզանից հեռու են, չեն լսում։

— Հանաքը դէնը կենայ, Աննաման ջա՛ն, Հերիքնագիլ պէս սիրուն աղջկէ չկայ մեր գեղումը, մտիկ տո՛ւր նրա պայծառ երեսին, սիպտակ ու կարմիր թշերին, կասես, թուշուշուրիկ լծդ դեղձնըլի, աչքերը հէնց իմանաս մի մին փիալայ² են, ճրագի պէս վառուում են, աչքերի սև սև պտուղները նետ ու անեղի պէս մտիկ տուող սրտի մէջ են թաղուում, թամաշ արա՛³ պինչը, բերանը, պռօշները, կզակը, ո՞նց մին մնի մօտ սաղում են. հէնց իմանաս մի նսխաճ պատկեր ըլի. շլինքը տե՛ս, ո՞նց ա բռնում, կասես էն սիպտակ երկարաշլինք ձկնակուլի դուշն⁴ ըլի, որ ձմեռները մեր ձորումն երեւում ա, դօ՛շը, դօշը մտիկ տո՛ւր, ջուխտակ շամամներ են մին մնի մօտ դրա՞ծ, թէ գարնան գետնասուռնկն, որ հողը բարձրացրել, ուզում են գլուխները հանեն ու ուտողի բերնումն ընչանք մահը համը թողան։ Ա՛յ կրեմ ձեր դրուխն, աղափ տղէ՛ք, աչքներիդ պիպիկը⁵ տրաքի, թէ որ սրան տեսնիք ոչ։ Ա՛խ, Աստուած փլաւն ո՞ւմն ա տալիս, իշաահն ո՞ւմ. ընչե՞ս տղայ չեմ, էն էլ ազափ տղայ։

— Ա՛յ քեր, էդ սիրունութիւնը թո՛ղ, էս օր կայ՝ էգուց ոչ, դու Հերիքնագիլ բնութիւնն ասա՛, էն քաղցր, անուշ լեզուն, էն շողովքոր⁶ խօսքերն ասա՛, էն բարի սիրտն ասա՛, որ մեր ազափ աղջկերանց մէջ ոչ մնումը չես գտնիլ։ Թէ սուտ եմ խօսում, աչքս հանեցէ՛ք, տեսէ՛ք ո՞նց ա գլխին հաւաքել ու էնքան աղջկներին իրանով արել. ես վարսս կը կտրեմ, թէ որ մի պետե խօսք դրա բերանիցը դուս ըլի գալիս. անկաջ գրէ՛ք, առանց ջանի ոչովի հետ չի խօսում, լսեցէ՛ք, պատմում ա, թէ հերու ծաղկազարդին ծաղկամօրը ո՞նց են գովել։

— Բա՛ս չէ՛, ու էս մի թօբուն⁷ աղջկերանց պէս երեսի աբուռը⁸ վէր եկած կըլնի, անկաջ գրէ՛ք, ազափ տղէքանց վրայ են

1 Խաղ: 2 Դաւաթ: 3 Նայիր: 4 Թռչուն: 5 Բիւր: 6 Հաճոյախօս: 7 Խուճ: 8 Պատկառանք:

խօսում: Փշանա՛ս դու, Նոյեմբար, լսեցի՞ք ակաչի, ինչ ասեց, ես կուզէի, ասում ա, էս սհաթս ժամումը Նաժումենց Սոլոյի հետ գլուխ գլխի տուած՝ պսակուում ըլէի, թէ կուզ մի շաբթից յետը մեռնէի էլ, սրտումս մի մսխալի չափ դարդ չէր քնալ: Ե՛է՛ հիմի ձեզ եմ հարցնում, Հերիքնազն իր բերանիցն՝ էդպէս խօսք բաց կը թողայ:

— Տօ՛ նա հոգի ա՛, հոգի՛: Տնարարութիւնին էլ խօսք չկայ, մօրը չի թողում, որ տեղիցը ժաժ դայ. լիսադէմին ամէնքիցը շուտ ոտի վրայ հագնիր ա, տարթը, աթարը՝¹ կը բերի, թունդրի շթին կը կիտի, ջուրը կը բերի պոնձները կը լոնի, նոր մօրն ու Հեղնարին ձէն կը տայ. մերը վեր կը կենայ, թունդիրը կրակ կը քցի. շատ անգամ կոմն էլ ինքն ա կթում:

Ի՛է՛ ասա՛, Հեղնարը սող օրը պարապ-սարապ անց ա կացնում էլի:

Պօի ասած՝ որ Հեղնարն էլ չի սիրում պարապ քաշ գալը, համա Հերիքնազն ո՞ւմ ա բան հասցնում:

— Ակաչի, բա Հերիքնազն հընկերսիրութիւնը չե՛ս ասում, նրա հետ մի անգամ խօսողը նրա արեւոյն օրթում կուտի, օխտը քիր ու ախպօր համ ա տալիս, էդ հէրը լիս կտրածի աղջկը:

Թող Ծվիկենց Սմբատի միտթարանքն էլ էդ ըլի, որ դրա պէս քենի ունի, ինչ որ նշանածը համ չը տայ, նա քենուցը կը հանի:

— Համա ես որ Սմբատի տեղակ ըլէի, ոտով գլխով հէնց քենուս իրան կառնէի ու Հերիքնազն քենի կը չինէի:

— Չէ, բալա՛մ, Սմբատն էդ տղէն չի, նա իր հօր խօսքը գետինը չի քցիլ:

— Տօ՛, աչքիս լիսը, ընչի՞ կը քցի, Սմբատը չի, իր օխտը պապն էլ էդ բաղդաւորութիւնին չէին ջահիլ², չորս ոտով դաւ ըու հօրն ա ընկել, էդքան հաց ու դոլվաթ կը ընի՞, որ մուֆձ տա՞ իր ձեռը պտի գայ, ի՞նչ անենք, թէ նշանածը մի քիչ գէշ ա, եա իր ասածի ա, ես կասեմ եղուց էլ օր էդ բնութիւնները կը թողայ:

— Հոգուդ մեղք ես անում, թէ կուզ որ Խէչանն օրուան

հացին մուրացկան էլ ըլեր, Սմբատը նրա աղջկանը կաններ, ընդուր որ իր հերը բաշխեար թմայ ա արել :

— Բաս ասա՛, մարդը ոտով գլխով բաղդաւոր ա, համ լաւ կնիկ, համ բօլ հաց, հէնց դրա համար ա ասած. որտեղ հաց, ընտեղ կաց :

— Հերիք ա, բալամ, Նանօն մօտ ա դալիս, խօսքը փոխենք, Աստուած Հերիքնազին էլ մի ջիվան¹ տղի ռաստ բերի, էդ հալալ կաթնակերը մի չէն օճաղ ընկնի :

— Բա, խիղան, ի՞նչ էք բուլուլի՞ճ² արել ու իրար եախից³ ձաւար հաւաքում⁴, տուն մտաւ Նանօն, մի քիչ էլ ջանդիւլում ու խաղեր ասեցէք ուրախացէք, ի՞նչ անենք թէ մենծ պաս ա. ձեզ ընդուր համար չեմ հաւաքել, որ փոխինձս ուտէք ու քփչաք. ո՛րմից էք ամանչում, ազափ տղէքը հօ մեր մառանումը տափ չեն կացել ու դռան ճեղքիցը ձեզ վըայ մտիկ տալիս :

Մեր Նանօն դէպի դուռը նայեց, ինձ աչքով արեց ու ծիծաղեց :

Ներկար կը լինէր պատմել, թէ ի՞նչ քաղցր երգեր սկսեցին մեր սիրունները, ի՞նչ ներդաշնակ ձայներ ունէին, ի՞նչպէս պար բռնեցին ու երգելով պարեցին, ի՞նչ անարգական ոտանաւորներ էին երգում դէպի տղայքը և ի՞նչպէս իւրեանց մէջ ուրախանում էին, որ ոչ մի ազափ տղայ իրանց լսող չկայ, ապա թէ ոչ իւրեանց լեզուն բունը կը մտնէր ու տղէքանց ասածներին կամաչէին պատասխանել :

— Ա՛յ ջահէ՛ններ, մեր տունը գոյ ա մտել, մեր մառանիցը մի ջահէլ սիրուն ազափ տղն շնչի ձէն եմ լսում. եկէ՛ք մի ճրագ վերցնենք, տուն մտնենք, տեսնենք հօ զորթ ձեր բուսունը պահող չե՞ էլել ըստեղ : Ասաց Նանօն ու ճրագը վերցրեց դէպի մառանի դուռը եկաւ :

— Հարս ու աղջիկներից աւելի ես սիրթնեցայ. ցնդե՛լ է, մտածեցի, այս կինը, ուզում է ինձ էլ իւր պարիւշտ հիւրերին էլ խայտառակել : Բերանս հօւպ տուի, որ շունչս դուրս չգայ ու ոտքիս բթերի վըայ անց կացայ աքաշների կողմը, մի անկիւն էի պորոտում մտնելու, այն էլ իմ տարաբաղդութիւնից չկար :

Անպիտան Նանօն դուռն անգամ բռնեց և ձեւացրեց, իբր թէ

1 Նազելի: 2 Բոլորակ: 3 Օձիքից: 4 Միմնանց բամբասում:

բանում է: Սակայն ինչպէս ազատ շնչեցի ես, երբ քիթ բարձրացնելով ծաղրեց ինձ և դարձաւ դէպի ինձանից աւելի գունատուած ու շփոթուած սիրունները:— Յի, յի, յի, հեգնեց նա, չէք ամանշում որ աւտոում էք, երևում ա դուք իմ ըստեղ չեղած ժամանակը ազաւի տղէքանց սրտին դուր եկող խօսքեր էք ասել, որ հիմի ըտէնց լերդապատառ էլաք, ընտուր են ասել, որ գող սիրտը գող:

— Չո՞ւ քեզ, Նանո՛, ասացի մտքումս, չո՞ւ, քո առածն աւելի ինձ վերայ յարմարեց, ես կէս միս եղայ այստեղ:

ԵԴ.

ՇՈՐՇՈՓ Ա ԴԻՊԵԼ, ԷՆ ԷԼ ԲԵՀԵՂՋԵԲՈՒՂԻ ՇՈՐՇՈՓ:

— Չէ՛, ես էլ չեմ կարող համբերել, էս իշի նահատակութիւն ա, ես սաղ Աշտարակաւ միջին խօսելու առարկայ եմ դառել, որ քուչովն անցեմ կենում, իմ անուան եմ լսում, մարդիկն էլ ինձ խեղճ են դալիս, ես ո՞նց ընչանք օրս տարել եմ, Աստուած մի աւարասցէ, որ էս բանը դրուստ դուս գայ, թէ չէ ես առաջ նրան կ'սպանեմ, յետոյ ինձ. հանաք մասխարութիւն չի՛, դանակն ոսկոռին որ հասաւ, հօրս խօսքն էլ բանատեղ չեմ քցիլ, ես էլ երեխայ չեմ, մարդ պտի մի քիչ էլ առ ու թասիբ¹ ունենայ. ամէն կողմից լսում եմ, — հացի համար ա խեղդուած տաղ անում², թէ չէ ընչանք օրս ո՞նց չտեսաւ, հօ Արշակը սուտ չի ասում. էդ ընչեցն ա, որ օրը մթնում ա թէ չէ, մտնում ա անօրանց տունը՝ ընչանք կէս գիշեր դուս չի դալիս ու մի հետ էլա վրայ Հասաւ: Խո՛ւ: — Ո՞նց թէ հացի համար, ո՞նց թէ Խէչանի դովաթին եմ խեղդուած, ո՞նց թէ վրայ հասայ ու տաղ արի: Էն էլ ո՞վ. ես, ես ուրիշի դատած փողի վրայ աչք ունենամ, մահն աւելի լաւ չի: — Զէ՛, չէ՛, շատ սխալուում են ինձ վրայ խօսողները, ես շատ ուրախ կըլնէի, թէ որ Խէչանը վերջի աղքատը դառնար, մի կտոր

Հացի կարօտ մնար ու ես օրական մի քանի սև փող իմ ճակատի դառը քրտնքով աշխատէի, տուն բերէի ու իրան էլ պահէի իր աղջկանն էլ, ա՛խ, երանի չէ՞ր, Աստուած խորհուրդս կատարէր, ես խալխին շանց տայի, որ ես հացահալ տուողների ոչ մէկի հընկերը չեմ, աշխարհքին յայտնի անէի, որ Սմբատն իր հօր խօսքը իր գլխիցը հազար փառքով շատ կը պատուի, իր հօրը սևերես չի թողալ...: Էս շատ լաւ, էն թուք ու նախատինքն ի՞նչ անեմ, որ մի մենծախօսի մինը, որ ոչ կոնուսմն ուժ ունի, ոչ գլխուսը խելք, ամէն տեղ նստում ա ու իմ նշանածի վրայ խօսում, ամէնքի մօտ պարծենում ա, թէ իմ նշանածն ինձանից շատ իրան ա սիրում, թէ ինքը դրի ջակի ծակովն ամէն քշեր նրա հետ մասլահաթներ¹ ա անում... օ, օ, օ, գլուխս պտտուում ա, ես էս թուք ու մուրը կուլ չեմ կարող տալ, արինն աչքերն կոխել ա, մի մին բռունցք ա նրանց ջանը, հէնց էս քշեր բանը քովթահ կանում². Ես... Ես... Ես... : Էլ չկարաց շարունակել Սմբատը, կանգնեց Խէչանենց բուշումն ու գլուխը մի պատի դէմ տուեց, երեսի նման լաց եղաւ :

Նրա բաղդիցն երեկոյ էր, ամէն մարդ իւր յարկի տակն էր մտել, փողոցները դատարկ էին, ոչ ոք չնկատեց նրան: Մի երկու տեղ նշանաւոր անկիւններում երկու ջիններում փաթաթուած քանի մի ջահէներ միայն դունչ դնչ տուած՝ շատ կամաց փսփսում էին ու օրա նրա աղջկայ վերայ դատողութիւն տալիս. սրանք էլ այդպէս անշան բաների համար չէին պարապած՝ սրանք հեշտութիւնով իւրեանց սիրելի անկիւնը չէին թողնել :

Գլուխը կրկին բարձրացրեց մեր Սմբատը, աչքերը սրբեց, մի քանի քայլ էլ արեց և Խէչանենց դռան առաջին կանգնեց :

— Կամ էս իրիկուն, կամ ոչ մի ժամանակ, մտածեց նա. ի՞նչ լաւ՝ որ դուռը կողպած ա, թէ չէ ներս մտնելուս կիմանային, պատովը կը բարձրանում, տեսնեք մի բան շինում եմ, թէ ո՛չ :

Նա մօտեցաւ պատին ու ոտքը պատի խողունների մէկի մէջ դրեց :

— Զէ, էս էլ մի մարդութիւն չի, գողնովն ուրիշ տունը մտնել, խալխի սըռն³ իմանալ, լաւն էն ա՛ էս օր էլ թողամ :

Նա ոտքը ցած դրեց ու յետ դարձաւ :

¹ Զրոյց, ² Կը վերջացնեմ, ³ Գաղտնիք.

— Է՛հ, ի՞նչ եմ ասում, սրանից էլ յարմար օր¹ տարին երեք անգամ չե՛ բնիկ, որ իմ աներս էս վախտ տուն եկած չընի, հազիր իմ բաղդիցը հէրս նրան իրիկնահացի պահեց. հէնց իմանաս Աստուած նրան տուն տուեց¹, որ ինձ ղըկեց իրանց տունը, որ երեւի էքըր մէնակ չմնան:

— Ե՛խ, երանի թէ մենք իրար ռաստ եկած² չընէինք ու ես հիմի էս ցաւերիցն ազատ կընէի, շարունակեց Սմբատը, կամ թէ չէ հնալէս բան բնէր, որ ընչանք պատկուելու օրս սրանց դուռնովը ներս չմտնէի ու էն օրը քօռէքօռ³ դայի Հեղնարի կուռը բռնէի, աչքերս խուփ պսակ գնայի ու հօրս ասէի՝ — իմ մեղքը քո՛ւ շինքը, խէր ու շառք քեզ. ա՛խ ի՞նչ լաւ բան կընէր: . . . Է՛հ, ի՞նչ եմ գլխիցս դուս տալիս, ես ո՞նց կարաի Հերիքնազին մի օր չտեսնել, էն իմ ազիկ քենուն, ես նրա հոգուն մատաղ գնամ: Ո՛հ, էրնէ՛կ էն աղին, որ մի օր Հերիքնազին կռնիցը լանած՝ մի դարդակ շապկով դուրս պաի քաշի էն հրեշտակին. ես ուրախու թիւնով Խէչանի հարստութիւնն էլ Հեղնարի վրայ կըտայի, թէ որ հնարք բլէր նշանածներս փոխելու: Վա՛յ ինձ, վա՛յ իմ հոգուն, փշուր՝ ինձ պէս փէսէն, որ քենու վրայ աչք ունեմայ, էն էլ Հերիքնազին պէս քենու: Համա ի՞նչ անեմ, որ չի բնում, ես ընչով մեղաւոր եմ, որ փլաւ տանը թողած՝ ոսպախաշուն եմ դրել առաջս, թէ կեր, որ բողաղովս կուլ չի գնում. ես ի՞նչ անեմ, որ սիրում եմ. ո՞վ կընի էն մարդը, որ Հերիքնազին տեսնի ու չսիրի: Հա՛, շատ լաւ եմ հասկանում, որ էն հրեշտակն էլ ինձ ա սիրում, համա սրտումը պահում ա, նա էլ ինձ պէս խեղդուած ա, նա էլ չի ուզել, որ իր քենու խօսքը գետինը ընկնի: Զէ՛, նրա սիրտը բարի ա, բարի, նա ինձպէս անպիտան չի, որ եփած կերակրի վրայ սառը ջուր ածի, նա կը մեռնի ու իր քենու աղջկայ ճամփին քար չի քցել. համա Աստուած Զա՛ն, ետրաբ Հերիքնազին էլ Նունհետածողենց թոռի չաւ արած⁴ խօսքերը լսե՛լ ա. ետրաբ թէ որ դուռս ա՛ ինչ որ ասում են, Հերիքնազը խաբար չի, բառ նա մի օր վրայ չհասա՞ւ:

— Դէ՛հ էլ յետայնիւ չի պէտք, աներս չգայ հասնի, վճռեց նա վերջնապէս և պատը վեր ելաւ:

Հանգարտ քայլերով դիմեց Սմբատը դէպի երթիկը, ներս

1 Ներշնչեց: 2 Հանդիպած: 3 Կոյրզկուրայն: 4 Հրատարակած:

նայեց և գտաւ ճրագը հանգցրած: Պարկեց երթկի մօտ, ականջը ներս քաշ արեց և խողութիւնը լարեց: Տունը լռութիւն էր:

Ամօթ ինձ, մտածեց նա, խեղճերը ճրագն անցրել հանգիստ իրանց համար քնած են, իմ մտքովս ի՞նչ չարութիւններ են անցկենում, էլ լողլուի² ասած խօսքերն ես չունի եմ դրել² ու խալսի մեղքն ընկնում:

Մոյն զգուշութեամբ վերնացաւ պարկած տեղիցն և կամեցաւ վերադառնալ: Երկու երեք քայլ հաղիւ էր արել նա, որ ոտքերը դողացին ու տեղն ու տեղը ծնկները ծաղուեցան, կարծեթէ մտուեցաւ մնաց: Նրա ակննջը փափոցի ձայն ընկաւ. մի շուն չիւն էր լսում նա և չէր իմանում որ կողմից, բայց երևում էր, թէ շատ մօտիկից, խօսքերը պարզ հասկացնում էին: Գիշերուն թարձր ամպոտ մթնութիւնն էր միայն առարկան աչքից փակցնում: Ար երկու ոտք յառաջ դնաց Սմբատն ու ականջը արեց:

— Չէ, այս կողմից չի գալիս, ձայնը նուազեց: Իէպի աջ դարձաւ էլի ոչինչ չկայ: Իէպի ձախ՝ նոյնպէս:

Իհ, միտքս պղտորեց, էս փախտ որմ ցաւն ա կտրել կը տըրներին քաշ գալ, զուր հոգուս մեղք եմ անում:

Նա յանկարծ թափահարուեցաւ, անձր փշաքաղուեցաւ, նա կանգնեց՝ փնթփնթաց. — ի՞նչ, էս պատի տակին չլինէ: — չէ, էգտես բան չի կարող պատահիլ: ինձ ասեցին, որ դրիճակի ծաղկովն են սիրահարութիւն անում: Կտերն ի՞նչ բան ունեն: Պոքը էլի մտածեց. — որ իրար տեսիլ մօտկանալն: — չէ, չէ, յիմար յիմար բաներ են գլխովս անցկենում:

Մտածում էր Սմբատն ու մեքենայաբար ոտքերը զէպ թէչունենց ու Շունհետածողենց կտեր միջի պատը փոխում: Երկու հարեւանների կողուրը այդ ցածր պատն էր բաժանում:

Իլի կնիւն առաւ նա. այժմ երեսկայութիւն չէր, նա պարզ քչփչւներ լսեց. նա այժմ մթան մէջ պատի այս և այն կողմից երկու զլուխ է տեսնում: Շունհետածողենց կողմի մարդը պատը բարձրացաւ, այս կողմն իջաւ: Սմբատը լսեց համբոյրի ձայն:

Չգիտեմ՝ գիտամա՞ր Սմբատը, նստաւ տեղն ու տեղը, թէ ոտքերն արգելեցին յառաջ դնալ, բայց նա լսեց հետագայ խօսակցութիւնը:

— Անջա՛խ մի անջա՛խ¹ մենք կարողացանք էս բաց երկնքի ասակին իրար տեսնել, անջա՛խ մի տարուց յետն իմ կռներս քո միջքովդ փաթաթեցի, մեռանք էն անտէր դրիջակի ծակովը քուֆթի² քարի ու պղնձի ուրբերի³ վրայ նիւնելով ու ցած գալով, մի հալալ պռօշտի էլա չկարողացանք անել:

— Կամանց խօսի՛, ոչ ով չլի:

— Ի՛հ, ի՞նչ ես ասում, Հեղնար ջա՛ն, էս վախտ ո՞վ կը գայ ըստեղ. քո անխելք նշանածը մեր բաղդիցն, ասում ես, իրեկոնս հօրդ խաթեր իրանց տանն ա մնացել չի եկել, Հերիքնագն էլ շորերը հանել թէք ա ընկել, հօրաքիրդ էլ ճրագն անցրել ա ու անշորահան ըլել զուլսը պատին տուել խումփացնում, որ հէրդ գալուս գնայ դուռը բաց անի. մենք հիմի ըստեղ ոնց որ մեր տանն ենք, վախենալու ի՞նչ ունինք:

— Հիմի ինձ ընչի՞ զօռ արիր, կտուրը կանչեցիր, մին չէ՞ր, դրիջակի ծակովն իրար հետ խօսում էինք:

— Չէ՛, Հեղնար ջա՛ն, պտի օրինաւոր խօսանք էգուց էլ օր մենք ձեր տունը խնամխօս ենք զոկելու, հէրդ որ չտայ, ի՞նչ պտի անես դու, ասում ես էս աշունք ձեր հարսանիքն ա, դնալու ե՞ն, թէ ոչ:

— Ո՞նց չգնամ, հօրս խօսքիցը ո՞նց դուս դամ. լաւ էլ դիտեմ, որ Սմբատն իմ կիսին էլ չի արժան, ոչ նրա հէրն ա իմ հօր հընկերը, ոչ նրանց տուն ու տեղը մերին կը հասնի, համա հօրս բնութիւնը լաւ դիտեմ, մի անգամ որ խօսքը տուեց՝ պրծաւ, դըլուխն յետ կը դնի ու իր ասածը կանի. նա Սմբատին աչքի լսի պէս սիրումա, աշխարհքի հետ նրան չի փոխիլ, էլ ես ի՞նչ կը համարձակուիմ պռօշս պռօշիս տալ:

— Դու պարզն իրան ասա՛, որ սրտով ինձ ես սիրում, դու Սմբատին կնիկ չես կարող դառնալ, դու կը մեռնիս՝ թէ որ քեզ ինձ չտան:

— Մի՛ն՝ որ ես իմ հօրս երես չեմ ըլել, մէկ էլ՝ որ թէ կուգ ասեմ՝ ի՞նչ դուս կը գայ, զուր իմ տեղը կը թեթեւացնեմ, մի մըս խալի չափ հօրս չեմ կարող կոտրիլ, իր կեանքումն էլ հետս չի խօսալ:

1 Հագիւ հագ: 2 Մտով կեբակուր է, որ քարի վրայ կըծեծեն:

3 Կաթսայի քամակի կողմը:

— Թէ որ հէրդ Սմբատին շատ սիրում ա, թող Հերիքնազին իրան տայ, նա էլ օտար չի, իր քուեր աղջիկն ա :

— Ա՛խ, ես Հերիքնազի ջանին մեռնեմ. նա ինձ համար մօրից էլ քուորից էլ շատ լաւ ա, նա սաղ մհալի մէջ Սմբատից աւելի ոչ մի աղի չի հաւանում, նա ո՞նց կը թողայ որ ես քեզ վրայ միտք ունենամ :

— Թէ որ հիւքան հաւանում ա, խի՞ չի ինքն առնում :

— Շատ էլ որ մտքումն ունենայ, նա իմ խաթեր գլուխը կսպանի ու հիւ չի անիլ :

— Ասում են նշանածդ էլ նրան աւելի ա սիրում :

— ‘Նշանածս մեղաւոր չի, ես եմ փխը¹, քանի քեզ հետ տեսնուել եմ’ էն օրուանից դէսը ես նրա երեսին մի քաղցր աչք չեմ քցել. ախար նա հօ ամսներով նշանած չի, երեխու թիւնից միասին ենք մեծացել : Մի քանի հետ խեղճը հարցրել ա ինձ, թէ ընչի՞ առաջուան պէս էլ իրա հետ չեմ խօսում, թէ դու ձեր տաւնիցը պատասխան կը տայիր՝ ես էլ էնպէս : Միամիտ Հերիքնազը հէնց գիտի, թէ ամանհում եմ նշանածիս հետ խօսալը, Սմբատին սըրտաւորում ա, էլ չի իմանում, թէ քու աչքերի ականաթն² ընկած օրիցս դէսը Սմբատին էլ եմ մոռացել ու իմ գլուխն էլ : Էն Աստուգաօր Սմբատն էլ ի՞նչ անի, տեսնում ա, որ իրան մօտ չեմ, Հերիքնազի հետ ա նստում փեր կենում. ես շատ ուրախ եմ, էյնէկ չէր երկսի մէջը սէր մանէր ու նրանք իրանց մուրազին համեկին, մեր ճամփէն էլ բացուէր. հոգի ունիմ տալացուկ, Սմբատը Հերիքնազին արժան ա, նրա սիրտը բարի ա :

— Բաս հիմի ո՞նց անենք :

— Ես խաբար չեմ, թէ հօրս կարացիք բան հասկացնել, գիտես որ ուրախ կըլնեմ, թէ չէ, շինքս ծռած պաի խոնարհեմ :

— Տօ՛, ես մեռել եմ, Հեղնար ջա՛ն, որ քեզ ուրիշի ճանգը քցեմ, գիտես քեզ ո՞նց եմ սիրում :

— Հա՛, լաւ միտս եկաւ, Արշակ ջա՛ն, մի օր Հերիքնազի հետ խօսք բացուեց, նա ասեց որ իմ ուղողները հօրս կարողութիւնի համար են մեր դռները ջարդում. ես էլ միտք եմ անում, որ ըսէնց ա. այ հէնց մինը դու. չէք տեսնում, որ Հերիքնազն ինձանից հազար փառքով սիրուն ա, ընչի՞ չէք նրա քամակիցն ընկնում : Հիմի թէ

որ դու էլ եղպես, տղեքանցիցն ես ունինձ սրտով չես սիրում, քո ոտդ կը պաշեմ, որ մեր միջին ինչ որ անց ա կացելը քարը վեցրնես, քարի տակը դնես ու գնաս քո ձամբին, ես որ քեզ վրայ սիրտ ունիմ, աչքիս լսի պէս սիրում եմ, ես չեմ ուզում, որ դու փողի ու հարստութիւնի համար ինձ ուզելուս ըլիս : Քեզ մատաղ, Արշակ ջա՛ն, շուտ արա՛, մի դրուստ պատասխան տուր ... էդ ընչի՞ սուս կա՛նցար, չըլինի՞ Հերիքնագի աղածները ճշմարիտ դուս դան :

Եթէ մթնագիշեր չըլինէր՝ առանց Արշակի պատասխանին սպասելու, Հեղնարը կարող էր դէմքից դուշակել, թէ իւր սիրականն ի՛նչ պիտի ասի : Արշակն աչքերը գետինը ձգեց ու շփոթուեց, կարծեց՝ որ բռնուեց, բայց կրկին միտքն եկաւ, որ իւր բաղդից խօսակցութիւնը գիշերն է, Հեղնարն իւր երեսը չի տեսնում. դրանով ուղեորուեց նա ու ասաց : Ժամանակ խոսեմա՞ս օ՜ր ա՛յ գտա՞յս յիցց. Դ՛

Ո՛րն է թէ քեզ սրտով չեմ սիրում, Հեղնար ջան, գլուխս քո ուղուրին¹, վէր եմ դրել, աշխարհքն իրարոցով կը տամ, թէ որ մինը համարձակուի՝ քեզ իմ ձեռիցը խլելու : քո հարստութիւնի վրայ ո՞վ ա ուշք դարձնում, իմ հէրը քիչ ունի՞, ակապելո՞ւնքս գլուխս կոխել ե՞մ, կանք՝ չկանք՝ երկու ախպէր ենք. էնքան ունինք, որ մեր աչքը մեր գոտնն ա, Ծվիկենց պէս աղքատ հօ չե՞նք, քեզ յայտնի չի՞, որ իմ հէրը գեղն առածին իշխաններից մինն ա. ինչքան որ մեր տանը չինովիկներին² ու մենծամենծների համար կիրաւուր կեփուի, Ծվիկենց հինգ տարի հէրիք ա :

Էդ ոչինչ, հարստութիւնը մենձ բան չի, իմ պսակուելուց յետը Սմբատն ամէնքիցը հարուստը կըլինի, բանն էս ա, որ քո հէրդ մարդամիջի մարդ ա. դու էլ քո հօր տեղը կը բռնես, համա Սրմբատն էդ թաւուր բաներն ատում ա, նա ատում ա, որ իմ հօր պէս աշխատանքի պոչը բաց չպտի թողայ, էդ ի՛նչ մարդութիւն ա. ասում ա՝ մարդամիջի մարդս ըլի, հազար թուման պարտքս ըլի, ախար ես ո՛նց նրա կնիկը դառնամ, էգուց էլօր Զրադողենց, Եշներէ կողենց ու Մենծանկաջենց հարսներն ինձանից վերե պտի՝ ձգու ին, ինձ վրայ պի՛նչ պտի բանձրայնեն, թէ ի՛նչ ա՝ իրանք գեղն քէթ-խուտէքի կնանիք են, համա ես իմ մալ ու գով լաթովը պտի լիզուս ինձ քաշեմ ու ծակը մտնեմ, ի՛նչ ա՝ թէ իմ մարդս գեղն միջին քէթ խոտութիւն³ չի կպողանում անել :

1 Քո պատճառաւ, 2 Աստիճանաւորներին 3 Իշխանութիւն

— Իհարկէ, որ գեղամիջում մարդ ըլիլը նրա բանը չի, ինչ տեսել ա՛ն էն պտի դառնայ չէ՛, նրա հօրն օղորմի՛, հգուց գեղը նրան տանուտէր չէնի՛, դիւան դատաստան չանել տայ՝

— Բաս ես էլ նրան ո՞նց առնեմ։

— Միտս եկաւ, Հեղնար։ Զա՛ն, թէ հօրդ բնութիւնը լաւ գիտես, որ քեզ ուրիշի չի տայ, արի քեզ փախցնեմ գնանք մի ուրիշ գեղում պսակուենք։

— Ինչ օրն իմ հօրն աւելի կը բարկացնենք, վանքական կանի մեր մուկն ու մի քօռ կապէկ չի տայ, որ աչքներս կոխենք։

— Լչդ էլ դրուստ ա. կուզե՞ս արի մի բան անեմ, Սմբատիդ արեւը սեւացնեմ, մէջ տեղեց վերցնեմ, մի գիշեր ձեր դռանը բուսուն պահեմ շէմքի վրայ, դամէն¹ փորը կոխեմ՝ պրծացնեմ, որ մեր ճամփէն կապի ոչ։

— Լաւն էն ա՛ն առաջ ինձ մորթես, ես ոչ ովի արենպարտ չեմ ուզում ըլիլ, էնքան ապրի ինչքան իր հօր սիրտը կուզի, նա ընչանք օրս ինձ օխակեր ու հրնկեր ա էլիլ, մի վնաս չի տուել։

— Որ մեր ոտին կապանք ա, որ հգուց անկոտրում հօրդ կամքովը նրա ձեռին հաւի ճուտ պտի դառնաս, որ ինքը մի հասարակ գետդայ՝² ձեր էնքան մէքերը պտի վէր կոխի ուտի։ Զէ, չէ, Հեղնար Զա՛ն, իմ անուան Արշակ չընի, թէ որ ես աչքս բաց՝ Սըմբատի պէս յետ ընկած տղին թողամ իմ սիրածին ձեռիցս խլի։ Թէ որ քո խաթեր սպանեմ էլ ոչ, հէնց կանեմ որ անումը մի փող կը դառնայ։

— Դու նրան ոչինչ չես կարող անել, նա քեզ կը յաղթի, նրա պէս սրտոտ տղայ դեռ մեր գեղումն երկուսը չկայ, Հերիքնաղն տսում ա՛ն նա ամէնքիցն էլ զօջաղ ա։

— Դու էլ աւատում ե՞ս, փչեմ վէր կընկնի։

— Բաս հերբույ բարիկենդանինը միտդ չես բերում։

— Ինչ էլ մի բան էր, ձիս բուդուրմիշ էլաւ³, դիւի վրայ եկաւ, թամբը շուռ անցաւ, ոտս օրդանդուի⁴ մէջ մնաց, թէ չէ նա ում շունն էր, որ ինձ հետ ջերիդ⁵ խաղար։ Մին էլ որ՝ ընդունք անց կացան, հիմի որ քո սէրն իմ սրտումն ա, քսան Սմբատ բռիս միջումը քո անումովը լակ ձուի պէս կը փխլեմ։ Ը՛հ, ես քո ջանին մեռնիմ, ասաց Արշակն և ձեռքը ձգեց անջկայ միջքովն, ու գեղաւ փաթաթեալ։

1 Դաշոյն։ 2 Ծառայ։ 3 Սեքուեց։ 4 Ասպանդակ։ 5 Մական։

Բայց դեռ օրինաւորապէս մօտ չէր քաշել՝ պատի միւս երեսից թրխկոցի ձայնի հետ չախմախի տուին ու կայծերն օդումը խաղում էին :

— Վա՛յ գլխիս, սատանայ ա, թոյլ ձայնով ասաց չեղնարն ու իրանց սանդխտներովը ներքե վազեց :

— Սատանայ, շշկուած կրկնեց Արշակն ու ոտքերը զոդացին, էլ ոչ մի քայլ չկարողացաւ անել :

— Հա՛, սատանայ, պատասխանեց հրացանի կայծեր շաղ տալով երևոյթն և պատը լոք տուեց, անցաւ Արշակի մօտ ու երկու ձեռքով գլուխը բռնեց, վեր բարձրացրեց :

Արշակն երկիւղեց ոչնչ չէր տեսնում և չէր էլ հասկանում :

— Քեզ եմ ասում, ա՛յ դդում, լաւ մտիկ տո՛ւր ինձ, երեսիդ խաչ հանի՛, բերանդ մի կտոր հող քցի՛, քո գիրը ջնջուեց . ի՞նչ սատանայ՝ ի՞նչ բան, դու քո հողէպո՛ւ ձեռին ես, էս սհաթս գըլուխդ ծնկներիս միջին ճիւղում եմ, մի քթալ արինդ շներին լակացնում. ո՞ւմ հետ ես խաղ անում, անխելք աղջկերանց մօտ ո՞ւմ դէմն ես պարծենում, ո՞ւմ նշանածին ես քո մուռտառ¹ պոօշներովդ քո կեղտոտ շնչովդ ապականում, երկի՛նք ու գետի՛նք, դժո՛խք ու սատանէք քեզ հիմի իմ ճանգիցը չեն կարող պրծացնիլ. գնա սատկի՛, քո ախրջ հէրն էլ անիծած :

Անր սարսափելի ստուերը, որին մենք արդէն ճանաչեցինք, այս խօսքերից յետոյ՝ երկու ձեռքով Արշակի գլխիցը բռնած՝ բարձրացրեց բոլոր մարմնով և ուղեցաւ խփել պատովը, և եթէ մի ձեռք նրա քամակիցը չէր բռնել յետ քաշել, մեր Արշակը մինչև հիմի եօթը պատան մաշած կը լինէր :

— Սմբատ, արեւապարտ մի՛ ընիլ :

Այս ձայնը սլաքի նման թափանցեց մեր կատաղած հերոսի մինչև ամենանուրբ ջիւղերն և նա սարսեց :

Ինչպէս եռացող ջրի վերայ յանկարծ սառը ջուր լցնես, այնպէս նստաւ մեր նախանձայոյդ փեսացուի փութը :

Նա վայր դրեց իւր որսին գետնի վերայ և աչքերն յետ դարձրեց :

Ոչ ոք չկար :

Մի քանի քայլ իւր շրջակայքը մօտ եկան : Ոչ ոք չկար :

1 Անսուրբք : փառք լաւ ինչ ասացի և անցաւ Է

— Նա էր, նրա ձենն էր, հէնց իմանաս ինձ էլ դիպաւ, նա իմ հոգու մէջը խօսաց. նա չի ուզում ես ձեռներս սրա արնի մէջ թաթախեմ, թո՛ղ գնայ ապրի՛ ինչքան իր հօր սիրտը կուզէ :

Շուարածի նման նա եկաւ Արշակի մօտ և ձեռք տուեց: Արշակը մի քանի անկապ ու անհասկանալի բառերէր արտասանում, երևում էր որ նրա լեզուն երկիւղեց կպել էր :

— Արշա՛կ, Արշա՛կ, մեղմ և քաղցր ձայնով կանչեց նա, վեր կա՛ց, վեր կաց գնա տուն, ամէն բան անց կացաւ, ոչինչ չկայ :

— Ես մեղայ Աստծու, ես գլուխս քարը տուի, էլ չեմ անիլ, թոթովում էր Արշակն ու Սմբատի ձեռքերը համբուրում:

— Գնա՛, գնա՛ ու էլ ուրիշի ապրանքին աչք չունենաս. համա թէ որ էլի կը յիմարանաս, չախմախի պէծերը միտդ բեր :

Այդ օրուանից Շունհետաճողենց տանն Արշակի ներկայութեամբն էլ չախմախի չէին կարող տալ, նրա լեզուն խառնուում էր, նրա ուշքը գնում էր, նա կանչում էր.

— Սատանի բերնիցը կրակ ա թափո՛ւմ, ես գլուխս քարը տուի՛ :

— Շորշոփ ա դիպել, վճռեց Շահրիարցի գրբաց տէր-ճարու թիւնը Սողոմոնին բանալով և ուամ¹ ձգելով, բայց դրան պրծացնին անկարելի ա, շորշոփ ա դիպել, էն էլ դեերի թագաւոր՝ Բեհզդեբուղի շորշոփը³ :

ԺԵ.

ՉՈՒԱԶԵՂԻ ԽԱԹԵՐ ԹԱԻՒ ԿՈԹԸ ԿԸ ՊԱԶԵՆ

— Աա՛ց, ո՛ւր ես փախչում ցնորուածի պէս :

Եյս խօսքերով մինը բռնեց Սմբատի թևն, երբ նա Արշակին իր ձեռքով բարձրացրեց, ներքև տարաւ նրանց բալն և ինքը կըրկին վեր եկաւ աներանց կտուրը, կամեցաւ իջնել իւր ելած պատիցն և հեռանալ :

1 Վեց հազարեակի հաշիւները տեսնելով: 2 Շորշոփ դիպել նշանակում է մի երևոյթից վախենալ և նրա վատթար հետևանքին ենթարկուել:

Սմբատը շատ շտապով էր բարձրանում, զժուար թէ երկու մարդ կարողանային նրան յետ պահել, բայց մի ձեռքի թոյլ բռնունամբ տեղնուտեղը կանգնացրեց նրան :

— Ո՛ւր ես փախչում :

— Հա՛, բաս դո՛ւ էիր :

— Ես էի :

— Բաս քո ձեռովդ ես էսքան բաներն անց կենում :

— Դու էլ հաւատում ես, մոքովդ ա՛նց ես անց կացնում, հոգուդ մեղք չե՛ս անում :

— Բաս էս ի՞նչ բան ա, էս ի՞նչ խաղ ա, որ ինձ հետ աւում էք, ես ձեր խաղառնի՞ն եմ, ես երեխայ եմ, բաս ես աշխարհքի երեսին ո՛ւր եմ սաղ ման գալի, ի՞նչ երեսով ուրիշներին մտիկ եմ տալիս, ձեզ ի՞նչ եմ արել, որ ինձ խեղճ չէք դալիս, ձեզ ի՞նչ եմ արել, ի՞նչ փնաս եմ տուել . . .

— Սմբատը չկարողացաւ շարունակել, երեխի նման արտասուքն իրան խեղդեց, խօսքը կոկորդումը կիսատ մնաց, գլուխը կըռացրել էր և հառաչում. նրա կրծքի ելեէջը մթի մէջ կարելի էր նշմարել :

— Սմբատ ջա՛ն, արեւիդ մատաղ :

— Չէ՛, էլ ինձ քաղցր խօսքեր մի՛ ասիլ, սրանից յետը ես սաղ աշխարհքի մասխարէն¹ եմ, ես էլ մարդի կարգում չեմ, շան պէս քացով սուր տանիցը դուս քցի՛, աղքատի տղէն հարուստի աղջկայ ոտի հողին էլ չե արժան, մի կտոր չոր հաց ողորմութիւն դուս ղըկեցէք, երբ որ կը գամ շինքս կը ծռեմ՝ ձեր դռանը մուրացկանութիւն կանեմ. ի՞նչ եմ ասում, հացն ափսոս չե՛, դուռն երեսիս հետ արէք :

Սմբատը շարունակ լալիս էր :

— Սմբատ ջա՛ն, անկաջ դի՛ր, ես ամէն բան տեսայ, ես քեզանից աւելի եմ գժուած ու կատաղած, ես էլ յառաջ բանից խաբար չէի, մի քանի օր է, որ դիպուածով տեսայ ու ամէն հնարքով աշխատում էի քիչ քիչ յետ կացնել :

— Ի՛նչպէս, դու յառաջ ոչինչ տեղեկութիւն չունէի՞ր, բաս դու զարաւուլ չէի՞ր քաշում², որ սիրականներին ոչ ով խափանի ոչ :

1 Ծաղրելիքն : 2 Պահապան չերի կացել :

— Ընթերցե՛ք, Սմբատ, ես յոյս չունէի, որ դու էդ վատ կասկածը կունենաս ինձ վրայ, ամօթքե՛զ, որ ընչանք օրս իմ սիրտը չճանանչեցիր, ամօթ, հազար ամօթքե՛զ :

— Բա՛ս ասում ես դու է՛լ բէխաբար¹ էիր, դու է՛լ նեղացել ես դրանց սիրահարութիւնների վրայ, դու է՛լ, դու է՛լ . . .

— Հա՛, քեզ մատաղ, քո ազնիւ արեւը վկայ :

— Բա՛ս, ես գնամ քարափովը վեր ընկնեմ ու սլործնեմ էլի :

— Չէ՛, անումիդ մեռնի՛մ, չէ՛ :

— Հերիքնազ ջա՛ն, գլուխս իմն չի, ես կը գժուիմ, ասաց մեր ողորմելին և փարեցաւ իւր քենուն, որ մթնումը կանգնած դիտելու է եղել :

Ինչպէս պատմեց Հերիքնազը Սմբատին, ինքը երկու երեք շաբաթ յառաջ դիպուածով տեսել ու լսել էր դրիջակի խօսակցութիւնը, թէպէտ լոյս էր ընկել, բայց չէր ուզեցել մի անդամից յուսահատեցնել Հեղնարին. լաւ էր համարել աստիճանաբար խօսք հասկացնել. իսկ այս գիշեր՝ դեռ քնած չի լինում, երբ Հեղնարը վեր է ելնում անկողնից, շորերը մթնումը հագնում ու դուրս գնում՝ ճրագը հանդէրուց յետոյ : Եւր սիրտն էլ կասկած է մտնում, ինքն էլ նոյնն է անում և հեռւում Հեղնարին. նա հասնում է նոյն ժաման, երբ երկու սիրահարներն առաջին անգամը պատահում են միմեանց, նա նոյն բուգինն նկատել է Սմբատին, որ փոքր ժամանակ դեռնին նստելուց յետոյ, կամաց քաշուում է դէպի ստալ, բարձրանում ցածր պատի միւս երեսն և այնտեղից դիտում, վերջապէս նա տեսել է սորա չափամասի տալը, լսել վճռական խօսքերն և իւր քնքուշիկ ու ազգու ձայնովը յետ է պահել սրան մարդասպանութիւնից. այո՛, նա սկզբից մինչև վերջը ներկայ է եղել և թէպէտ մթնումը, բայց ամէն բան տեսել :

— Հերիքնազ ջա՛ն, գրկեց Սմբատն աղջկանն ու ճակատը համբուրեց :

Ունի՛ւ ընդգիւմութիւն չարեց Հերիքնազը, նա պինդ կպաւ Սմբատի գրկին ու մի քանի վայրկեան այդ դրութեան մէջ լուծեամբ տեղիք տուեց նրա գրկախառնութեանը :

— Ետե՛ք ասաց վերջապէս աղջիկը, դէ՛ հիմի սիրտդ հանգստացրո՛ւ, էս բոլոր անց կացածները մոռացի՛, ջահէլ աղջիկ

ա, հեռու չի միտք արել, խաբուել ա, էդ թաւուր բաներ շատ կը պատահին, փառք Աստծու, որ ինքդ անկաջովդ լսեցիր, թէ դրանք տառաջին անգամն ա, որ մին մնի մօտ եկան, դրանց տեղը դրի-ջակն ա էլել, որ ինչպէս իմացար, մեր քնելուց յետոյ վեր են կացել ու իրար հետ քչփչացել. մի վախիլ, Սմբատ ջա՛ն, իմ շըն-քին թո՛ղ դրան ճամփու բերելը, ես սկսել եմ խրատիլը, Հեղնարը քեզ ընէնց կնիկ դառնայ, որ դու ինքդ էլ արմանաս :

— Հերիքնազ ջա՛ն, էդ բանը մի ասիլ, Խէչանի աղջկն ինձ համար ըստուց յետը պաս էլաւ, ես ուրիշի խաղալից¹ աղջկ չեմ կարող հանել ու իմ գիրկն առնել, նա ոնց որ մի իժ օձ կը փա-թաթուի իմ շընքովը :

— Թէ որ ըտէնց ա, դու ո՞նց չամանչեցիր ինձ դօշիդ² կըպ-ցընել, չէ՞ որ մի մարդ էլ թէ ինձ ընէնց հանդիպի, մի վեշապ պտի կարծի, թէ որ մի օր ինձ ուրիշի կնիկ դառած տեսնի :

— Ձէ՛, քեզ իմ գրկիցս ոչ ով չի կարող խել, թող Խէչանն ում կուզի իր աղջկանը տայ, Աստուած իրան հետ, ես քո ձեռիցը բռնած՝ պտի դուս քաշեմ էս տանիցը, ըստուց յետը դու իմն ես :

— Սմբա՛տ :

— Սմբատի կռները թուլացան, նա այժմ միայն բաց թողեց իւր երջանկութիւնն իւր գրկից :

— Էս վերջինն ըլի, որ քեզանից էդ խօսքը լսումեմ, հրա-մայական ձայնով ասաց Հերիքնազը. իմացած կա՛ց, որ թէ դու Հեղ-նարի յիմարութիւնի խաթեր ոտդ մեր տանիցը կտրել ես, էլ հուրն յաւիտենական իմ երեսը չե՛ս տեսնիլ, հէնց կանեմ, որ մեր քուչովն էլ չես կարող անց կենալ, մտքումդ լաւ պահի՛ր՝ ինչ որ ասումեմ, մեռած էլ ըլիմ՝ գերեզմանիս վրայ գալու իրաւունք չեմ տալիս քեզ :

— Բաս ի՞նչ կը հրամայես, որ անեմ, լալով հարցրից մեր ցաւալի եղբայրը, կուզե՞ս որ աներեսի պէս գնամ ինձ չտիրող աղջ-կանը շլինքս ծռած ողորմութիւնի պէս առնեմ, ախար որ էն մարդն ինձ չի սիրում, ես ընչի՞ եմ նրա մեղքն ընկնում, մեր մէջն ի՞նչ մարդ ու կնկութիւն, ի՞նչ սէր կընի. ես էս իրիկուայ անց կա-ցածները իմ մաքիցը ո՞նց պտի ջնջեմ, չէ՞ որ ամէն սհաթ պտի խեղճ կնկայ երեսովը տամ :

— Երեսովը տուած վախտն էս էլ ասա՛, որ դու էլ իրան չես սիրել, որ դու էլ ինձ ես փաթաթուել ու պաշել. ես էլ թէ կը պսակուիմ, իմ մարդին կասեմ, որ նա էլ իմ երեսովը տայ, որ ուրիշ շունչն ինձ ա դիպել:

— Հերիքնաղ ջա՛ն, ինձ դնամի շմի՛ անիլ¹, ես ի՞նչ անեմ, ո՞ր սարերն ընկնեմ, ո՞ր չօլերը, ո՞ր ձորերը, ո՞ր գետերը, որ քեզ սիրում եմ. հա՛, ես Հեղնարին չեմ սիրում, նրա համար նշանածացուք շատ կան, Արշակին ես էլ չեմ ուզել որ տան, նա մի դարդակ տըղայ ա, լաւ լաւ ուզողներն իրար գլուխ են ճղում, թող դնայ մնի հետ բաղդաւորուի, համա թող քեզ ինձանից չհանեն: Վաղուց, վաղուց մտքումս դրել էի քեզ իմ սրտիս փափաղն ասեմ, լեզուս չէր պտըտում, էս անտէր երեսը մնից ա, չէր բռնում, համա մի՞ թէ դու իմ աչքերիցս չէիր հասկանում: Խեղճ արի՛ ինձ, Հերիքնաղ ջա՛ն, չէ մի՛ ասիլ ինձ մի՛ կրակիլ, ես քեզ սիրում եմ, սիրում եմ, որ սպանես էլ սիրում եմ:

— Ընօրէ՛ն, անխղճմտա՛նք, գոն ես մի՛ ասիլ, բաս ես սիրտ չունիմ, ինձ մէր չի ծնե՞լ, քարից եմ բհամ եկե՞լ², ես մարդ չեմ՝ թէ մի մատը երեխայ եմ. էդ ընչե՞ցն ա, որ դու սէր կուրենաս՝ ուրիշը չէ: Ասի՛ր, Սմբատ, ընչանք օրս քեզ ոչինչ չեմ շանց տուել, ոչինչ չեմ ասել ու հիմի ասում եմ. չեմ ասում ընդուր համար, որ սրտիդ յոյս դնես, — չէ՛, ասում եմ, որ մտքիցդ էդ բանը հանես. իմացիր, Սմբատ, իմ մտխալի չափ դու չես սիրում ինձ, ինչքան որ ես քեզ. էն օրը՝ որ քեզ չեմ տեսնում, իմ օրը սեւ ա ըլնում, աչքս ջուր ա կտրում՝ ընչանք դու մեր շեմքովն անց ես կենում, համա դու քո Աստուածը՝ մի օրից մի օր իմ երեսիցս մի բան հասկացե՞լ ես. — չէ: Իմի էլ չէիր խմանալ, թէ որ բանն էս տեղը չէր հասել, խօսքը տեղը չէր եկել: Սմբատ, ես քեզ սիրում եմ, ու էս սէրը պոխ սրտումս թաղեմ, ինձ հետ գերեզման տանեմ:

— Ի՛նչ, դու ասում ես, որ ինձ սիրում ես:

— Հա՛, Սմբատ, սիրում եմ, սիրում եմ իմ գլխիցս շատ և հէնց էդ սէրի անումովն էլ օրթում եմ տալիս քեզ. խօսք տո՛ւր ինձ, ընչանք մահներս իրար սիրենք. սիրենք ինչպէս երեխայու թիւնից ընչանք օրս սէրը հասկացել ենք, ոնց որ քենուն ու փեսին կը վայելի, աւելին ասեմ, ոնց որ քիր ու ախպօր մէջ սէր կը ընի:

— Հերիքնազ ջա՛ն, էդ խօսքն ինձանից մի առնիլ:

— Չէ՛, Սմբատ ջա՛ն, թէ ինձ սիրում ես, մոռացիր ինչ որ լսեցիր ու տեսար, մի օր Հեղինարի երեսովը չտաս. ես էլ խօսք եմ տալիս, որ նրան մատով շանց տալու կ'նիկ շինեմ՝ քեզ համար, նա բարի աղջիկ աս, նա ինքն էս բանումը մեղաւոր չէ, ես ու դուն ըլէինք նրա տեղակ, աւելի վատթարը կանէինք, մի կողմիցն էդ լրատուած ողէն ապշխահան անում, մէկ էլ կողմիցը մեր Աստուծոյն էլած աղջկէքն են խեղճ ինքամի տալիս ու կեղծաւորութիւնով գովասանքներ անելով՝ կոնստակերը ձմերուկներ դնում, ի՞նչ ա՛. թէ խելքը փչեն որը իր տեղօր, որն իր ակաօր, մէկէն իր քեռու տղի վրայ սիրտը տաքացնեն, էն էլ ի՞նչ ես կարծում, ընչի՞ համար:

— Նրա փող ու հարստութիւնի:

— Հա՛, շատ լաւ հասկացար, բայտ էլ մի մեղադրիլ:

Դէ՛ ես էլ հէնց էդ եմ ասում, որ թող Խէչանն իր աղջկանը մի հարուստ տղի տայ ու քո կուռն էլ դաք դարդակ բռնի ինձ տայ:

— Քօռն ի՞նչ կուղէր, երկու աչք, համա որ էդ ընկերան չէ, ի՞նչ պտի անենք, անխելքութիւն չի ձեռներս չհասած տեղը կուռ մէկնե՞նք. իմ վերջին և ստաջին խօսքս էս աս, որ ոչ դու քո հօրը հակառակես, ոչ Հեղինարը: Աստծու անումը տուէք՝ ձեր ճակատի գրուածքին դէմ մի կենաք, Աստուած էլածն օրհնի:

— Ախար ես քեզանից ո՞նց ձեռը վերցնեմ, լաւն էն չէ՞ ես սհաթս հրամայես դնամ ջուրն ընկնեմ խեղդուեմ ու էն աղջկայ անբաղդութիւնի պատճառ չընեն:

Սմբատը գլուխը դէմ տուեց պատին:

— Ա՛խ, ընչի՞ ես էս սհաթս չեմ մեռնում, ընչի՞ ոտս չկուռուեց բաշեք ետք թմի օրը, ես տանուտէրի կարիցը չվէր ընկայ ու բանհոգի¹ չէլայ. ընչի՞ մեր երեսայ ժամանակը չմեռայ պարզ պատով, երբ որ աշխարհքիցս ոչինչ խաբարութիւն չունէինք ու իրեքըս մի տեղ ընչանք իրիկուն անհոգս ալերմաղու² պէս յիքանոնցումը

մի ծաղկից մէկէլի կուշտն էինք վաղում, մի թփից մէկէլի տակին էինք տափ կենում: Ասում եմ, ընչե՞ն էն խոտերի միջին ծածն իմ ոտս չկծեց ու ինձ չսպանեց, որ էս օրը չհասնէի:

Հերիքնազը փոքր միջոց ոչինչ չպատասխանեց. նա մտածում էր:

— Ինձ մտիկ արա՛, Սմբատի կռնիցը քաշեց աղջկը, փաթաթում էր ինձ, գրկի՛, պաշի՛ իմ աչքերը:

Երկար հրամաններ չէր պէտք, Սմբատը այնպէս սխմեց սիրուն Հերիքնազին իւր կրծքի մէջ, որ մէջքը ծալուեց. երկար ժամանակ նորա աչքերիցը չէր պոկւում:

— Էլի՛, էլի՛, պի՛նդ, պի՛նդ հուփ տո՛ւր, Սմբատ ջա՛ն. . .
Հիմի էլ ճակատս պաշի՛ր:

Զեզ եմ հարցնում, կը կատարէ՞ր թէ ոչ:

— Դէ հիմի հերիք ա, հիմի իմացա՞ր, որ ես էլ քեզ եմ սիրում, բայց իմ քեռու խօսքն իմ գլխիցս աւելի ա ինձ համար. յոյս ունիմ, որ իմ խաթիր քեզ համար էլ աւելի կը լինի. Խօսք տո՛ւր ինձ, Սմբատ ջա՛ն, որ մեր սէրը մեր մէջը մեռցնենք, մեր սրտի խոր քնջնումը թաղենք, թող մնայ էն յետ ընկած տեղը մինչև մեր մահը անհանգչելի. չէ՛, չեմ ուզում որ բոլորովին անցնի վերջանայ, թող ծխայ՝ բայց չվառուի, թող ծխայ, որ միշտ մրտքներս բերի մեր տուած խօսքը, մտքներս բերի՛ թէ մենք էդ սէրը փոխել ենք ուրիշ աւելի սուրբ սէրի վրայ, փեսի ու քենու, քիւր ու ակաօր սէրի վրայ:

— Հերիքնազ ջա՛ն:

— Հա՛, դու չես կարողանում քեզ զսպել, քո սրտիդ կրակը չես կարողանում հանգցնել, իրաւունք ունիս, զօռի բան չի, քանի քո սիրածն աչքիդ առաջին կենդանի ման ա գալիս, քանի որ դու նշանածիցդ աւելի նրա հետ պոխ աեմուիս, տսես, լսես, սիրտդ թափ տաս, ես էլ եմ հասկանում, որ դժար բան եմ ուզում քեզանից. համա դրա դեղն ես գիտեմ, դրա համար շատ բան չի հարկաւոր, էգուց առաւօտ կերթաս առուի թումբը, Բաղալենց բաղջի՛ դըւլիւր, ծակ քարի կշտին կը կաննես ու ներքեւ մտիկ կը տաս: Դի-

տես ի՞նչ կը գտնես քարափի տակի անդնդումը. — դու կը տեսնես նրան, որի պատճառովը դու հօրդ խօսքը չպտի կատարես, դու կը տեսնես մենծ թիբէն անկաջը մնացած մի լաշ¹ արնի մէջ շաղախուած ու քո խաթեր իր ջահէլ ջիւան² արեւ մթնացրած :

— Ի՞նչ :

— Հա՛, էգուց էլ Հերիքնազդ չի՛ բնիլ, ու նրանից յետը՝ քո քէֆը, կուզես՝ ա՛ռ Հեղնարին, կուզես՝ ոչ. էլ իմ աչքերս չեն տեսնիլ, իմ խղճմտանքս էլ ինձ չի տանջիլ, որ իմ խաթեր իմ հօրից աւելի սիրելի քեռին օր ծերութեան դարգամահ պտի բնի՛ թէ իր տուած խօսքը չկատարուեց : Էս ա իմ վերջին խօսքը, Սմբատ, էլ ուրիշ ասելիք չունիմ, հիմի գնա՛, տէրը քեզ հետ :

Յետ խփեց Հերիքնազն իր մօտից Սմբատին ու ինքը վերադարձաւ շտապով սանդուխտներից իջնելու :

— Խօսք եմ տալիս, Հերիքնազ ջա՛ն, քո քաղցր անումը վեկայ, խօսք եմ տալիս, որ ինչ քո կամքն ա, էն անեմ. քամակիցը վազեց փէշիցը ձգեց Սմբատն ու յետ քաշեց, խօսք եմ տալիս, որ ամէն տեսած ու լսածներս հէնց էս սհաթը մոռանամ, որ Հեղնարին սիրեմ, սիրեմ՝ քո՛ սիրու խաթեր :

— Հիմի իմ ազիզ փեսէն ես, իմ քաղցր սիրեկան ախպէրն ես, դարձաւ Հերիքնազն ու Սմբատի ճակատին մի սրտանց համբոյր դրոշմեց :

(Շարունակուելու է.)

ՊԵՐՃ ՊԻՕՇԵԱՆՑ

Дозволено Цензурою. 15 Марта 1879 г. Тифлисъ.

ի Տպարանի Յ. Մարտիրոսեանց :

Զ Ա Տ Ի Կ

(Մ Ա Ն Կ Ա Կ Ա Ն Ե Ր Գ)

... Դափն, Գափն ...

Հողմը հեղձեց ի հարաւէն,
Ազատուեցան դաշտը ձիւներէն,
Բերկրաւթիւն է դարձնող տրդոց,
«Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

Առունները խոխոջացին,
Ծառերն բողբոջ արձակեցին,
Օդը լի է ձայնիւ թռչնոց,
«Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

Տրդայ, աղջկէ—ուրախ, զըւարթ
Փթթեցան գերդ մայիսի վարդ...
Ոխ, քէն չունի սիրտը մարդոց,
«Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

Քրիստոս յարեաւ.....կասկած չիկայ,
Բնութիւնն համայն է մեզ վրկայ....
Բայց երբ կասէ լեզուն հայոց—
«Նա էլ յարեաւ ի մեռելոց»:

ԴԱՄԱՌ—ՔԱԹՈՒՊԱ

: յամս

Ա զձեզայ տալի ինչ փոքրիկ...
մէջքի մտնարտաւ...
զմանաւ ինչ փոքրիկ...
դմանաւ ինչ փոքրիկ...

ՎԱՆԱՅ ՇՐՋԱԿԱՅՆԵՐԸ

Dahin, dahin...

Ա.

Պարսպապատ քաղաքից երեք ժամ հեռի դէպ արևելք՝ հիւսիսից հարաւ ձգուած՝ բարձրանում է վարագայ նշանաւոր լեռը։ Ահեղ ժայռեր, որոց ծերայերի մէջ թաղչում են հաղարաւոր եղջերուք և շատ դայլեր ու լողուէսներ, հարիւրաւոր կարկաչուն վճիռ և բարեհամ աղբիւններ, անհամար գոյնգգոյն և հոտաւէտ ծաղիկներով զարդարուած և սլաքաբաւ արօտներով ուռճացած հովիտներ, —ահա այս լեռան բնական ծրագիրը։ Անկարելի է յագենալ այն դմայլիկ տեսարանից, որ բացւում է սորա զագաթի վերայ ման եկողն աչաց առջև։ Հազարումէկ մեծ ու փոքր լեռներ, որոց մէջ Մասիսն ու Տորոսն, Գրգուռն ու Սիսիսը, կանաչազգեստ հովիտներ, վանայ ծովակն, Արջակու և «Քէշիշ» լճակները, բիւրաւոր արծաթափայլ ջրեր, վան իւր այգեստանով, հարիւրաւոր զիւղեր և վանքեր, դաշտեր ու ձորեր, արտեր ու անդաստաններ, սոքա ամէնքը նորա աչաց առջևն են։ Դժուար թէ Զուլիցերիայում այսպիսի կրանաւէտ վայր գտնուի։ Զիւնը հազիւ թէ օգոստոս ամսին անհետանում է նորա զագաթից։ Թէպէտ ոչ այնքան բարձր, բայց բաւական դժուարելանելի է, այնպէս որ շատ քիչերն են համարձակում մինչև նորա կատարը բարձրանալ։

Սորա հիւսիսային թևի վերայ զանվում է մի խիտ բարձր և սրածայր ժայռ, որին վանեցիք աւանդութեամբ «Աստղան» բերդ են անուանում։ Բայց ներքևից, ի հարկէ, բերդի կամ շէնքի նշաններ

չեն երևում, և ոչ ականատեսի բերանից լսել էի մի այսպիսի բանի գոյութիւն: Հետաքրքրութիւնից շարժուած՝ 1863 թուականի օգոստոս ամսին Վարազայ վանքի մի քանի ընկերներէս հետ շատ վտանգներ կոխելով բարձրացանք սորա ծայրը: Եւ արդարեւ տեսանք այնտեղ մի կիւսփուլ և հաստահիմն շէնք, որոյ հիման առջև միջի կողմից բաւական խորունկ փորուած մի փոս, որոյ մէջ վեր ընկած մի կաղնեայ հասա նիգ: Այս փոսն ու նիգը ինձ Վանեցոց այն զրոյցը յիշեցուցին: Թէ «Աստղան» բերդի մէջ գանձ է եղել պահուած ու երևանցիք, մի հին յիշատակագրի առաջնորդութեամբ, եկել հանել տարել են: Իրաւունք ունին Վանեցիք կարծելու թէ իրանց բռնութիւնը շատ գանձեր մանաւանդ թէ հնութիւններ կան թաղուած, սակայն դեռ ոչ մի օրինաւոր խուզարկութիւն չէ եղել, այլ ինչ որ գտնուել է մինչև այսօր, այն էլ դիպուածին են պարտական:

Մի քիչ ստորեւ գտնվում է մի այլ սրածայր ժայռ, որի գագաթի վերայ իբրև թէ պահել են Հռիփսիմեանք իրենց հետ բերած խաչափայտին մասը (այսօր «Վարազայ Սուրբ Նշան» անունով յայտնի) և այս պատճառով էլ ժողովուրդը նոյն ժայռին «Վալիլեա» է կոչում: Սորանից այլ ևս մի քիչ ցածր, լեռան միջին բարձրութիւնների վերայ տեսնվում է «Վերին Վարագ» անուանուած վանքի աւերակը, որոյ հիմնարկութիւնը տեղացիք աւանդութեամբ Հայոց Լուսաւորչին են տալիս:

Մի սիրուն միւկնոյն ժամանակ և ահեղ հովտի միջով մօտ ժամ և կէս դէպի արեւմտեան հարաւ գնալով մի գեղեցիկ դիրքի վերայ մենք պատահում ենք Սենեքերիմ թագաւոր Արծրունու հիմնարկած և «Յաճրի Վարագ» կոչուած հոյակապ վանքին, որ երբեմն «Մայրաքաղաք մենաստանաց» էր անուանվում: Աղբիւրների պակասութեան և անստուգութեան պատճառով ևս յանձն չեմ առել իմ նկարագրութեանս պատմական կերպարանք տալ, այլ միայն ներկայ ստորագրութեան, ուստի մի քանի խօսք սորա արդի դրութեան մասին միայն յառաջ բերում այստեղ:

Բ.

Այս վանքի շինութիւնը բաւական ընդարձակ է և պարունակում իւր մէջ մի հնաշէն և մեծ տաճար, մի գեղեցիկ դարպաս, ուր կան Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորի, նորա տիկին Խուշուշ

(Թագուհու¹⁾) և Պետրոս Գետադարձ հայրապետի գերեզմանները, հիւսիսում Սուրբ Խաչ և Սուրբ Նշան անունով եկեղեցիք, իսկ հարաւում մի հացի նորաշէն շտեմարան և երկու աւեր բայց հոյակապ քարաշէն եկեղեցիներ, որոց մինի վերայ կարդում ենք հետեւեալ սրեւրայի արձանագրութիւնը:

Ճախն. Լ. ԹՈՒՒՆ ՀԱՅՈՅ: ԵՍ ԽՈՒՇՈՒՇ ԽԱԹՈՒՆՍ ԴՈՒՍՏ ԳԱԳԱՅ ԱՐՔԱՅԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՅ, ԿԵՆԱԿՑ ՍԵՆԵՔԵՐԻՄԱՅ ԱՐՔԱՅԻՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՅ, ՁՏԱՃԱՐՍ ՁԱՅՍ ԿԱՆԳՆԵՅԻ. ուրեմն ինչ հարկւր տաւրուայ չէնք:

Այս եկեղեցեաց արեւելքումը գտնվում է «Գրախտ» անուանեալ պարտեզը: Հարաւից և արեւմուտքից պատում են ընդարձակ բակին երկյարկանի խույր և անտեստուն, իսկ հիւսիսից՝ տպարան և նորո վերայ առաջնորդարան: Սոցանից դուրս՝ հարաւային և արեւմտեան երկարութեամբ շինուած կան ընդարձակ ակոռներ: Բոլոր այս շէնքերին շրջապատում է 12 կանգնաչափ բարձրութեամբ մի պարիսպ, որոյ վերայի արձանագրութիւններինցն երևում է, որ Գրիգոր և Ղազար առաջնորդներն 1226 թ. Հայոց նորան նորոգել են տուել: Պարսպից դուրս արեւմտեան հիւսիսային անկիւնումը կանգնացրել է Խրիմեան Հայրիկը մի վարժարան ննջարանով և ճաշարանով հանդերձ: Վանքի աջ ու ձախ, ինչպէս և արեւմտեան կողմը տարածվում են ընդարձակ այգիներ և ծառաստաններ, որոց մէջ զարնան ժամանակ ամէն տօն օրերին թնդում են բազմաթիւ ուխտաւորաց թմբկի, նուազարանի և երգոց ձայներ: Ի՛նչ տխուր սիրտ լինի, որ չգուարթանայ այսպիսի գեղեցիկ վայրերում:

Վանքը իւր բոլորաթիւքումն ունի մօտ 100 քառակուսի վերատ տեղ սեպհական հող, ուրտեղից հանում է իւր հաց և այլն արմըտիք, իսկ աւերորդը վաճառում, և պահում մօտ 1500 ոչխար, հարկւրաւոր գոմէշ, եղ, կով և ձիեր, ունի և այլ տեղերում արտեր, այգիներ, խանութներ և թեմի գիւղեր, որոնցից բաւական եկամուտներ են գալիս, բայց դժբաղդաբար այնու ամենայնիւ պարտուց ներքե է, չնայելով որ ձրի ապրողների թիւն էլ մեծ չէ այնտեղ:

Նորա միաբանութիւնը 1875-ին բաղկանում էր տասն վարդապետներից և տասներկու ժառանգաւոր աշակերտներից: Վանքն ունի մի փոքրիկ զբաղարան և մի տպարան երկու մամուլով, ուր տպվում էր

¹⁾ Ըստ ոմանց Սենեքերիսի որդի Դաւիթ իշխանի:

երբեմն, «վասպուրական Արծուին»: Բայց տպարանը այժմ չէր տպագրեր զաբար խաղառանկործութեան մէջ է:

Այս վանքն ու վարժարանը Խրիմեան Հայրիկի օրովը եթէ ուրիշ ոչինչ ծառայութիւն էլ արած չլինէին, ազգին՝ դարձեալ շատ մեծ օգուտ էր նոցա ներշնչած հայրենասիրական ոգին. այս մասին նորա կարծես թէ դիւթական զօրութիւն ունէին:

Վարազայ լեռան հիւսիսային թևի վերայ մի ամենասիրուն հովաթի մէջ գտնվում է սուրբ Գրիգորի կամ Սալնապատայ վանքը: Արդարեւ երեմական վայր: Անմահական ջրեր, հին օրեայ անտառ, նորատունկ ծառաստան, բիւրատեսակ ծաղկունք, կանաչազարդ մարգագետին, բարձր լեռներ, խոր ձորեր, հովիտների սիւզ, ջրերի խոխոջիւն, թռչնոց դայլայիկ, սոքա թռչնքը միացած՝ մի այնպիսի հրաշալի նուազարան են կազմում, որ ամէն այցելուի սիրտը յամբողջ տակում է: Գարնան ժամանակ երբ այս նուազարանին միացած են անտուն և խուռն ուխտաւորաց նուազարան, երդն ու պարբայն ժամանակ անհնար կը լինի հաւատալ թէ աշխարհի վերայ թշուառութիւն կայ: Այս նշանաւոր վայրում գտնուող վանքը ինքը դրժ բաղդաբար շատ աննշան է: Մի հնաշէն զմբեթազարդ եկեղեցի և մի քանի խուցեր, մի վանահայր և մի քանի մշակներ, մի փոքրիկ հօտ և մի քանի տաւարներ, բաւականաչափ լեռ ու դաշտ, արտ ու անփաստան, ահա սորա ամբողջ պատկերը:

Վանքեր շատ կան վանայ բոլորովը, բայց նոքա գրեթէ բոլորն էլ մի և նոյն նկարագիրն ունին, այսինքն, դիրքն ու տեսարանը գեղեցիկ, հողն ու եկամուտը բաւական, իսկ ինքը՝ նիւթ ապէս իրան և թէ ազգին անօգուտ. ուստի նոցա միայն անունները յիշելը այստեղ բաւական եմ համարում: Նոքա են «Կարմրեղայ» վանքը՝ Վարազայ լեռան արեւմտեան կողմը, «Սուրբ Խաչայ» և «Արնիկո» վանքերը՝ վանայ դաշտի հարաւային լեռնագօտու վերայ, «Սուրբ Աբրահամայ», «Էրէմայ», «Չաղար սուրբ Նշանի» (որ նշանաւոր է անմահ Եղիշէի դերեզմանով) և Անգղայ վանքերը՝ Հայոց ձորի մէջ: Գաւառ, կամ Ռշտունիք գաւառում գտնվում են Նարեկայ, «Կապուտկողայ», «Կարմրակայ», «Լուսնապտուղ սուրբ Սահակայ» և ամենից նշանաւորը՝ Գաղիկ Արծրունու կառուցած՝ Աղթամարայ վանքերը:

Այս վերջինը համարաւորաւոր է մի ժայռոտ կղզու վերայ, և ունի խիստ հոյակապ և զմբեթազարդ սաճար, որի սրտների վերայ դրսից քանդակուած կան զանազան սուրբերի, թռչունների և անասունների

պատկերներ: Մօտիկ տարիներումն շինուեցան այնտեղ նաև շատ սե-
նեակներ, ուր բնակում է միաբանութիւն և ուսանում մի քանի ա-
շակերտ: Միաբանութիւնը բաղկանում է կաթողիկոսից, մի քանի
եպիսկոպոսներից, վարդապետներից և տիրացուներից:

Այս կաթողիկոսութիւնը արդարև ապօրինի և վնասակար է
հայկական եկեղեցու գլխու միութեան, բայց նորա անունը զարմա-
նալի ազդեցութիւն ունի շրջակայ ժողովրդեան և մինչև իսկ քուր-
դերի վերայ: Այժմ կաթողիկոսը ճարպիկ մարդ լինի՝ նա իւր անուան
ազդեցութեամբ անշուշտ շատ բաներ կարող կը լինի շինել այն կողմերը:

Ծովի ափին գտնվում է վանքի անտեստուն, կամ ինչպէս ա-
նուանում են տեղացիք՝ «դրսի տուն» կամ «ջրհան», ուր լինում են
վանքի մշակներ, տաւարներ, շտեմարաններ և առհասարակ մշակու-
թիւնը: Կաթողիկոս ինքն ևս ըստ մեծի մասին այստեղ է նստում:
Վանքն ունի շատ մշակուող դաշտեր և անուատաններ, ունի և ըն-
դարձակ թեմ հարիւրաւոր հարուստ զիւղերով և զիւղաքաղաքնե-
րով, որ տեղերից կամաւոր և թէ՛ ակամայ արդիւնքը աղբիւրի պէս
հոսում են դէպի Աղթամարայ վանքը: Բայց այս ահագին հարստու-
թիւնից նոյնպէս ոչինչ օգուտ չունի ազգը, և ոչ ինքը թեմի ժո-
ղովուրդը, որ նորա հարստութեան աղբիւրն է:

Վանից դէպի հիւսիս գտնվում են «Ատուց» և «Ղիմ» երկու
հօգակաւոր անապատները, այսինքն երկու կղզեաց վերայ շինուած
վանքեր, որոնք ունին հոյակապ եկեղեցիք և բազմաթիւ խուցեր:
Դրսումն ունին ընդարձակ գետին, մշակութիւն, անասնապահու-
թիւն, բազմաթիւ զիւղերով թեմեր, այլևայլ քաղաքներում ան-
շարժ կալուածներ, բացի սոցանից այլ և ժողովարարութեան մասաղ-
ներ: Բոլոր այս հարստութիւնից ազգին օգո՞ւտ, գէթ իրենց թեմի՞ն.
պատասխանը. դարձեալ, — ոչինչ: Նոցանից իւրաքանչիւրի մէջ ապ-
րում են 40—50 ճգնազգեաց արեղաներ և տիրացուներ, որոնք միս
չեն ուտում և օր հինգ անգամ աղօթք անում: Բայց մի մի ան-
շան վարժարան նոցանում կայ ու չկայ:

Ցամաքին վերայ՝ Ղիմ անապատին մօտիկ գտնվում է «Ասպա-
րազնայ» (Աստուածածնայ) վանքը, լոկ մի քարաշէն և գմբէթարդ
եկեղեցի աւանց ուրիշ շինութեան և միաբանութեան: Սորա մէջ
կայ մի գմբէթաւոր գերեղման, ուր ասում են թէ՛ Աստուածածնի
գլխի շորը թաղուած կայ: Նկամուտը նոյնպէս ահագին, բայց տա-
րողչապէս մօտիկ զիւղացոյց կոկորդն է մտնում: Բացի ինքնահոս եկա-

մտիցը՝ սորա զիւղացիքը նաև անդադար ժողովարարութեան են գնում և առատ նուէրներով ետ դառնում: Ուր տեղ որ մի սպիտակ նշանով եզ, կով և այլն կենդանի տեսնեն, իսկոյն ձեռքը վրէն գնում և՝ Աստուածածնի նշանն է ասելով՝ առնում ու գնում են: Խեղճ ժողովուրդը վախենում և հաւատում է: Թէպէտ և երկիւղած նուիրատուն յայտնապէս իմանում էլ է, որ այս նուէրը յօգուտ վանքին չէ գնում, այլ ուղղակի տարողն տունը, բայց ոչինչ ընդդիմութիւն չի ցոյց տալիս: որովհետև ճարպիկ զիւղացիք արդէն սկզբից ամէնքին հաւատացրել են՝ թէ ինքն Աստուածածինը տուել է նոցա այս իրաւունքը՝ ասելով թէ «ուտէք չկշտանաք»:

Վերջապէս լիւր և զտուց անապատներին մօտիկ և նոցա իշխանութեան տակ կան երկու վանքեր էլ. «Եջմիածին» և «Ալրու վանք» անուններով, որոնք նոյնպէս ունին մի մի վանահայր, բաւական գետին և հետեւաբար մշակներ ու մշակութիւն:

Այս վանքերից ամենահեռուն վանից 8—10 ժամուայ ճանապարհ է լինում: Աւերակ վանքերի անունները ես յառաջ չբերի, և ոչ վանայ ամբողջ նահանգին, այլ միայն նորա մերձակայ երեք զաւառներին. թէպէտ կարելի է ասել որ նոքա էլ իրենց բնութեամբ շատ տարբեր չեն վերիններից:

Մի լաւ և ձեռնհաս տնտեսական վարչութիւն վերոյիշեալ 19 վանքերի եկամտով կարող կը լինէր զիմնազիօնի պէս գոնէ հինգ վարժարան պահել, ի նկատի առնելով երկրի աժանութիւնը՝ թերևս և աւելի: Բայց առ այժմ, թէպէտ բարի կամքերն էլ պակաս չեն, ոչ այնքան կալուածներից յուսացուած արդիւնքը կարելի է յառաջ բերել, և ոչ բերածիցն էլ լիովին օգուտ քաղել: Որովհետև ոչ լաւ մշակութիւն ունինք, ոչ սրտի մոտք ծառայողներ և ոչ օրինաւոր և ձեռնհաս վարչութիւն: Մի խօսքով մարդն է պակաս Հայաստանում: Ուստի մեր միակ և հնարաւոր ցանկութիւնը առ այժմ այդ մասին այն պէտք է լինի, որ յիշեալ մեծամեծ արդեանց աղբիւրները զէթ նոյնութեամբ մեր ապագայ սերունդին հասուցանեն, որոնք, յուսալով որ մեզանից լաւագոյն հանգամանքների մէջ զանուելով, թերևս կարող լինին այդ աղբիւրները լիովին յօգուտ ազգին ծառայեցնելու:

Սակայն չի կարելի ուրանալ որ այս վանքերը ամէն կողմից անօգուտ են ազգին, ոչ: Նոցա դէթ բարոյական օգուտը արդարև մեծ է: Վշտացած հայաստանցու սրտին նոքա մի մի անխօս մխիթարիչներ

են: Ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ այն տեղերն են դիմում: Եւ նոցանից որը հրաշալի տաճարին մէջ և որը այն զուարճալի վայրերում որոնում իւր լիակատար մխիթարութիւն, և յիւաւի գէթ մի երկու օր նա մոռանում է աշխարհն ու նորա ցաւերը: Աւելի օգտակարն այն է, որ այս մխիթարութեան տպաւորութիւնը անջնջելի է մնում իւրաքանչիւր այցելուի սրտում: Պանդխտութեան մէջ դանդաղ ամէն վանեցու բերանից յաճախ լսվում է, «ախ երբ մէկ էլ վարազայ վաք դիզին» զլուսն նստած ուրախութիւն կանենք», «երբ մէկ էլ զինու «պոզիկը» Զառնապատայ ջրին մէջ կը դնենք» և այլն շատ այսպիսի աս—երու առարկայ ունի պանդուխտ վանեցիկն: Պանդիւխտութեան մէջ ոչ մի երջանկութիւն չի կարող նորոն այս մէկ երկու աւուր երջանկութիւնը մոռացնել տալ, ուրեմն և նորա սիրտը կապուած է այն յիշատակների հետ:

Գ.

Իմ նկարագրութեանս սահմանները վանից շատ հեռու չեն: Ես ստորագրում եմ վանայ միայն երեք զաւառները, այն է հին Տոսպ, Հայոց ձոր և Ռշտունիք, կամ այս աւուր «Թիմար», «Խաւուր ձոր» և «Գաւաշ» զաւառները: Սոցա կլիմայի բարեխառն է, երկիրը բարեբեր, լեռ ու ձոր, դաշտ ու մարգագետին, գետակ ու աղբիւր ամէն կողմ տեսնվում են, միայն անտառ չկայ նոցանում բացի Գաւաշի արեւմտեան մասից: Բերքն ու կենդանիք ի հարկէ բարեխառն կլիմային են վերաբերում, սակայն աւելի տաքութիւն սիրողները չկան այն տեղերում, օրինակի համար, բամբակ, լիմոն, բրինձ, արմաւ, ձիթենի և այլն. թէպէտ կարծվում է որ եթէ մշակուին՝ սոքա ևս կարող են հասունանալ այնտեղ: Նոցա վայրի զաւառներն են ըստ մեծի մասին գայն, աղուէսն ու կուղը, որոնք մուշտակցու լաւ մորթենիք ունին, մանաւանդ վերջինը, այս պատճառով էլ յաճախ որսացվում են և վաճառվում, և մինչև անգամ կոստանդնուպօլիս ուղարկվում:

Այս զաւառներում գտնուող գիւղերի թիւը ինձ յայտնի չէ, բայց ինչպէս տեսնվում է՝ նոքաբաւական խիտ են, օրինակ, կարելի է ասել, որ իւրաքանչիւր ժամի գլուխ մի գիւղ կայ: Խիտ քիչ բաշտութեամբ սոքա բոլորն էլ զուտ հայաբնակ են, հետեւաբար և

դաշտերը նոցա պատկանում: Գրեթէ իւրաքանչիւր զիւղացի անհատ
ունի իւր սեպհական հողը, որին նա մշակում է: Ղենի հետեւաբար և
մշակութեան գործիք, տաւար, ոչխար և այլն: Ուրեմն հայաստանցի
զիւղացին այս մասին ապահովուած է որովհետեւ նա ունի իւր ապրուստի
անսպառելի և անկախ աղբիւրը: և տէր է իւր սահմանի մէջ: Նորա
ուտելիքն էլ լաւագոյն է, որովհետեւ փողով չի գնում: Հաց, իւղ,
կաթ, մածուկ, պանիր, ձու և սոցանով բաղկացած կերակուրները
նա կշտապինդ ուտում է: Միայն միսը հազուադիւր է գիւղում:
Գիւղացու ձեռքը չի գնում իւր առողջ արգիւնաբեր ոչխարի զուլսը
կտրելու, եթէ նոցա թիւը հազար էլ լինի: Հայաստանցի զիւղացու
աղքատութիւնը զխաւորապէս նորա հագուստի և տան կարանսեաց
մէջն է: Բայց սոքա կարծեմ որ այնքան էական անխոյժ չեն: Ինչո՞ւ
նա զգոյցաւ մամկնապաշտութեամբ մի ձեռք անց չեց բացարձեց
դարձաւ ամբողջութեամբ զգոյցութեամբ: Եւ զմեծ մեծ բնական
տեղի մի միջոցով մամկնոգոյն: Եւ մամկնոգոյն իսկնում միայն
միայն իսաղաղութեան փամանակ այս երեք զաւանները մեծ մասով
ազատ են: Բուրդերի հարստահարութիւնից և յարձակումից: Բայց
Հայաստանի միակ և զխաւոր հարստահարիչները Բուրդերը չեն,
այլ և 1. տէրութեան պաշտօնեայնները, 2. կապառուք, և 3. դրա-
մատէրերը, Հայ լինին և թէ Թուրք: Առաջին երկու կարգերը գոր-
ծում են տէրութեան օրէնքի և անհատի իրաւունքի դէմ ըշտոյ բա-
նիր, և նոցա գործը յայտնապէս հարստահարութիւն է անուանւում,
որից շատ թէ քիչ զգուշանում է ամէն մարդ, երբեմն մեղադրուում
նորա դէմ: Իսկ երրորդ կարգը թէպէտ նոյնպէս օրէնքի և իրաւունքի
դէմ գործում, և մինչդեռ ամենից էլ աւելի քանդիչ է, և իւր ծրպ-
անալ կերպարանքով շատ աւելի փտանգաւոր, բայց այնուամենայնիւ
նորա գործը չի կոչւում հարստահարութիւն, այլ ինչ հակառակին,
բարերարութիւն: Վայ այն զիւղացուն, որ անբերութեան, կամ մի
հարսանիքի և կամ մի այլ արտաքոյ կարգի ծախուց անառնադով
բռնուում է մի ամենափոքր գումար վեր առնել տոկոսով, կամ ա-
պառիկ ապրանք գնել: Այն փոքրիկ գումարը զանազան դարձուած-
ներով քիչ փամանակի մէջ այնպիսի արագութեամբ է մեծանում,
որ այլ ևս սովորական եկամտով նրան վճարելն անհնար է լինում,
ուստի խեղճ զիւղացին իւր հողն ու տաւարը չվճառելու կամ ղէթ
ամբողջը չվճառելու համար ստիպուած է իւր գերդաստանից մի կամ
աւելի հողի և Պօլիս կամ մի այլ մեծ քաղաք ուղարկել, որպէս

զեղրամ շահեն և ազատեն իրենց կալուածը: Դժբաղդաբար այսպիսի դրամառութիւն և հետեաբար պանդխտութիւնը յաճախ է պատահում և շատերի: (Կառավարութիւնը մի քանի տարի առաջ օրէնք դրաւ, որ տասանորդը հաւաքելիս մի տասներորդ էլ հաւաքեն մի տեսակի զիւղատնտեսական դրամարկղեր հաստատելու, ուր տեղից զիւղային պիտի կարողանար փոխառութիւն անել. բայց անիրաւ պաշտօնականները այս օրէնքը միայն իրենց օգտին ծառայեցին): Եթէ լինէին այն կողմերում մի քանի մասնագէտ զիւղատնտեսներ, և զործնականապէս ցոյց տային նրանց այսպիսի արկղերի կազմութիւնը՝ անշուշտ շատ մեծ օգուտ կը գործէին, և հետեաբար պանդխտութեան առաջն էլ զգալի կերպով կառնէին: Գործնականապէս եմ ասում, որովհետեւ Հայր մի նոր բան փորձելու արիութիւն (րիսկ) չունի: Մեր զիւղացոց ոյժը շատ մեծ է և նոցա հարստութեան աղբիւրը անսպառելի, բայց թէ մինը և թէ միւսը, դժբաղդաբար, զեռ անգարդացած և անմշակ դրութեան մէջ: Եւ որովհետեւ ինքնին և այժմեան հանդամանքներում դժուար թէ նոքա զարգանան և մշակուին, ուստի մարդու, այսինքն բանիմաց առաջնորդի պակասութիւնը դարձեալ զգալի է լինում այն կողմեր:

Բայց վերոյիշեալ ազգամեաս երեւոյթը, այսինքն պանդխտիւրունի և իւր օգտակար կողմերը, թէպէտ փոքր չափով: Սոքա են, նախ որ Հայաստանի զիւղացին տարիներով մայրաքաղաքում կամ ուրիշ մեծ քաղաքներում բնակելով նորա աչքը բացվում է, միտքը լուսաւորում և աւելի կրթվում է: Այս մասերում տաճկահայոց զիւղացին զգալի առաւելութիւն ունի քան ռուսահայոց զիւղացին: Պանդխտութեան երկրորդ օգուտն էլ այն է, որ պանդխտողները դէթ մասամբ ետ են բերում Հայաստանից ամէն տարի եւրոպական ապրանքի համար դուրս գնացած գումարները: Այլ, ի դէպ է ասել, որ մի քանի օգտակար գործարաններ (ինչպէս են մահուտի, կտաւի, մետաքսեղէնի, երկաթի և այլն) երկու չարեաց առջևը միանգամից կարող էին առնել: Նոքա հայրենեաց մէջ գործ տալով հայ զիւղացուն՝ այլ ևս հարկ չէին թողնել պանդխտելու, և երկրորդ՝ դուրս գնացող դրամը ներս կը պահէին թերեւ և դրացի երկիրներէն էլ մանաւանդ Պարսկաստանից մի զգալի եկամուտ ունենային:

Սակայն, ասում են չկայ չար առանց բարւոյ: Նուաճեալ ազգի

Համար հարստահարութիւնն էլ ունի իւր օգտակար կողմը, և իսկապէս ազգայնութեան մասին: Եւ յիրաւի. հարստահարութիւնը, մանաւանդ նիւթական և կոշտ հարստահարութիւնը, ազատութեան և անկախութեան կայծը միշտ վառ է պահել հայ կրօնքում, և չի թողել բնաւ որ նոքա ազգայնապէս քնեն, այլ ամէն ըրպէս հսկել է տալիս յաջող հանդամանքին: Հայաստանցի Հայու գրութիւն չի մացողները շատ անգամ հեռուից կարծել են թէ այն յաջող ըրպէն եկել հասել է: Բայց չարաչար սխալուել են: Զէնք, զօհ և պաշտպան չունեցող Հայը շատ լաւ է զգում և փորձով իսկ զիտէ, որ իւր կողմից որեւիցէ շարժում միայն իւր ընտանեաց ընդհանուր կոտորածի պատճառ կարող է լինել և ուրիշ ոչինչ: Թէպէտ զէնք ունեցիլ է նա, բայց դարեւոր անգործածութիւնը ժանգոտացրել և հեռու դնել անհետացրել է նրանց: Եւ ինչպէս գործածէր: Ինքը լինելով նստական, դաշտաբնակ, անշարժ կայուածի և հօտի տէր, ամբողջ ամառ զիւղը թողած և դաշտում ցրուած իւր մշակութեան համար, մինչդեռ իւր թշնամին թափառական, անտուն, առանց իսկական կայուածի և լեռների մէջ խմբովին պաշտպանուած. ինչպէս կարող էր նա պատերազմ հրատարակել սորա դէմ: Միթէ մենք այսօր իսկ չենք տեսնում թէ ինչպէս Եւրոպական մեծամեծ և լաւ պատրաստուած ազգերն անգամ երկար ժամանակ լռում ու լռում են իրենց դրացիից եկած նիւթական և մանաւանդ բարոյական հարստահարութեանց դէմ, մինչև չեն զգում իրանց մէջ թշնամոյն հաւանասար և աւելի ոյժ: Տաճկական առաձն ասում է Վրքալիքէօփէի քուրթ բօղար (պաշտպան ունեցող շունը դայէ պատահում): Բայց ո՞վ է Հայու անկեղծ պաշտպանը կամ ո՞վ նորա առաջնորդը: Ուրեմն պէտք է ասել որ նա մի քիչ չափազանց խոհեմ է, որդեսէր և համբերող և ոչ թէ ազատութիւն չսիրող, պատուոյ զգացում չունեցող, անասուն և այլն: Թող փորձէ նորա համազօրը նորան անսխառուելու, տեսնենք թէ նա վրէժխնդիր ա՞ն՞ լինի: Թուրքերի մէջ առած է դարձել այն խօսքը թէ՛ Ալլահ հոյ տա մայ կե աւ վուր ուն տուէք—տուէք—ըն այ ու ա ս տ կ ե ա թ ըր մ ա ս ը ն, (Աստուած ազատէ հայու տուէք—տուէքից, այսինքն՝ ծեծից): Եղի տմարտի 1875 թ. 11 մի մի փոքրիկ այդ տղա՝ 16 տարեկան և 17 տարեկան զինուորական ծառայող: Բաժանման 1875 թ. 11

Այս գիւղերի կառավարութիւնը մի տեսակ ինքնավարութիւն է: Գիւղացիք ձայների առաւելութեամբ ընտրում են իրենց «ուէսին» (գիւ-

ղտպեալին), «գզրին» (նորա գործակատարին) և «համբաններին» (նորա խորհրդականներին): Նորընտիր ռէսի իշխանութիւնը հաստատուած է նախ ազգային առաջնորդարանում, և ապա փաշայի կամ «միւտիւրի» (գաւառապետի) ատենում: Ի նշան նորա արտաքին իշխանութեան գիւղացիք կապուած են նորա գլխին մի մեծ շալ: Գիւղական շատ դասեր լուծվում են ռէսի և համբանների ատենում, ինչպէս և տէրութեան տուրքերը կարգադրվում են նորա միջոցաւ: Այնտեղ չլուծուած դատերը սովորաբար ազգային առաջնորդարան են բերվում և հիօէ անյտեղն ևս չլուծուին՝ այն ժամանակ կառավարութեան առտեան են գնում, ուր՝ իրաւացի թէ՛ անիրաւ՝ կարգացվում է նոցա վերջին վճիռը:

Ռէսին իբրեւ վարձատրութիւն իւրաքանչիւր գերդաստան պարտաւոր է դարնան մի օր վարել նորա արտը, իսկ ամռան ամբողջ գիւղացիք մի օր միասին հնձում են նորա արտերը, երբ ռէսն էլ իւր հողից կերակրում է նոցա և ամբողջ աշխատութեան միջոցին իւր ծախսով «գուռնայ» և «նաղարա» ածել տալիս աշխատողների զուարճութեան համար: Գզրին էլ նշանակուած վարձ կայ, իսկ համբաններին ոչինչ:

Եկեղեցի և քահանայ այս գիւղերից գրեթէ իւրաքանչիւրի մէջն էլ կայ, իսկ վարժարան խիստ քիչ տեղ, եղած ունի էլ ի հարկէ միայն գրեւ և կարգաւ ուսուցանում: Բայց պէտք է ասել որ գոնէ հասարակ ուսման ցանկութիւն գրեթէ ամէն գիւղացին ունի իւր սրտում, և չեն էլ խնայում պէտք եղած ծախսը, գէթ բերքերով, (որովհետեւ նրանց համար աւելի հեշտ է օրինակի համար, հինգ կոպեկի ցորեն տալ, քան մի կոպեկ փող) միայն թէ միաբանելու և կարգադրելու մէջն է դժուարութիւնը:

Մեր տարաշխարհիկ եղբայրները գովելն եռանդով ցանկանում են՝ զանազան ընկերութիւնների միջոցով օգնել իրենց հայրենաբնակ եղբայրներին, արդարեւ պաշտելն գործ: Բայց թէ նրանք, իրենց նուիրած կոպեկներով ի՞նչ չափով կը հասնեն իրենց նպատակին: Յայտնի է որ հազիւ թէ հարիւրին մէկով: Այն էլ ոչ թէ մշտապէս, այլ առժամանակ: Որովհետեւ, ինչպէս տեսնվում է, ամբողջ մի տարի կը լինի որ Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ տեղերում փող է հաւաքվում ի նպաստ Անալ նահանգի վարժարաններին, բայց զու-

մարը հազիւ 6000-ի է հասել այն էլ միանուագ: Քանի վարժա-
րան կարելի է պահել սորանով, կամ քանի տարի: Արդ՝ օգուտն
ընդհանուր և տեական անելու համար հարկ է տեղական ոյժերն ու
աղբիւրները միացնել և հորդել: Իսկ այս բանի համար էլ դար-
ձեալ մարդ է հարկաւոր: Բայց մինչև այսօր դեռ ոչ ոք չի գնա-
ցել կամ չի ուղարկուել այն կողմերը. և չի էլ մտածվում այս
բանի վերայ:

Այդի և մրգաստան նոյնպէս քիչ զիւղերում են տեսնվում:
Տները ընդհանրապէս մկրտիանի են և անշուք, բայց շատ ընդար-
ձակ: Գիւղական տան մեծագոյն մասը ախոռներն են բռնում, ուր և
ձմեռուայ գիշերները, տաք լինելու պատճառով, անց են կացնում
թէ իրենք զիւղացիք և թէ հիւրերը: Ցան միւս մասեր են տանտուն,
սրահ, մատաններ, մարաք և տեղ տեղ էլ սենեակներ: Ցորենի և այլն
արմտեաց ամբարները սովորաբար գետնափոր հորեր են:

Մեր զիւղերի բնակչաց շատութիւն և քիչութիւն պէտք չէ
տունների վերայ հաշուել, որովհետև գերդաստանը բաղկացնող ան-
հատների թիւը այն տեղերում շատ անգամ 20-ի, 30-ի և մինչև
անգամ 40-ի է հասնում, և բոլորն էլ մէկ տան մէջ բնակում և
մի սեղանից կերակրվում: Գիւղերում որդիք իրենց հօր կենդանու-
թեան ժամանակ չեն բաժանվում. և մատաղ հասակումն էլ ամուս-
նանալու սովորութիւն ունենալով՝ գերդաստանի հայրը շատ անգամ
իւր թոռան թոռի օրով դեռ ապրում է: Նղբարց բաժանուիլը Հայաս-
տանում ամօթալի երեւոյթ է. և ընդհակառակն հօր տունը կամ
տոհմատան նախնեաց «օձախ» չէն պահելը մեծ պարծանք: Մշա-
կութեան մէջ, ուր առանձին գործելը գրեթէ անհնար է, այս սո-
վորութիւնը հարկաւ շատ զեղեցիկ և օգտակար է նոցա համար:
Բայց պէտք է ասել որ այսպիսի մեծ գերդաստաններում դժուար է
տեական խաղաղութիւն պահել, ուստի նորա անդամների մէջ պա-
տահում է երբեմն էլ անհամաձայնութիւն և կռիւ, մանաւանդ կա-
նանց երեւոյց:

Այն չինական պարիսպը որ ես անցեալ յօդուածում նկարա-
գրեցի վանայ արանց և կանանց մէջ, զիւղերում չի երևում: Գիւ-
ղացի կանայք աւելի բաց են (և համարձակ) մարդկանց հետ խառն

գործում, խօսում, շատ և քաղաք գնում գալիս, քաղ անում, առևտուրի մէջ մտնում և այլն շատ աշխատութիւնների մասնակցում: Այս աշխատութիւնների շնորհիւ նոքա աւելի առողջ և ամրակազմ են, քան թէ քաղաքացի կնիկները:

Այս գիւղացիք առհասարակ հիւրասէր են և առատաձեռն: Սովորութիւն չունին իջած հիւրին հարցնելու թէ արդեօք նա քաղցած է, այսինքն կամենում է մի բան ուտել թէ ոչ, այլ՝ աւուր որ ժամն էլ լինի՝ անմիջապէս գնում են նորա առջև հաց և ուրիշ ինչ կերակուր որ պատրաստի ունին, նաև պատրաստութիւն են տեսնում ըստ արժանաւորութեան հիւրին, և ամենայն ինչ առատութեամբ. մէկ կողմիցն էլ ստիպում են, որ նա ուտի և շատ ուտի, ամենեւին չմոռանով վարձատրութեան վերայ: Մի քաղցր խօսք, կամ քաղաքից հեռ բերած մի «թաս» արաղ, կամ քիչ ծխախոտ հիւրնկալին բաւականացուցիչ վարձատրութիւններ են: — Տէրութեան օրէնքով՝ որոշուել է, որ իւրաքանչիւր ճանապարհորդ, պաշտօնեայ լինի թէ սոսկական, եթէ հեռակ է օրական 60 փարայ մաքուր ստակ (մօտ 10 կոպեկ) վճարէ, իսկ ձիաւորը 3 ղուռուշ (մօտ 20 կոպ. ¹): Բայց այս օրէնքն էլ զրեթէ չէ կատարւում, այսինքն առանց ոչինչ վճարելու անց կենում գնում են:

Վանայ հիւսիսային կողմի գիւղացոց զգեստների էական մասերն են 1. քիւլահ (թաղիքէ միակտուր պարզ և պինտ գլխի կլոր ծածկոց) և բոլորտիքը փաթաթուած «եազմայ» կամ «չիթ» և կամ «շալ» անուանուած նախշուն շորեղէնների, ոմանք քիւլահին վերայ ունին և ֆէս. իսկ երեխայք ծածկում են սովորաբար «արախչի» (նոյն գիւղերում հիւսած պարզ և նախշուն գգակ). 2, «իշիկը» (նեղ թւերով և փակուած կուրծքով մինչ կէս անձը ծածկող մի զգեստ), 3. քեսզախիկը (կարճ թւերով բերդեայ պարզ «ժակէտ»): 4. վերը լայն և վարը նեղ ձևով «շալուար» (ան-

¹) Այս գինքը թող ծիծաղելի չթուին ընթերցողին, որովհետեւ այն կողմերում ամենայն բան աժան է. (Ի դէպ. Վանայ նկարագրութեան մէջ ճաշի զինը փոխանակ 5 կոպեկի տպագրական սխալմամբ 20 կոպեկ է դարձել. տես «Փորձ» 1877 թ. IV համար).

դրավարտիքը) ըստ մեծի մասին բազմադունի և աւելի կարմիր. 5, մէջքի «շալը» և 6, ոտների «չարուխը» (տրեխ): Սոցա կանանց հագուստը ձևով նման է վանեցի կանանց հագուստին, միայն թէ գլուղացիք չեն հագնում վերի կարմիր շապիկը և «մխմէլը»: Իսկ վանից դէպի հարաւ գնալով փոխվում է զգեստների ձևը և աւելի քուրդի «ճէլօների» զգեստներին նմանում, այսինքն 1. գլխին թաղէքէ սրածայր «քօլօզը», բոլորտիքը նոյնպէս փաթաթուած շատ շորեր, 2, կուրծքը բաց, թւերը երկայն և անկար «իշլիկը», 3, վեր ու վար միահաւասար լայն և նախշուն շալվարը. և այլն մանր տարբերութիւններ:

Այս գիւղացոց զգեստների նիւթը ըստ մեծի մասին վանայ և իրանց պատրաստածներիցն է:

Մշակութեան կերպն ու գործիք ինչպէս բոլոր Հայաստանում, նոյնպէս և այս գիւղերում գրեթէ նահապետական են, ոչինչ եւրոպական նորութիւն չի երևում այս կողմեր: Բայց ինչպէս էլ որ չլինի՝ մշակի աշխատութիւնը լիովին վարձատրվում է, և նա լաւ ապրելուց յետոյ կարող կը լինէր նաև հետզհետէ աւելացնել իւր կարողութիւնը՝ եթէ չենթարկուէր վերոյիշեալ գրկանքներին: Մշակութիւնը այս կողմերում չծաղկելու մի պատճառն էլ այն է, որ արդիւնքը շատ աժան է վաճառվում, մանաւանդ եթէ պէտք եղածիցը մի քիչ աւել եղաւ, որովհետև դուրս տանելու ճանապարհ չկայ:

Գիւղական սովորութիւններին ես մանրամասն տեղեկութիւն չունիմ, բայց որչափ տեսել և տեղեկացել եմ սոքա շատ են և զուտ ազգային. որովհետև նոքա բնակիչ են գրեթէ անխառն ուրիշ ազգերից, հետեաքար իրենց ազգայնութիւնը սոցանում կարծես աւելի են պահել քան թէ քաղաքացիքը:

Վանայ նահանգում շատ տեսակ բարբառներ կան, մանաւանդ դէպի հիւսիսն ու հարաւը հեռանալով նոքա իրարից խիստ և որոշ կերպով տարբերվում են: Դուրս հանելով մի քանի օտար բառեր, նոցա մէջ շատ աւելի հայերէն է երևում քան մեր քաղաքաբնակների և գրականական բարբառների մէջ: Նոքա ճոխ են և ճկուն և

շատ կենդանի, մանաւանդ խիստ հարուստ են երկրագործական և բուսական զուտ հայերէն բառերով ¹⁾;

Այս գաւառներն ունին և իրենց բանաւոր գրականութիւնը: Բազմաթիւ «հէքեաթներ» (զրոյցներ), որ ձմեռուայ գիշերներ հաւաքուելով տաք ախոռներում երկար ու բարակ պատմում են, ունին նաև առակներ, առածներ, երգեր և այլն: Սակայն այս մասերում մի էական տարբերութիւն չի տեսնվում վանեցւոց ունեցածների հետ: Միայն նոցա երգերի մէջ կայ մի տեսակ, որ զուտ մշակական է, աւելի ճիշտն ասել, զուտ հայ-մշակական: Հայաստանի գիւղացին թէպէտ ունի խարազան, բայց հազիւ թէ գործ է ածում: Նորան, այլ իւր օգտաբեր աշխատակիցներին նա ուրիշ կերպով է խրախուսում, այսինքն երգով: Երբ իւր սիրելի զոմէշներն ու եզները դժուարանում են այն կորդ երկիրը հերկելու, երբ սորանք յոգնում են անդադար պտոյտ անելով ցորեան կասելու, երբ պակասում է սորանց դժը լիաբեռն սայլը քաշելու, մի խօսքով ամէն աշխատութեան մէջ նա միշտ երգում է իւր աշխատաւորների համար: Եթէ դատարեց նա երգելուց, կը դատարին և սոքա զնալուց, իսկ եթէ սկսեց, կ'սկսեն և սոքա: Յիրաւի շատ գեղեցիկ սովորութիւն և օգտակար երկու կողմի համար ևս: Եւրոպացի ճանապարհորդները շատ են հաւանում այս հայ-մշակական սովորութեան: Հայրենիքից հեռու՝ պանդրկոտութեան մէջ գրելով այս տողերը՝ ինձ չյաջողուեց այն երգելից մի քանի ամբողջ օրինակներ բերել այստեղ, բայց այսչափն իմանում եմ, որ նրանք բոլորն էլ ուղղուած են դէպի աշխատաւոր կենդանիքը: Մշակը շատ պարզ և անկեղծ բառերով խօսում է նրանց հետ, իւրաքանչիւրի անունը տալով գովասանում, շողորթութում և խրախուսում է անդադար և միշտ յուսադրում թէ շուտով կը վերջացնենք գործն ու կը հանդատանանք: Ձեռքս բերած մի քանի հատուկոտորները այնու ամենայնիւ աւելորդ չեմ համարում օրինակի համար այստեղ յառաջ բերել. — Այսպէս է սկսում սէւորը իւր երգը.

«Էր եէլ, էր եէլ, մուսը դէօմէշ,

Ձեռքս եմ թալեր Ասործու փէշ,
 Եւ իմ փայլուն պարսկացի ազնիւ իշխանս անձն իմ
 (գծուտ) Ես լսեմ որ մեր հայրենակից հայր (Գ. Աղուանեան) քանի տարի առաջ արդէն շատ այսպիսի բաներ է հաւաքել վանայ շրջականերից, և այժմ մշակում է հրատարակելու համար:

«Ձիս իմ կռուան պակաս չանես:

«Աղուր ի, այ կռուան, աղուր ի,

«Ելորուի ակներ քոյ իտե,

«Ելորուի, իտանի դար ի վեր,

Այսպէս կալ արողները.

«Կան արե, կան արե, կալեր կան արե,

«Կան դալուդ մատաղ, խօրօտիկ եղներ.

«Հա էլաւ, էլաւ, կալն էլաւ,

«Կան արե, կան դալուդ կուրբան:

«Էխում էր աշան, լեխում էր,

«Հա էլաւ իրես, եղնիկ, դու քոյ Աստուած կը սիրես,

«Կան արե և այլն...:

Այսպէս և գութան քողները.

«Բարէօլ առեց, Հա բարէօլ առեց,

«Յառէվել, ասա վոժտունվար, յառէվել:

«Առաւօտման խօլ, խօլ դան անուշ.

«Ես քե մեռնեմ մուսլի դէօմէշ.

«Արևն առեց վեր չիմրնին,

«Կռուան մեռնեմ թուխ բրուշըմին:

«Յառէվել դեռոժ պիւլորի, չար մոլըրի:

«Ակնախան ի, Հա ակնախան ի,

«Չարկմի խողին կը խանի:

«Շարի որչարական,

«Շուռ տու դիմաց արեգական,

«Արեգակ դատրի քե օգնական:

«Առվոտ ի, ծէր կապոտ ի,

«Կռւրնու քթին անուշ խոտ ի:

«Կէսօր ի, դանի կեախ ի,

«Շատ կապըններ քչկըքեր ի,

«Կռւրնի աչքեր թուխ ի, սիրան ուրախ ի: ¹⁾

և այլն շատ երկար ու բարակ այսպիսի խօսքեր, որ իրենք ըստ պատշաճին յօրինում ու երգում են:

¹⁾ Ես խորհուրդ չեմ տալ բանասէրներին լեզուաբանական որ և իցէ կորակացութիւն հանել այս տողերից, որովհետեւ սոցա արտասանութիւն ճիշդ բացադրելը անհնար էր ինձ մեր այսօրեան նշանագրերի միջոցով:

Գ.

Վանայ շրջակայների կարգումն է և նորա համանուն ծովը, որ կէս ժամ հեռաւորութեամբ բռնում է Վանայ ամբողջ արեւմտեան սահմանը: Գօքտօր E. D. Dickson-ի հաշուով նորա մակերեսը թի բարձրութիւնը Ուկիանոսից 5129 փարիզի ոտ է: Իսկ տարածութիւնը թէպէտ ճշգիւ չափուած չէ, բայց ամերի երկայնութիւնը մօտաւորապէս 120 ժամու ճանապարհ է համարվում: Խորութիւնը ամերքում աննշան է, սակայն նորա վերայ երթեկող նաւավարների խօսքին նայելով՝ մէջ տեղերը շատ խորունկ են: Նա իւր մէջն ընդունում է 8 փոքր գետեր, բայց դուրս ոչինչ չի հանում: Անորոշ ժամանակից սկսած մինչև սորանից 10 տարի առաջ նա տարեցտարի զգալի կերպով ընդարձակվում էր և իւր մէջն առնում ամերիքն ու նոցա վերայ գտնուող մի քանի շխութիւնները, սակայն այս վերջին 10 տարիներում սկսել է դարձեալ զգալի կերպով տեղի տալ: Անցեալ յօդուածումն ես յիշել էի արդէն թէ ինչպէս այն կողմեր իջած ձեան քանակութիւնը այս վերջին տարիներում շատ պակասել է, հետեւաբար ծովի նուազելու պատճառն էլ թերևս այս լինի:

Մեր ծովակի ջուրը շատ պարզ է, կապոյտ և այնքան աղի, որ ամի բնակիչները, մօսնաւորապէս Աւանց գիւղացիք, նորա ջուրը յատկապէս շնորհած ածուների մէջ կապելով և արևու ջերմութեամբ գոլորշիացնելով ստանում են մեծ քանակութեամբ մի տեսակ աղ, որին տեղացիք «բարակ» են անուանում, և գործ ածում լուացքի համար, որովհետև շատ մաքրող յատկութիւն ունի: Սոցա պատահատաճը, որ լինում է կարծր սալի նման, գնում է մինչև Նրեան Դաւրէզ, Տիգրանակերտ և Կարին. և առհասարակ քուրդերի սաւարնն այս է.

Նշանաւոր է Վանայ ծովի և «առուելս» անունով ձուկը: Ծովի մէջ սոքա կարծես թէ բնաւ չեն երևում, բայց զարնան ժամանակ, գետերը պղտորուելիս սկսում են անհամար բազմութեամբ նոցա մէջ վազել մինչև յուշիս ամիս: Այս միջոցին լինում է և նոցա որսը: Մեծ մեծ և յարմարեցած կողովները ամբողջ գետի լայնութեամբ խիտ շարվում են՝ բերանները դէպի ծով. ձկները ծովից գալով ընկնում են նոցա մէջ և էլ չեն կարող դուրս ելնել: Մի ժամուայ մէջ միլիոններով են որսացվում, այն էլ այնչափ պարզ ու հեշտ կերպով: Նոցա երկայնութիւնը լինում է մօտ մի թզաչափ, և թէպէտ

ոչ այնքան պարարտ, բայց շատ համեղ: Ամենից առատ լինում են Սև գետի մէջ (վանից 3 ժամ դէպի հիւսիս): Տէրութիւն այս գետի ձուկը կապալով է տալիս, և կապալառուն ժողովրդեան վաճառում, ի հարկէ չափերով և ոչ համրանքով (որովհետև անհնար է համարել) և այնքան էժան, որ վանեցի թուրքը ինքն իւր իշու հետ մի ամբողջ օր աշխատելով և կապալառուին էլ վճարելով հանդերձ կարող է 100 հաւը 5 կոպեկի վաճառել և իւր օրական վարձը դոհացուցիչ կերպով հանել: Խրաքանչիւր վանեցի գերդաստան սոցանից հարիւրներով և հազարներով գնում է ամէն տարի և աշում ամբողջ տարուայ պաշարի համար: Այս միակ դեպք մի առաւում կարող է իւր շրջակայք ահագին տարածութեամբ ամբողջ տարուայ համար կշտացնել, միևնոյն ժամանակ մեծ քանակութեամբ էլ բաժին հանել Պարսկաստանի, Երեւանի և այլն կողմերին:

Այս ծովակի վերայ երթեկեկում են 60-ից աւելի փոքր առաքաստանաւոր, որոնք ամբողջապէս պատկանում են Աւանց գիւղացւոց ¹⁾: Նոքա ծովի հիւսիսային ափերից, այն է Արձէշ և Աջափաղ գաւառներից հաց են բերում վան, հարաւից փայտ և ածուխ, արեւմուտքից, այն է Բաղէշից, չամիչ, զխտոր և ուրիշ ապրանքներ, իսկ վանից տանում են այս վերջինում բամբակ, շքա և այլն Պարսկաստանի ապրանքներ:

Ճանապարհորդի համար նոքա շատ անյարմար են, որովհետև նախ երկար ու բարակ յաջող հողմի սպասում, և երկրորդ՝ փոքրիկ բայց կատաղի լճի այլքներին դիւրաւ խաղալիկ դառնում: Իսկ եթէ հողմը յաջող լինի նոքա մէկ դիշերուայ մէջ անց են կենում նորա ամբողջ երկայնութիւնը: Երկու փոքրիկ շոքնաւեր կարող էին մեծ կենդանութիւն և օգուտ տալ նորա ափերի բնակիչներին: Լուր կայ թէ Կոստանդնուպոլսում մի ընկերութիւն է կազմուել որ շինել տայ այս շոքնաւերը, որի համար էլ արդէն հրամանն առնուել է կառավարութիւնից: Այս ընկերութիւնը մտադիր է նաև այն կողմերի հանքերը բանալ և գործ ածել:

Վանայ ծովը աւելի մեծ նշանակութիւն կունենար, եթէ մի կերպիւ կապուէր Նփրատ գետի հետ, որ արեւմուտքից շատ մօտիկ է

¹⁾ Այս գիւղը վանից $3\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ դէպի նորա արեւմտահիւսիսն է գտնվում՝ ծովի ափին: Նա գուտ հայաբնակ է և վանայ նաւահանգիստ համարվում:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

(Գ ՈՐԾ ԲՈՒՄ ՄԱՆԴՐՈՒ)

Հազիւ վեց ամիս է անցել այն օրից որ մի մեծ պաշտօնեայ իւր սոս-
վորական համարձակութեամբ մի նոր գոհարով է զարդարել փարթամ
Անգլիայի թագը, և ահա արդէն այդ միւսնոյն Նիպրոս կղզու հան-
դէպ, որ իւր զարմանալի դիրքով իշխում է միանգամայն Ասորոց երկ-
րի ափերի և փոքր Ասիայի հարաւային մասի վրայ, նորասէր ան-
ձանց անհամբեր գրիչը ցոյց է տալիս այն կէտերը ուր օսմանեան կայս-
րութեան պաշտպանները պիտի հաստատուին իրանց ազդեցութիւնը
Արևելքում ամրապնդելու և արևմտեան Ասիայի վրայ աւելի մծտից
իշխելու համար: Աղէքսանդրիա և Մերսինէ քաղաքների առիթով
բարձրացած աղմուկը—սուտ համբաւ ըստ ումանց, հասարակաց կար-
ծիքը խմանալու դիտաւորութեամբ տարածուած լուր ըստ այլոց—Եւ-
րոպայի ուշադրութիւնը դարձրեց այն երկրների վրայ որ մարդկանց
կործանիչ ձեռքերը և առևտրական շահերի տեղափոխութիւնը վա-
ղուց դատաւարտելէն թանձր խաւարի մէջ ծածկուիլ: Արդեօք հին
Նիլիկիան պիտի դուրս գայ մոռացութեան խաւարից ուր ձգել են նորան
անցեալ դարերը: Արդեօք ծերունի Տօրոսի արձագանքները և Ամա-
նոսի անմարդաբնակ դաշտերը, որոնք տակաւին կրկնում են հին
աշխարհականների պատերազմական նախադասները, կը կրկնեն խաղա-
ղական շոգեկառքերի սուր ձայնը: Արդեօք Նիպրոսի և Աղէքսանդ-
րիայի ափերը կ'արժանանան այնպիսի նաւահանգիստներ ունենալու
ուր կարող լինին պատասպարովի Միջերկրականի մեծ նաւերը: Այս
այն ապագայի զաղտնիքն է որ դեռ երէկ ամենայանդուրճ մտքերը
չէին կարող նախադուշակել: Այսօր ամէն բան փոխուած է:
Անշուշտ երազը դեռ իրականացած չէ, և Արևելքում աւելի քան

ուրիշ տեղ՝ խոհեմութիւնը պահանջում է կշռել ամենահաստատուն կերպով յղացած ծրագիրների և նոցա գործադրութեան մէջ եղած տարածութիւնը: Բայց կարելի է համարձակ ասել թէ մօտ է այն ժամանակը երբ Նիլիկիան պիտի վերածնի նոր կեանքով ապրելու համար: Աւելորդ չէ ուրեմն ընթերցողների ուշադրութիւնը դարձնել մի երկրի վրայ որ այնպիսի մեծ դեր է խաղացել պատմութեան մէջ: Տայ Աստուած որ նորա դերը ապագայում նոյնքան տխուր, նոյնքան անմխիթար չլինի:

Ա.

Այնտեղ ուր Անատոլիայի թերակղզին միանում է ասորական դամաքի հետ, Տօրոսի և Ամանոսի ձիւնապատ զազաթների և Միջերկրականի կապտազոյն ջրերի մէջ, Նիպրոսի հանդէպ և նորա ապառաժոտ ծովեզերքից մի քանի ժամ հեռաւորութեամբ, մի ընդարձակ դաշտ է տարածվում որի միակերպութիւնը ընդհատվում է միայն մի քանի ժայռոտ սարերով, որոնց սրածայր կառարների վրայ երևում են հայ ամրոցների մնացորդները: Արևելեան կողմից մի խումբ փոքրիկ լեռների ծածկում են այն տարածութիւնը որ դտնվում է Ջիհան Զայի ստորին ընթացքի և Աղէքսանդրիայի ծոցի արևմտեան մասի մէջ. դա բարձր բլուրներից կազմուած մի պատուար է, որ իրօք ոչինչ նմանութիւն չունի այն երկարաձիգ ու բարձր լեռնաշղթայի հետ որով աշխարհագիրների երեակայութիւնը հարկաւոր է համարել զարդարել այդ երկիրը: Այս բարձրաւանդակ տեղից դէպի հիւսիս, լայնատարած դաշտը ձգվում է մինչև Ամանոս սարը. իսկ արևելեան կողմից՝ նա անցնում է այն կիրճով որի վրայ իշխում են Թօիրա բերդի տխուր աւերակները և շրջապատում է Աղէքսանդրիայի ծոցի արևելեան ափը մինչև այնտեղ ուր Ամանոսը այնքան մօտենում է ծովին որ հազիւ մի անհաւասար ու նեղ անցք է թողնում ճանապարհորդի համար: Ահա այս ընդարձակ դաշտավայրն է որ հները առնուանում էին դաշտային Նիլիկիա, գանազանելու համար լեռնային Նիլիկայից՝ որի արևելեան սահմանը ձգվում էր մինչև Վամաս դեսը, իսկ արևմտեան սահմանը մինչև այսօրուան Մերսինէ քաղաքը: Ընկած լինելով այսպէսով ծովի և Բուլլար Գաղի կամ Տօրոսի ու Ամանոսի կամ Գեաւուր Գաղի հանդիպակաց շղթաների մէջ, որոնք ընդարձակ պատուարի պէս փակում են նորան, դաշտային Նիլիկիան շրջակայ երկրների հետ հաղորդակցում է միայն մի քանի նեղ ու ոլոր

մորը ճանապարհներով, որոնք զաղտնի պարսպադռների պէս բաց-
վում են Փոքր Ասիայի և Ասորոց երկրի վրայ:

Եթէ մարդ քննութեան ենթարկէ կիլիկիան լեռների ընդհա-
նուր կազմութիւնը, կը զարմանայ տեսնելով որ Տօրոսը Փոքր Ասիայի
սարահարթից թափուած ջրերի առաջ չէ կարող առնել: Սորա
պատճառն այն է որ Տօրոսը մի հաւասար լեռնաշղթայ չէ կազմում,
այլ բարձր լեռնակոյտեր՝ որոնք չնայելով իրանց ընդարձակութեանը,
չեն կարող յիշեալ սարահարթի զառիվայրի առաջն առնել, որի
ջրերը անարգել ծովն են դիմում: Ահա այսպէս Միհուն գետը (Հին
Սարոսը) և նորա մի քանի ճիւղերը, ինչպէս նաև Զիհանը (Պիրա-
մէս), խիտ անտառից անցնելով և Տօրոսի հարաւային զառիվայրին
հասնելով՝ նեղ կրճերով ցած են իջնում երկու երկրորդական շղ-
թաների միջով, որոնք խոնարհելով ուղղվում են դէպի Միջերկրա-
կան ծովը:

Թէև Ամանոսը կամ Գեամուր Դաղը Տօրոսի չափ բարձր չէ,
որի ամենամեծ կատարը մօտ 3,550 մէտր բարձրութիւն ունի, բայց
և այնպէս մի քանի տեղ նա անշուշտ 2,000 մէտրից աւելի բարձ-
րութիւն ունի: Նա Տօրոսից աւելի խիտ ու նեղ լեռնաշղթայ է կազ-
մում, և իւր բոլոր տարածութեան վրայ թափուող ջրերի առաջն
առնում է. նա հարաւից հիւսիս է դիմում, Բազ—էլ—Բանգիր հրուան-
դանից դէպի Մարաշ, մինչդեռ Տօրոսը մի ուրիշ ուղղութիւն է
բռնում, որ սկսում է հարաւային կողմից և անցնելով արեւմուտքից
և հիւսիսից մինչև արևելեան կողմն է ձգվում, և Ամանոսի հետ մի
բաց անկիւն է կազմում որի զազաթն ընկնում է Ղարս Բազարի և
Մարաշի մէջ:

Եթէ սգիւտոսը Նեղոսի պարգև է, նոյն հիման վրայ կարելի է
ասել թէ դաշտային Կիլիկիան նորան ուռոգող ջրերի պարգևն է: Չորս
ղլխաւոր գետ ուռոգում կամ եղանակին նայելով ողորդում են կիլի-
կիան զաշտը իրանց հորդահոս ջրերով. այդ գետերն են, արևելեան
կողմից սկսելով, Դէլի Զայը, Զիհան Զայը, Միհուն Զայը և Տարսուս
Զայը, որոնք աւելի յայտնի են իրանց հին անուններով—Պինարէս,
Պիրամէս, Սարոս և Կիանոս: Այս բոլոր գետերը, որոնք ուղղակի Մի-
ջերկրական ծովն են թափվում, միապէս յայտնի ու հռչակուած են,
բայց հաւասար կարեւորութիւն չունին: Առաջին տեղը, զրեթէ միև-
նոյն նշանակութեամբ բռնում են Պիրամէսը և Սարոսը, որոնք իրանց
աղբիւրն առնում են անատոլիան թերակղզու միջից, համարեա միևնոյն

ռազդութեամբ ընթանում են Կիլիկիայի դաշտով և միայն ծովին մօտենալիս միմեանցից բաժանվում են: Նոյնքան նշանաւոր է, թէ և այնքան կարեւորութիւն չունի Կիտոսը, որ Սարոսի և Պիրամէսի հաւառակ՝ կատարեալ կիլիկեան դէտ է իւր բոլոր ընթացքում, վասն զի նա իւր աղբիւրն առնում է Տօրոսի հարաւային զառիվայրից, և Կիլիկիայի հին մայրաքաղաքի՝ Տարսոնի աւերակ արուարձանների մօտով անցնելով՝ Սարոսի գետաբերանից ոչ հեռու ծովն է թափում:

Այս բոլոր գետերը երբեմն նաւարկելի էին, իսկ այսօր և ոչ մէկը չէ կարող ամենաթեթեւ նաւ անգամ տանել իւր ջրերի վրայ: Անցաւ այն ժամանակը երբ Կրեոպատրան, այս նոր Աստղիկը, ոսկեղօծ, ծիրանեզոյն առագաստներով և արծաթէ թիակներով զարդարուած ցուկանաւի վրայ անհոգաբար տարածուած՝ նստում էր Կիտոսի ջրերի վրայ: Մեզ մինչև անգամ կասկածելի է թվում որ Տարսոնի դէտի այժմեան պղտոր ջրերը մինչև այն աստիճան հրապուրած լինէին երբեմն Աղէքսանդրին, որ մակեդոնացի աշխարհակալը մոռանաւ թէ անգղոյշ կերպով ընդունած բաղանիքը կարող է աշխարհի բազմից փոխել: Բայց և այնպէս յայտնի է որ կիլիկեան ջրերը միշտ դժնդակ են եղել աշխարհակալների համար, Կալիկաանոսի ալիքների մէջ չէր որ Բարբարոսա կայսրը իւր փոթորկալի կեանքին վերջ դրաւ: Ինչպէս արդէն ակնարկեցինք, Կիլիկիայի դաշտը ջրից է դուրս եկած. տեղական գետերի նուազում մէկ կողմից, իսկ միւսից միմեանց վրայ զիջուող առազակոյտերը որ արեմոնան կասողը քամիները ծովն խորքից հանելով ցամաքն են քշում, կազմէ են յիշեալ երկիրը: Այժմ համարեա պտոյր գիտենք որ ծովը հին ժամանակ շատ աւելի առաջ էր գնում ցամաքի վրայ, և այս պատճառով ծովածոցերը, որպիսի են Տարսոնի և Աղէքսանդրիայի ծոցերը, թէ աւելի լայն և թէ աւելի խոր էին: Սարաբոնի օրով Տարսոնը լոկ 5 մսպարէզ, այսինքն հաղիւ 1 հազարամէտր, հեռու էր ընկած Կիտոսի գետաբերանից: Տասնմէկերորդ դարում Բողուէն դը Ֆլանդրի քաջ ընկերները յիշեալ քաղաքի պարսպների վրայ կանգնած՝ արձակ ծովի վրայ տեսնում էին Գլինեմէր Բուլոնացի ասպատակի նաւերը: Ներկայումս, ինչպէս յայտնի է, Տարսոնը պարսպապատ չէ և 20 հազարամէտրի ընդարձակ տարածութիւնը անջատում է Սարդանաբաղի հին քաղաքը ծովեզրից՝ ամենամօտիկ կէտից առած: Պէտք է ստել որ աշխարհագիրները նոր չեն նկատել այն հեռաքրքրաշարժ իրողութիւնը որ կիլիկեան ցամաքը անպաղար աճում է ծովն կողմից, մի հին պատ-

զամյ մեր ժամանակներից շատ առաջ, ստեղծ էր թէ Պիրամէսը դարձիւ ար իւր ամերը ընդարձակելով, մի օր Կիպրոսի ցամաքին կը հասնի, իսկ առ այժմ աղատակամ Զիհանը բաւականանում է կամաց կամաց լցնելով Ադէքսանդրիայի ծոցը: Իւրաքանչիւր տարի զգալի կերպով աճում են այն աւազի շերտերը որ նորա յղմանս առն ջրերը ծովային հոսանքներից մղուած՝ կազմում են հին հայկական նաւահանգստի—Այասի հարաւային կողմը, այն Այսացցօն որ միջին դարերում այնպէս լաւ ծանօթ էր ջննովացի, վննետիցի կամ սրտվանալի նաւաղնացներին: Ափից տեսնում ես թէ ինչպէս հարաւային արեգական տակ փայլում է մի ընդարձակ առանձնացեալ ծովալիճ, որ ձգվում է մինչև ուր աչքդ կարող է կտրել և հազարաւոր ճահճային թռչունների ապաստան տալիս:

Ստոյգ է նոյնպէս որ կիլիկեան գետերը ամենահին ժամանակներից սկսած անդադար իրանց ընթացքը փոփոխել են: Պիրամէսի և Սարոսի գետաբերանները երբեմն միացած են եղել, երբեմն էլ միմեանցից հեռու ընկած, և այս փոփոխութիւնների հետքը կարելի է նշմարել ինչպէս հին պատմագրների գրուածների կամ բիւզանդական ժամանակագրութիւնների մէջ, այսպէս և յետագայ վննետիցի ճահճարհորների պատմածների մէջ¹⁾: Կիտնոսի գետաբերանից մինչև Գեբէլ Միսիսի հարաւային ծայրը այս երկու գետերը անդադար փոփոխել են իրանց անհաստատ ընթացքը, նայելով թէ կուտակուած աւաղն ու կաւը արևելեան թէ արևմտեան կողմն էին մղում ջրերը. իսկ այսօր, ահագին աւաղակոյտեր 60 հազարամէտրից աւելի տարածութեամբ՝ Պիրամէսի և Սարոսի գետաբերանները միմեանցից բաժանում են: Ուրիշ ինչ է հարկաւոր կիլիկեան կլիմայի փատառոյջութիւնը բացատրելու համար, որ աշխարհի ամենաջրմանտային կլիմաներից մէկն է: Մեծ են արդարև Կիլիկիայի կլիմայի հակառակութիւնները. դաշտային մասում ձմեռը սաստիկ անձրևային է, թէև պատահում է երբեմն որ ձիւնը լեռներից իջնելով՝ զալիս ապշեցնում է ճարտնի, Ադանայի կամ Միսիսի (Մամեստիայի) բնակիչներին²⁾: Անձրևային եղանակին յաջորդում է մի շատ կարճատև գարուն, յաւճախ սալիլ ամսի վերջերից արդէն օթաղին օրերը սկսում են, որ

¹⁾ Պիրամէսի հին գետափոսը դեռ երևում է քարատաշի արևմտեան կողմը, ուր մինչև այսօր մնացել են մի կամրջի աւերակները:

²⁾ Այս շատ հազուադիւս իրողութիւն, որ վերջին անգամ պատահեցաւ 1873—1874ին, ամենա քիմալս լինելով միայն 1873—1874ին:

Ծովային զով հոյն անգամ անկարող է բարեխառնել վասն զի հիւսիսային կողմից անդադար փչում է չոր ու կիզիչ քամին: Ամէն ինչ թարշամում ու չորանում է դաշտում և քաղաքների բնակութիւնը այնպէս անտանելի է դառնում որ ամէն մարդ շտապում է լեռներն ապաւինել: Տարսոնի, Ադանայի և Մերսինէի վաճառականները աւելի մաքուր և զով օդ ծծելու համար՝ դիմում են իրանց Քուէքի կամ Նիմրուշի եայլաները: Միս քաղաքում մասնաւորապէս տօթը անտանելի է լինում, վասն զի կիլիկեան հայ թաղաւորների այս հին մայրաքաղաքը բնկած է մի ձորի մէջ, ուր քամին ամենեւին չէ փչում: Մարդ պէտք է մայիս ամսի կիզիչ արեղական տակ բարձրանայ՝ յիշեալ քաղաքի քարքրոտ զառիվայրերի վրայ, որ հասկանայ թէ մինչև որ աստիճան անտանելի պիտի լինի կիլիկեան ամառը երկու ամիս յետոյ: Այդ միջոցում է որ արեղակը ձմեռային անձրևներից և դետերի սրբերական յորդութիւններից գոյացած ու նեխացած ջրերը գոլորշիացնելով, ժանտահոտութեան հետ ջերմը ամէն կողմը տարածվում է:

Երանի այն անձանց որոնց վաճառականութիւնը չէ ստիպում այդ ժամանակ դաշտում մնալ: Երանի նոցա որ կարող են լեռներում դիմաւորել զարուհը, վասն զի Վիլիկիայի այս Ալպերը այդ ժամանակ այնպիսի զեղեցկութեամբ են զարդարվում, որ զգացել են այն բոլոր մարդիկը որոնք տարուան այդ եղանակին անցել են նոցա հովանաւորուած վայրերով: Դաշտում ոչ մի ծառ չէ երևում, բացի Տարսոնի և Ադանայի շուրջը այստեղ ու այնտեղ գտնուած պտղատու պարտէզներում, իսկ Տօրոսում, ընդհակառակն, ուր խոնավութիւնը պահպանվում է նեղ հովիտների խորքում, բուսականութիւնը շքեղ է. առուակները կարկաչում են ծաղկաւայլ նռնենիների տակով, որտեղից բարձրանում են արևելեան այն փառաւոր սօսիների խիտ ու միացած բները, որոնք իրանց տերեւազարդ ոստերով հովանաւորում են աղբիւրները: Այն ծառերը ոչ այնքան իրանց զեղեցկութեամբ՝ որքան իրանց փայտի անպիտանութեամբ լեռնաբնակ Վիլիկեցու անխորհուրդ զրկանքից ապաս են մնում. վասն զի պէտք է ասել, որ եթէ նոցա կողքին Տօրոսի քարքրոտ բարձրութիւնների վրայ տակաւին երևում են բազմաթիւ եղևիններ և մեծամեծ շաճեր, որոնց կանաչազեղ կատարները մինչև երկինքն են բարձրանում, կարելի է այժմեանից դուշակիլ թէ կը պայ մի օր երբ Տօրոսում ինչպէս և Ախպրոսում մի քանի ծառ միայն կը մնայ այստեղ ու այնտեղ ցիրուցան եղծա:

Մարդը և այժմ զիտակցաբար շարունակում են իրանց կործանման գործը, և այն ժամանակն անցել է երբ իմաստուն օրէնքները արդելում էին կոյր աւերումները: Բաւական չէ որ իւր տապարը ամէն կողմը խփում է առանց հոգալու վաղուան աւուր համար, բաւական չէ որ հարիւրամեայ ծառեր է խորտակում: հասարակ փայտէ իրեղէններ շինելու համար, Տօրոսի լեռնականը հնար է դառել աւելի արագութեամբ ոչնչացնելու անտառները: Բազմաթիւ գեղեցիկ տունկեր մինչև կէսը կեղևից զրկուելով կանգնած տեղերը չորանում են և նոցա կողպուտը ամերի մօտ խարխիս ձգած յոյն նաւերի վրայ բարձելով, տանում, կաղնիների կեղևի տեղ են բանեցվում կաշէգործութեան մէջ: Ուրիշ տեղ աւերումը աւելի սարսափելի կերպով է լինում, վասն զի պատահում է որ հովիւը անխղճաբար կրակի է մատնում անտառը իւր ոչխարների համար արօտատեղիք ձարելու համար: Մարդկանց չարագործութիւնը լրացնում է այժմ. հազիւ թէ մի մատաղ բողբոջ երևում է, որ անկուշտ կենդանին կրծում է նորան իւր անգութ ատամներով: Ահա այսպէս անյայտացել և դու ամենայն օր անյայտանում են կլիկկեան անտառները, և չափազանցութիւն չի լինիլ եթէ ասենք թէ այս աւերումները նոյնքան և դուցէ աւելի կորստաբեր են եղել զաշտային Կլիկկայի համար՝ քան բարբարոս աշխարհակալների սուրն ու հուրը: Անտառների անյայտանալովը, ձմեռուան անձրևների թափուելովը և ձիւների հարուելովը լեռները բուսակա՛նութիւնից զրկուել, մերկ ապառաժներ են ներկայացնում: Մնա՞ք բարով յաւիտեան անտառներ և արօտատեղիք. մնա՞ք բարով նոյնպէս գեղեցիկ արտեր և առողջարար կլիմա որ երբեմն թագաւորում էիք դաշտերի վրայ: Մարերի հոլը յորդահոս անձրևներից աարուելով լցվում զիզվում են գետաբերանները և ամենայն տարի հեղեղներ են առաջացնում, որոնք այնքան դժբաղդութիւնների պատճառ են լինում: Ինչե՞նց է որ Կլիկկայի գետերը՝ զարնան ժամանակ ահազին հեղեղներ են կազմում, մինչդեռ ամառը կանոնաւոր ընթացք են ընդունում: Պատճառը միշտ միևնոյնն է, անտառների ծառազուրկ լինելը:

Եւ ի՞նչ փոյթ այս բոլորը թուրք վէղերի համար, որ պալատական բանասրկութեամբ մի քանի ամսով Աղանա է աքսորուել: Ի՞նչ խնամք կարող է տանել մի խեղճ նահանգի իւր կարճատև վարչութեան ժամանակ այս զահագուրկ պաշտօնեան, որ ամէն օր աչքը ճամփին սպասում է թէ երբ պիտի գայ այն օրհնեալ համբաւաբեր որ բերէ նորան իւր տիրոջ ներողութիւնը: Անրող է պատահել որ մի

անգործ օր իւր խելքին փչէ Պարիզեց կամ Ղանդոնից բերել տուած կառքը տատասկներով և վայրի կանկարներով ծածկուած դաշտերի միջով պտտեցնել: Իսկոյն երկրաչափները մեծ ծախքով մի ճանապարհ կը գծեն Ալեանայից Տարսոն և Տարսոնից Մերսինէ: Բայց հունձքի ժամանակ է. փոյթ չէ, խեղճ մշակները իրանց բանը գործը թողած պէտք է դնան փաշայի հաճոյքը կատարելու: Թող նոցա ցորենները դաշտի վրայ թափուին. հարկահանը մի հնար կը գտնէ հարկաւ իւր տասանորդը ստանալու նոցանից: Վերջապէս անտանելի տանջանքներից յետոյ մի քանի փոքրիկ կամուրջներ ձգուեցան, մի քանի շաբաթ էլ, և իշխանական կառքը կը զարմացնէ Տարսոնացոյց և Մերսինացոյց: Յանկարծ մի հրաման Կոստանդնուպոլսից յետ է կանչուած երջանիկ փաշային: Նա հեռանում է: Վիլիկիայի դաշտում ճանապարհորդը առաջուան պէս գնում է հին շաւիղով՝ զգուշութեամբ խորշելով կիսաշէն կամուրջների վրայ կոխել: Արքունի գանձարանն էլ դատարկ է և կառավարութիւնը ուրիշ աւելի կարեւոր հոգսեր ունի: Զանապարհների շինութիւնը յետաձգվում է երկար ժամանակի համար, զուցէ յաւիտեան, իսկ այնտեղ լեռներում փայտահարը, հովիւն ու այծը շարունակում են ծառերը խորտակել, այրել ու կրծել, մինչև որ առուն հեղեղի փոխուելով, յանձն է առնում սրբել այն անկատար ու անխորհուրդ գործի վերջին մնացորդները, որի վրայ այնքան աշխատանք ու քրտինք է թափուել: Եւ ահա ինչպէս Վիլիկիան, որ երբեմն այնպէս ծաղկած էր, հետզհետէ բնակիչներից զրկուեցաւ, աղքատացաւ և համեմատաբար նաև անպաղաքեր երջիր դարձաւ ¹⁾:

Բ.

Այս բանիս մի ուրիշ պատճառ էլ կայ, այն է օտարական արշաւանքները: Այստեղ հարկաւոր ենք համարում հարեանցի կերպով յիշել այս դժբաղդ երկրի պատմութիւնը: Ինչպէս համարեաւ ամենայն տեղ, Վիլիկիայի աշխարհագրական դիրքը առաջուց որոշել է նորա պատմական դերը. այդ դերն է շարունակ նուաձուիլ և ձեռքէ ձեռք անցնիլ: Բնութիւնից զետեղուած լինելով փոքր Ասիայի և Ասորոյ

¹⁾ Այստեղ ակնարկուած իրողութիւնները պատահել են 1874ին. Զգիտենք թէ այնուհետեւ յիշեալ հռչակաւոր ճանապարհը աւարտուել է թէ ոչ: Այդ շատ կասկածելի է:

երկրի մէջ, Կոստանդնուպօլսի և Բաղդադի մէջ, Կիլիկեան դաշտը հետզհետէ ականատես է եղել զանազան ցեղերի արշաւանքներին, որոնք հիւսիսից հարաւ և հարաւից հիւսիս զիմեւով անցել են Տօրոսի և Ամանոսի հռչակաւոր կրճերից, երկար դարեր շարունակեով Արեւմուտքի և Արեւելքի մէջ բացուած անկերջ կռիւր:

Ամէնից առաջ արամական ցեղի մի ճիւղը իւր գիրկն ընդունելով, Կիլիկիան ընդգլխութիւն չցոյց տուեց փլունիկեցի զաղթականների հաստատուելուն, որոնք վուրս էին բերում երկրից ծիրանի և եղևնափայտ իրանց նաւերի շինութեան համար: Փիւնիկեցոց, մեր թուականութիւնից մօտ ութ դար առաջ, յաջորդեցին Նինուէի Ասորեստանցիք, յետոյ Բաբելոնի Քաղդէացիք, և վերջապէս Պարսիկները: Պարսկական տիրապետութեան շրջանին վերաբերում երկունշանաւոր իրողութիւններ, այն է երիտասարդ Կիւրոսի անցքը 10,000 վարձկան յոյներով (401ին Քրիստոսից առաջ), և վաթսուն տարի յետոյ (333) Աղէքսանդրի անցքը Տօրոսի կրճերով, որ այն ժամանակ կոչվում էին Կիլիկեան Դռներ, իսկ այսօր Քիւլէք Բողազ: Խստսում, մի նեղ դաշտի մէջ որ Աղէքսանդրիայի ծոցի խորքումն է ձգվում, Պինարէսի հիւսիսային ափի վրայ, մակեդոնացի զիւցազը երկրորդ հարուածը տուաւ Աքեմենիդների հսկայական զօրութեանը, և հալածեց Դարեհ Կողմանի բազմաթիւ հեծելազօրը, որ չէր երկն չել իւր բանակը Ամանոսի կրճերով անց կացնել, որպէս զի ետևի կողմից յարձակի Աղէքսանդրի վրայ:

Պարսկական թագաւորութեան անկմամբ հին ազգերը մեռնում են և նոցա փրտտակների վրայ բարձրանում է յունական ցեղը, որ իւր բազմաթիւ զաղթականութիւնների շնորհով իշխում է ամբողջ Փոքր Ասիայի և Ասորոց երկրի ծովեզերեայ անդերին: Աղէքսանդրի մահից յետոյ, Կիլիկիան Սելեւկեանց բաժին ընկաւ. բայց Ասորոց թագաւորների թուլութիւնը միջոց տուեց այս երկրին շուտով իւր անկախութիւնը ձեռք բերելու: Այդ ժամանակն էր որ Կիլիկիայի ազատ լեռնականները և մանաւանդ ծովեզերեայ բնակիչները սկսան պարապիլ ծովային աւազակութեամբ, մինչև որ հռոմէական լեզէոնները և Պոմպէոսի նաւատորմիդները այդ ասպատակութիւնների առաջն տուին: Հռոմէական նահանգ դառնալով, Կիլիկիան փոքր ինչ ժամանակ Կիլիկոնի ձեռքով կառավարուելու պատիւն ունեցաւ: Այս ականաւոր մարդը կատարելապէս նուաճեց Կիլիկիան, որոնք զիւ պաշտպանվում էին լեռներում. նա յետ մղեց նոյնպէս պարթև

ներին, որոնց առաջ Երանոսի անյաջողութիւնից յետոյ Ասորոց զըն-
ները բացուել էին:

Հռոմէական աշխարհի բաժանմամբ՝ Կիլիկիան Արևելեան կայս-
րութեան նահանգ դարձաւ: Չորրորդ դարու վերջերից մինչև եօթն-
երորդ դարը Քրիստոսից յետոյ, Կիլիկիան կանոնաւոր կառավարու-
թեան բարիքները վայելեց, իսկ այնուհետև մի տխուր շրջան է բաց-
վում Ասորոց երկրի և ամբողջ Փոքր Ասիայի պատմութեան հա-
մար: Բիւզանդական իշխանութեան խաղաղ ժամանակներին, այն
բեղմնաւոր դարերին երբ քրիստոնէութիւնը յիշեալ երկրների տէր
լինելով՝ ամէն տեղ փառաւոր յիշատակարաններ էր բարձրացնում,
որոնց մնացորդները յառաջագէմ քաղաքակրթութեան կենդանի
վկաններ են այսօր, կանոնաւոր կառավարութեան և ընդհանուր խա-
ղաղութեան հետեւում են նեղութեան ու կործանման դարերը: Արա-
բական արշաւանքի՝ հոսանքը հեղեղի նման ծածկում է յիշեալ եր-
կրները, կայսրութեան ամենահարուստ նահանգները, և նոցա պատ-
մութիւնը չորս հարիւր տարուան ընթացքում ոչ այլ ինչ է՝ եթէ
ոչ մի երկարատև ու ցաւալի նահատակութիւն: Բացէք Բիւզանդա-
կան գրուածները, թերթեցէք Նոստանդնուպօլսի ժամանակագիրների
տխուր պատմութիւնները՝ Կեդրենոսից սկսած մինչև Աննա Կոմնե-
նեան, կարդացէք Բառերբէոսի ասորի ժամանակագրութիւնը, աչքի
անցրէք Իբն Ալաթիրի կամ Իբն Քալդունի խալիֆների տարեգիրները, և
կը հասկանաք թէ ինչ ողբալի վիճակի մէջ էր այդ միջոցում քրիս-
տոնէական քաղաքակրթութիւնը Կիլիկիայում: Ութերորդ դարու վեր-
ջերում, Հարունալ Ռաշիդի թաղաւորութեան ժամանակ, այս դժ-
բաղդ երկիրը փոքր ինչ շունչ է քաշում: Իսկ երկու դար յետոյ՝
Բիւզանդիայի կայսրները խալիֆների իշխանութեան բաժանուելուց ու
ջլատուելուց օգուտ քաղելով, կրկին ձեռք բերին իրանց հին նա-
հանգները Նիկիոփորոս Փոկասի յաջող արշաւանքների շնորհով: Ահա
այդ ժամանակներն էր (տասմէկերորդ դարու առաջին կեսին) որ Հայերը
արևելեան կողմից սկսում են բազմութեամբ դադթել Կիլիկիա, դադ-
թականութիւն որի շնորհով յիշեալ երկրի աղմկալի բաղդը դժալի
փոփոխութիւնների պիտի ենթարկուէր:

Արդէն շատ դարեր առաջ բազմաթիւ հայ դադթականներ
Եփրատ գետն անցնելով, բռնել էին բիւզանդական կայսրութեան այն
նահանգները որոնք Կիլիկիայի սահմանակից էին: Տասմէկերորդ դա-
րում թուրքերի արշաւանքները մի նոր շարժողութիւն առաջացրին

դէպի հարաւ. հայ իշխանները անկարող լինելով խառնադանձ բարբարոսների առաջը կտրել, հետզհետէ իրանց երկրները յանձնեցին Կոստանդնուպօլսի կայսրներին, և իբրեւ փոխարէն զանազան կալուածներ ստացան Կապադովկիայում և Ալիեկիայում՝ Բիւզանդիայի գերիշխանութեան ներքոյ: Սակայն Թուրքերը շարունակեցին առաջ գնալ, Բիւզանդիան կամաց կամաց տկարացաւ, և Ալիեկիայի Հայերը իրանց աւատական իշխանների առաջնորդութեամբ՝ թօթափեցին Կենտրօնական իշխանութեան լուծը և մի քանի աւատական բարոնութիւններ ու անկախ իշխանութիւններ կազմեցին Ալիեկիայի լեռնային և դաշտային մասերում:

Տօրոսի առաջնորդների մէջ Ռուբէնի ցեղից սերուած իշխանները շուտով առաջին տեղը բռնեցին: Նոյանից մէկը, Կոստանդին (1097), օգնութիւն հասաւ խաչակիրներին Անտիօքի պաշարման ժամանակ, և իբրեւ փոխարէն բարոնութեան տիտղոսն ընդունեց նոյանից, որ և ժառանգեց իւր յաջորդներին: Այդ ժամանակներից սկսած եւրոպական աւատականութիւնը ոտք դրեց Ալիեկիայում իւր լոյրը սովորութիւններով, իւր օրէնքներով, իւր իշխանական դասակարգութեամբ, և այս փոփոխութիւնը նորանով աւելի դիւրութեամբ կատարուեցաւ որ Հայերը ամենահին ժամանակներում մի տեսակ աւատական կազմակերպութիւն ունէին իրանց բնիկ երկրում: Ռուբինեան իշխանները սերտ յարաբերութիւններ պահպանելով Ասորոց երկրի լատին իշխանութիւնների հետ, եթէ մէկ կողմից հետեւում էին նոյա իրանց հաստատած կարգերի մէջ, միւս կողմից հետամուտ էին լինում իրանց գորութիւնը աւելացնելու և չնայելով Թուրքերի և Յոյների սպառնալի արշաւանքներին, որոնք յամառութեամբ կռվում էին միմեանց հետ Ալիեկիայի դաշտերի ու կրճերի տիրապետութեան համար, չնայելով փոքրիկ հայ իշխանների կողմից տեսած ընդդիմութիւնը, որոնք ձգտում էին անկախ լինել, Ռուբինեանք վերջ-ի վերջոյ յաջողեցան ամբողջ Ալիեկիայի տէր դառնալ:

1198ին, Ղևոն Բ, մականունակալ Մեծ, խաչակիրներին թիկունք ունենալով՝ բոլոր յարաբերութիւնները կտրում է Արևելեան կայսրութեան հետ, ճանաչում է Գերմանական կայսր ու պապի գերիշխանութիւնը, և փոխադարձաբար արքայական թագ է ընդունում նոյանից: Ղևոն հասաւ այն նպատակին որին վաղուց ձգտում էին իւր նախորդները. Փոքր Հայաստանում քրիստոնեայ թագաւորութիւն հիմնուեցաւ: Այնուհետեւ Ղևոն ձեռք է զարկում հայկական

օրէնքները եւրոպական օրէնսդրութեան համեմատ փոփոխել ի վնաս այն իշխանների որոնք իւր թագաւորութեան մէջ մեծամեծ աւատական իրաւունքներ էին վայելում:

Լեոնի փառաւոր թագաւորութեան ժամանակ առևտրական հաղորդակցութիւնները ահագին ընդարձակութիւն են ստանում, և Կիլիկիան մի մեծ շտեմարան է դառնում Արևելքի և Արևմուտքի վաճառականութեան համար: Այսպէս, աշխարհի ամենավաճառաշահ նաւահանգիստներից մէկը, ցամաքով առևտրական յարաբերութիւններ է ունենում Սինատանի ու Հնդկաստանի հետ, Բաղդադի, Բասորայի և Իկոնիայի հետ, իսկ ծովով — Ջենովայի, Վենետիկի, Սիւսիլիայի, Ֆրանսիայի և Կատալոնիայի հետ: Միևնոյն ժամանակ արուեստները, մանաւանդ ճարտարապետութիւնը, նոյն իսկ զրականութիւնը, նոր զարկ են ստանում, և վերին աստիճանի փառաւորութեան են հասնում Լեոնի թագաւորութիւնը:

Նորա մահից յետոյ, Լամբրոնի Հեթումեանք, որոնք Տօրոսի բարձրութիւնների վրայ Բուբինեանց հետ միասին զօրացել էին, այս վերջինների տեղ բարձրանում են Փոքր Հայաստանի գահի վրայ, 1227ին, Հեթում Ա զահապուրկ է անում Անտիոքի Փիլիպպոս իշխանին, որ Լեոն Բ-ի փեսան ու յաջորդն էր, և նորա տեղ թագաւորվում է: Հեթումեանց հարստութիւնը մի դարուց փոքր ինչ աւելի է տեւում, և ամենայն զօրութեամբ դիմադրում է Մոնղոլների և մանաւանդ եգիպտական Մամէլիւքների կործանիչ արշաւանքներին: Բայց արդէն անկման նշանները սկսում են երևիլ, վաճառականութիւնը ընդհատվում է, սուր ու հուրը աւերում են Կիլիկիան դաշտերը, ժողովուրդը սպառվում է, և Կիսայուսին ամէն տեղ յաղթանակ է կանգնում խաչի վրայ:

1342ին, Յովհաննէս Լուսինեան Կիպրացի քրիստոնեայ իշխանը յաջորդում է Հեթումեանց վերջին թագաւորին՝ Կոստանդին Գ անունով, բայց ոչինչ չէ կարող ասիական ցամաքի վրայ հաստատուած վերջին քրիստոնեայ տէրութեան անկման առաջն առնել: Այսպէս անվում ու կործանվում է (1347), և Հայերը չկարողանալով դաշտային մասում մնալ, ապաւինում են Տօրոսի ամառ բերդերը: Վերջապէս 1375ին, Լեոն Զ վերջին թագաւորը Արաբացոց ձեռքը գերի ընկնելով Նզիպտոս է տարվում:

Միայն Կոստիկոսի ծովեզերեայ ամրոցը, որ Կիպրոսի թագաւորը մահաժողովաններից յետ էր լսել, դիմացաւ ինչևէ 1448, երբ այս

վերջին ապաստարանն էլ ընկաւ: Ալիկիան, որ մօտ երեք դար առեւմտեան քաղաքակրթութեան մեծ հոսանքին էր հետեւել, իսլամի լուծի տակն է ընկնում: Թուրքմէն իշխանները և օսմանեան սուլթանները մրցում էին նորա տիրապետութեան համար մինչև 1575, երբ Սելիմ Գ նուաճում է վերջին անկախ իշխանութիւնը, և այնուհետև Ալիկիան կիւլէ ոչ իրօք՝ զոնեա անուամբ Կոստանդնուպօլսի սուլթանի սեպհականութիւն համարուեցաւ:

Բայց դեռ շատ տարիներ պիտի անցնէին մինչև որ Դուռը յաջողէր իւր իշխանութիւնը հաստատել Ալիկիայի լեռներում: Թուրքմէն բէյերը, Խարամանիայի հին բէյլէրբէյերի սերունդները կամ յաջորդները, և Տաւրոսի ու Ամանոսի հայ իշխանները նուաճուել էին, բայց ոչ բոլորովին ընկճուել. իրօք նոքա ինքնազուլի իշխում էին իրանց երկրում: 1832ին Կաշտային Ալիկիան Ասորոց երկրի բաղդին հանդիպեցաւ, և մի քանի տարուան համար Եգիպտոսի Խրահիմ փաշայի իշխանութեան ներքոյ ընկաւ:

Վերջապէս 1866ին Դուռը յաջողեցաւ ընկճել հայ լեռնականներին և թափառական քուրդերի ու թուրքմէնների ասպատականութիւնները դապել. Տօրոս լեռը անջինջ պահում է այս վերջին կռուի և Դէրվիշ փաշայի անգութ սպանութիւնների յիշատակը: Բայց չպէտք է մեծ վստահութիւն ունենալ այդ հպատակութեան վրայ. Զէյթունի նոր ապստամբութիւնը բաւական ապացոյց է թէ անկասկածեալն ողին չէ մեռել այն մարդոց սրտում, որոնց հռոմայեցիք անուանում էին «ազադ Ալիկեցիք»:

Գ.

Ալիկիայի պատմութեան այս համառօտութիւնից յետոյ, որ բնականաբար շատ անկատար է, ի՞նչ զարմանք եթէ այս զժբաղդ նահանգը, որ երբեմն այնպէս բաղմամարդ էր, այսօր լոկ 150,000 բնակիչ ունենայ, որոնցից մօտ երրորդ մասը գտնվում է Ադանայում, ուր նստում է փաշան և որ արդեան Ալիկիայի միակ քաղաքն է որ արժանի է այս անուան: Զետեղուած լինելով այն մեծ ճանապարհի վրայ ¹⁾ որ Բէյլանեան կրճի, Աղէքսանդրեան ծոցի արևելեան ափի և Ալիկեան դաշտի միջնորդութեամբ Ասորոց երկիրը Գոքը Ասիայի հետ է

¹⁾ Հին թափառական ուղին, որ չափազանցութիւն կը լինէր «ճանապարհ» անուանել և գոյցէ աւելի յարմար կը լինէր «չաւիղ» կոչել:

կապում, Ադանան իշխում է միակ կամքի վրայ որ ձգուած է Սարոսի վրայ, ինչպէս որ Հին Մամեստիայի աւերակներ իշխում են միակ կամքի վրայ որ միաւորում են Պիրամէսի երկու ափերը: Բայց Մամեստիան այսօր մի խեղճ կիսաւեր զիւղաքաղաք է, իսկ Ադանան օրէցօր աւելի ու աւելի նշանակութիւն է ստանում: Նորա ուղղակի յարաբերութիւնները Վեսարիայի հետ Քուէք Բողազի միջնորդութեամբ և Մարաշի հետ Զիհանի հովտի միջնորդութեամբ նշանաւոր կենտրոն են կազմում այս քաղաքից թերակիզու ափերի և ներքին մասերի մէջ տեղի ունեցած առևտրական փոխանակութիւնների համար: Տարուան կէս մասը, սեպտեմբերից մինչև մայիս, նորա վաճառանոցը կենդանի տեսարան է ներկայացնում. այստեղ կարելի է մի գազափար կազմել այն խառնիխուռն ազգութիւնների վրայ որ արշաւանքները հետզհետէ բերել են Վիլիկիա, նման այն անձանաչելի բեկորներին որ փոթորիկները թողնում են Ովկիանոսի ափերի վրայ: Նախ և առաջ դալիս են զանազան ցեղերի թուրքերը, որոնք միասին առած բնակիչների կէս մասն են կազմում: Ընկերական սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանի վրայ կանգնած են Արստանդուպօլից եկած մի քանի օսմանցիք, մեծ մասամբ պաշտօնատէր անձինք, որոնք իրանց ողորմելի հազուստներով և պատռտած կօշիկներով հսկարտ հսկարտ շրջում են փողոցներում, պարծենալով իրանց ծագմամբ և արհամարհական աչքով նայելով իրանց ազգակից զիւղացի թուրքերի և թուրքմէնների, Զուբուրների կամ Եուրուքների վրայ, որոնք եղանակին նայելով իրանց ոչխարների ու այծերի հօտերը դաշտից սարը և սարից դաշտն են քշում արածեցնելու: Սոքա վրանների տակ են ապրում, և նստողական կեանքի թշնամի են. նոյա տիպը աւելի անխառն է մնացել, սովորութիւնները աւելի վայրենի, իսկ կրօնը ոչ այնքան ուղղափառ որքան նստողական կեանք վարող թուրքերինը, որոնք այստեղ ու այնտեղ դռնուած զիւղերի մէջ են բնակում:

Տիրապետող ցեղի այս սերունդներից յետոյ դալիս են Հայերը, Վիլիկիայի այս հին աէրերը, որոնց թիւը երկար դարերի ընթացքում միշտ արիւնահեղ պատերազմների պատճառով սաստիկ նուազել է: Նոքա զլխաւորապէս լեռներում Միսի հիւսիսային կողմը՝ առանձին համայնքներ են կազմում, որոնցից ոմանք դեռ սորանից մի քանի տարի առաջ մեծ անկախութիւն էին վայելում: Այս քրիստոնեաները երկու տարբեր և յաճախ միմեանց հակառակ դաւանու-

Թիւններն են հետեւում. մեծագոյն մասը անխախտ պահում է Հայաստանեայց ուղղափառ Յիեղեցու ծէսերը իսկ մի աննշան մասը հետեւում է Հռոմէական Յիեղեցու վարդապետութեանը: Քաղաքներում Հայերը մի քանի յոյն ու ասորի վաճառականների հետ՝ իրանց հարստութեամբ ու խելքով բնակիչների ընտիր մասն են կազմում:

Քուրդերը մեծ մասամբ Թափառական կեանք վարելով, Թուրքմէնների հետ բաժանում են դաշտային և լեռնային Վիլիկիայի արօտատեղերը: Վերջապէս երևում են և մի քանի Անարեան կամ Ն'սայիրիս ասած Արաբացիք, որոնք ամենայն տարի հունձքի ժամանակ Ասորիքից դալիս են և Ադանայում աշխատած մի քանի զրուշները իրանց երկիրը տանում:

Այս բազմացեղ ու բազմալեզու ժողովուրդների պատկերը ամբողջացնելու համար՝ չմոռանա՛նք յիշել Ձերբէջներին, որոնք այս վերջին ժամանակներս եկան հաստատուեցան դաշտային Վիլիկիայում: Դադլթելով Փոքր Ասիա 1864ին, երբ Ռուսները վերջնական կերպով նուաճեցին Վովկասը, այս մահմետականները յորդորուեցան Վիլիկիս անցնել, ուր յոյս ունէին մշակելու հողեր գտնել: Բայց նոցա ողիսականը շատ ողբալի եղաւ. քառասուն հազար հողի էին երբ Տօրոսի բարձրութիւնները կոխեցին, խեղճութիւնը և հիւանդութիւնները այն կէտին հասցրեց նոցա որ հազիւ սկզբնական թուի մէկ քառորդը մնաց: Ներկայումս նոցա վիճակը կարծես սկսում է փոքր ինչ բարելոցւել: Մի քանի տարի իրանց ասպատակութեան ու աւազակութեան սովորութիւններով երկրի մէջ սարսափ տարածելուց յետոյ, վերջապէս սկսած մշակութեամբ պարապիլ առաւելապէս արեւելեան կողմերում: Հետաքրքրական է տեսնել Միսիսից (Մամեստիա) մի քանի միոն հեռու, Ջիհանի ափերի վրայ և իլան — Քալէսիի աւերակ աշտարակների հանդէպ, խամայիլ-Բէյ-Քէօյ կոչուած չերքէզ գիւղը, որի սալիտակ մըզկիթն ու աշտարակը հեռուից երևում են մերկ ու ամայի դաշտում: Նորա բնակիչները շատ քիչ բացառութեամբ՝ անփոփոխ պահում են իրանց հիւսիսից բերած հազուստի ձիւր, երկայն ու նեղ պարեգօտը՝ կուրծքի վրայ երկու կարգ մասրէքով զարդարուած, և ոչխարի մորթի զլխարկը (փափախ) որ վատ է պաշտպանում նոցա զուխը կիլիկեան արևի ճառագայթներից: Նոցա շատը մանուշակա՛ն որոշ տիպն են ներկայացնում, կարմիր մազերով, դուրս ցցուած այտոսկրներով, նեղ աչքերով. սոքա Նոզայ Թաթարներն են, որոնց սկզբնա-

կան բնակութեան տեղը կասալից ծովի արեւմտեան ափերն էին, իսկ այստեղ նորա ջերքէզներէից առաջ են դաղթել իրանց ազատ կամքով։ Աղանայի մի Ֆրանսիացի, որ իւր սեպհական աշխատանքով Խամայիլ-Բէյ-Բէյում մի փոքրիկ բամբակի գործարան է հաստատել, որ ջերքէզները մշակում ու քաղում են, ասում էր մեզ 1874ին, թէ երկրորդործական ու հովուական կեանքի աղբեցութեան տակ այս կիսափայրենի ցեղերի բարբը փոքր առ փոքր սկսում է մեղմանալ։ Այս նկատմամբ Նողայները ամէնից առաջ են զնացել, վասն զի եթէ Աստուծոց չեն վախենում՝ գոնեա սատանայից երկիւղ են կրում, մինչդեռ ջերքէզները ոչ մէկի և ոչ միւսի ահը չունին։

Ամփոփելով մեր խօսքերը՝ ներկայի վերաբերմամբ կ'ասենք, որ եթէ Վիլկիան կլիմայի կողմից առաջուան նման վատառողջ է, գոնեա կեանքը համեմատաբար խաղաղ ու ապահով է և Աղանայի վայրն սակաւաթիւ գորքով կարողանում է կարգ պահպանել։ Եթէ տաճկական կառավարութիւնը թօթափելով իւր դարեւոր անշարժութիւնը մտածէր մի քանի օգտակար աշխատութիւններ յանձն առնել, ճահճոտ տեղերը ցամաքեցնէր, նոր անտառներ տնկէր, մի քանի ճանապարհներ բանար դաշտում և վադարէր թշուառ երկրագործի վրայ հարկերը ծանրացնել, բամբակի մշակութիւնը և վաճառահանումը, հացի բերքը և բրդեղէն գործուածները մեծ յառաջադիմութիւն կ'անէին։ Բայց որտեղ գտնեն թուրքերը այս բոլոր բաների համար պէտք է եղած գործունէութիւնն ու հնարադիտութիւնը։ Եթէ քաղաքական շահերի շնորհով մի աւելի բարձր ցեղ իւր մտադրութիւնը չդարձնէ այս երկրի վրայ, կարելի է համարեա հաստատապէս ասել թէ վերջին տարիներում կատարուած մի քանի յառաջադիմութիւնները բոլորովին ապարդիւն կ'անցնին Վիլկիայի համար, որի դաշտերը, ինչպէս և անցեալում, միայն աւերակներ ու օձեր կ'արտադրեն։ Վայրի կանկարն ու տատասկը կը խեղդեն մշակելի արտերը, և լոկ սալամբի ճիչն ու եղնիկի անկարգ վաղվոցը կը խանդարեն ճախճախուտ ու ժահահոտ դաշտերի լուծիւնը։

Դ.

Այդ օտարական միջամտութիւնը արդեօք տեղի կ'ունենայ թէ ոչ։ Սորանից երկու տարի առաջ այս հարցման պատասխանը անտարակոյս բացասական կը լինէր. իսկ այսօր Վալդոս կղզու դրաւումը

իրաւունք է տալիս փոքր ինչ վստահ աչքով նայել Վիլհիլմայի ապագայի վրայ: Այս խնդիրը պարտաւորում է մեզ աւարտելուց առաջ մի քանի խօսքով ցոյց տալ թէ Անգլիան ցամաքին այդքան մօտ մի կղզի ձեռք բերելով, ինչ դեր է մնում խաղալ Վիլհիլմային ապագայում:

Բաւական է մի ակնարկ ձգել քարտէզի վրայ որ համոզուինք թէ Վիպրոսի տէրը եթէ ոչ իրաւամբ՝ զոնեա իրականապէս հակադիր ավի տէրը կը լինի միշտ: Բայց ասիական ցամաքի այս մասի աշխարհագրութիւնը դեռ այնպիսի անկատար վիճակի մէջ է զանփում, որ նոյնքան հեշտ չէ հասկանալ թէ Վիլհիլմայի տէրը իւր ձեռքին բռնած կ'ունենայ նշանաւոր կէտերի հաղորդակցութիւնների բանային, որպիսի են Կոստանդնուպօլիսը, Ասորոց երկիրը և պարսկական ծոցը, և այսպէսով կ'իշխէ ամբողջ արեւմտեան Ասիայի վրայ: Այս բանը զգացել են բոլոր աշխարհակալները որոնք այնքան դարերի ընթացքում միմեանց դէմ մրցել են երկրի այս անկիւնի տիրապետութեան համար: Ինչ է արդարեւ Վիլհիլման, եթէ ոչ մի ընդարձակ ամրոց, մի աննման բանակատեղի, որ մէկ կողմից պաշտպանվում է ծովով, իսկ միւս ամէն կողմերից անմատչելի լեռնաշղթանով:

Անմատչելի, ասում ենք, և այս բանում համոզուելու համար՝ բաւական է մի թեթեւ հայեացք ձգել այն անցքերի վրայ որոնք կտրտում են այս ամուր պատուարը և միջոց են տալիս փոքր Ասիայից անցնել Վիլհիլմա, իսկ Վիլհիլմայից Ասորոց երկրի հիւսիսային կողմերը:

Երբ տասներկուերորդ դարու վերջին տարիներում (1189) Ֆրիդրիխու Բարբարոսս կայսրը և իւր խաչակիր զերմանացիքը մերժելով այն ամօթալի պայմանները որոնցով Բկոնիայի սուլթանը կամենում էր թող տալ նոցա իւր երկրների միջով անցնել, վճռեցին աւելի արեւմտեան կողմից կտրել լեռները, նոքա իջան Միջերկրական ծովը Կալիկատնոսի (Վէօք Սուի) նեղ հովտով: Այս դետը անցնելու ժամանակն էր որ կայսրը Վիլհիլմայի մօտ խեղդուեցաւ, իսկ նորա բանակը Շփարիայի դուքսի առաջնորդութեամբ շարունակելով իւր ճանապարհը դէպի արեւելք, հեռուեցաւ այն անհարթ ու քարքրոտ շաւիղով որ դեռ այսօր ձգվում է ավի երկարութեամբ, անցնում է Կորիկոս հին քաղաքի աւերակների մօտով և վերջանում է Մերսինի այժմեան նաւահանգստի մօտ: Այս միակ զործողութիւն ճանապարհն էր և դեռ ևս է արեւմտեան կողմում, որ այնպէս մօտ կպած է ծովին որ զիւրին կը լինէր խափանել նորան:

Գնալով դէպի արևելք, առաջին պատահած անցքը ֆուէք Բողազի հռչակաւոր կիրճն է, որ հները անուանում էին Կիլիկեան դռներ: Այս կրճով էր որ Թագաւորական ուղին կտրում անցնում էր Տօրոսի լեռը, և այսօր իսկ սա միակ ճանապարհն է Փոքր Ասիայից Ասորոց երկիրը գնացող կարաւանների համար: Երևակայեցէք մի օձապտոյտ ձոր, մի քանի օրուան ճանապարհի երկարութեամբ, սեղմնած երկու բարձր լեռների մէջ որոնք այնքան մօտիկից են իշխում նորա վրայ, որ նոյն իսկ մոտքի վրայ մի բեռնաւորած ուղտ հազիւ ճանապարհ է գտնում անցնելու: Այս այն անցքն է որի մոտքը վերջին անգամ ամրացրել է Իբրահիմ-փաշան, և մինչև այժմ կարելի է տեսնել եղիպտացի երկրաչափների ղիլած հողակոյտերը կրճի հիւսիսային արևելեան դռներից մի քանի հազարամէտր հեռու:

Փոքր ինչ արևելեան կողմը, Սիհունի (Մարոսի) սահաւածանօթ ձորը, որ Կապադովկիայի բարձր լեռնադաշտերից աննշմարելի կերպով թեքվում իջնում է դէպի ծովը, գուցէ կիլիկեան պատուարի մատչելի կէտերից մէկը լինի: Բայց եթէ մի ճանապարհ շինուէր այն կողմը, կարելի է հաստատ ասել թէ յիշեալ ձորի պաշտպանութիւնը մի խաղաղիկ կը լինէր այժմեան պատերազմական զէնքերի համար:

Անտի-Տաւրոսում կան շատ անցքեր Կեսարիայի արևելեան կողմը: Գողթրուա Բուլեօնացին խաչակիր զօրքերի մեծ մասը Գէօքսունից (Կոկոսոս) և Զիհանի կրճերից անց կացրեց Մարաշ իջնելու և այնտեղից Անտիօք գնալու համար. բայց թէ որպիսի նեղութեամբ այդ մեծ բնգմութիւնը անց կացաւ Սատանայի լեռները, այդ շատ լաւ երևում է Ալէքդ դ' Էքսի-ժամանակադրութիւնից: Անտի-Տաւրոսի բոլոր անցքերը տանում են Պիրամէսի հովիտը և Մարաշ:

Այս քաղաքը, որ կառուցած է այնտեղ ուր յիշեալ գետի երկու ձիւղերը միմեանց հետ խառնվում են, «Կիլիկեան Կվադրիլատէրի հիւսիսային արևելեան անկիւնում», ինչպէս որ ասում է մաթօր Կ. Ֆավորը իւր Կիլիկիայի վրայ դրած և «Ժընէվի օրադիրի» մէջ հրատարակուած նշանաւոր հետալօտութեան մէջ ¹⁾, «այս քաղաքը իւր զիրքով մեծ նշանակութիւն ունի: Եւ յիշուի, բացի վերոյիշեալ

¹⁾ Անցեալ տարուան օգոստոսի 2ի, 3ի և 6ի համարները: Այս հետալօտութիւնից փոխ ենք առնում մեր խորհրդածութիւնների մեծ մասը որ հաղորդում ենք այստեղ այն զինուորական և առևտրական դերի վրայ որ Կիլիկիան կանչուած է խաղալ ապագայում:

անցքերից ուրիշ երկու կարևոր ճանապարհներ հանդիպում են այնտեղ, մէկը հարաւային արեւելեան կողմից տանում է դէպի Այնթափ, Բիրէճիք ու Նիրատ, իսկ միւսը հիւսիսային արեւելեան կողմը Երֆէնէքի մօտ միանում է մեծ ճանապարհի հետ, որ մէկ կողմից անցնում է Նիրատը Սամոսատի մօտ և Նդեսիայով տանում է Միջագետք, իսկ միւս կողմից հիւսիսում Մելիտինէով տանում է Կարին ու Տրապիզոն: Այս ճանապարհը բռնեցին թուրքերը 1839/ն Նգիպտացոյ դէմ յանձն առած արշաւանքի մէջ, որ անյաջող վերջ ունեցաւ նոցա համար, վասն զի Նէգլէքի մօտ Նիրատի ափերի վրայ յաղթունեցան եղիպտական զօրքերից: Այս միակ ճանապարհն է Նիրատի աջ եղեբքի վրայ, որ Կիլիկեան կլադրիկանէրով չէ անցնում: ուրեմն պէտք էր լինի պինդ պահել նորան, կամ Երֆէնէքի մօտ հիւսիսում, կամ Բիրէճիքի և Նօէյեքի մօտ հարաւում, նայելով թէ ուր մտադիր են չլծոյլ տալ թշնամուն մանեկ, Միջագետք թէ Ասորոյ երկիրը: Ինչևիցէ թէ այս և թէ այն դէպքում վտանգի առաջն առնելու համար՝ պէտք է անշուշտ մեծ զօրք թողնել Մարաշում և պատնէշներ կանգնել նորա շրջակայքում:

Կիլիկիայի արեւելեան սահմանի վրայ երկու կամ երեք կիրճ անցնում են Ամանոս անտառով, այս բոլոր կիրճերը հին ժամանակ Ասորոյ դռներն անունն էին կրում: Լեռնաշղթայի հիւսիսային կողմիցն էր որ Դարեհի բանակը ընկաւ Աղէքսանդրի վերջապահ զօրքի վրայ, և մակեդոնացի աշխարհակալը Աղէքսանդրիա հասնելով, պէտք եղաւ որ յետ քաշուի, որպէս զի Խոսի դաշտում իւր թշնամիներին յաղթէ: Այսօր Ամանոսի անցքերից ամենագործածականը Բէյլանի կիրճն է՝ Աղէքսանդրիայի հարաւային արեւելեան կողմը, որով անցնում են Որոնդի հովիտը և Ասորոյ երկիրը: Այնտեղ կարելի է միշտ տեսնել ուղտերի անվերջ շարքեր, որոնք Աղէքսանդրիայից Հալէպ տանում են արեւմտեան ապրանքները, կամ երկրի բերքերը ծովեզերքն են բերում: Այս կիրճը, ինչպէս նաև Աղէքսանդրիայի հիւսիսային շրջակայքը, շատ դիւրին է պաշտպանել: Կարելի է ուրեմն բոլորովին հաստատ ասել, որ մի քանի լաւ տեղաւորուած և միմեանց հետ ամուր զօրապահակներով կապուած բերդեր հիւսիսային կողմից եկած բանակին կ'արդիւնէին Կիլիկիայի և հետեւապէս նաև Ասորոյ երկրի մուտքը:

Աւելի դժուար կը լինի յարմար նաւահանգիստներ հաստատել ծովեզերքի վրայ, և եթէ վերջին ժամանակներում տարածուած

Համբաւներին հաւատ ընծայենք հէնց այդ է զբաղեցնում իրարոսի նոր տէրերին: Ասորոց երկրի աւերը պտտող թղթաբեր նաւերը ամիսը մի անգամ հանդիպում են Աղէքսանդրիա և Մերսինէ, որոնք ճիշտ խօսելով բուն նաւահանգիստներ չեն, այլ նաւամատոյց տեղեր: Մերսինէն Տարսոնի և Ադանայի վաճառատեղին է. այստեղ են բերվում ուղտերի կարավաններով փոքր Ասիայի բերքերը եւրոպական ապրանքների հետ փոխանակելու համար: Իսկ Աղէքսանդրիան, ինչպէս արդէն ասացինք, Հայէպի վաճառատեղին է: Այս երկու ծովնգերեւոյ գիւղաքաղաքներից Մերսինէն աւելի է բարդաւաճում, վասն զի Աղէքսանդրիան իւր տենդային կլիմայի պատճառով բնակութեան յարմար չէ. բայց իսկպէս ամէն բան նորից պէտք է սկսել ինչպէս Աղէքսանդրիայում, այնպէս և Մերսինէում: Եւ սակայն ո՞վ զիտէ, գուցէ, մի քանի տարուց յետոյ Աղէքսանդրիայի անունը, որ այսօր այնպիսի երկիւղ է պատճառում, նոյնքան ընտանի լինի անդո՞ւ հնդկի ճանապարհորդներին, որքան և Մարսէյի, Բրինդիզիի և Պարտ-Սափիդի անունները:

Որպէս զի լաւ ըմբռնենք այն կարեւորութիւնը որ ասիական երկաթուղիների տեսակէտից կարող են ունենալ Աղէքսանդրիայի և Մերսինէի նաւահանգիստները, պէտք է ընդունենք որ յիշեալ երկու կէտերում երկու առանձին գծեր կը հաստատուին, որոնք իրարու հետ կը միանան Ադանայում՝ դաշտային Վիլիկիայի կենարոնում: Այս գծերից մէկը կը կապէր Պարսկական ծոցը Միջերկրականի հետ, իսկ միւսը Տարսոնի ծոցը Զմիւռնիայի և Կոստանդնուպօլսի հետ:

Անդրիայի համար յիշեալ գծերից ամենակարեւորը անշուշտ առաջինն է, որ Եփրատի ձորով ուղղակի շնդկաստան կը տանէր, և այս ծրագիրը նոր յղացած չէ: Զյիշելով պանաղան ճանապարհների առաջարկութիւնները, որոնցից ամէնից անխորհուրդը կը լինէր անտարակոյս այն զի՞ծը որ իւր սկիզբն առնելով Տրիպօլիսում՝ ասորական ծովնգերքի վրայ, Հոմսի և Պալմիրայի վրայով կանցնէր անտարաբալբայի բարձրութեան վրայ Եփրատին հասնելու համար, մենք ընթերցողի ուշադրութիւնը մի րոպէ կը դարձնենք մի շատ ծանրակշիռ ծրագրի վրայ, որի արժէքը վերջին անցքերից յետոյ մասամբ միայն պահատում է: Այս ծրագիրը յղացել է Պ. Չերնիկը, որ աւստրիացի երկրաչափների օգնութեամբ տեղի վրայ երկար հետազոտութիւններ անելուց յետոյ՝ իւր աշխատութեան արդիւնքները ներկայացրեց մի զիտնական դրութեան մէջ որ հրատարակուեցաւ

Գովթայի «Mittheilungen»-ի մէջ: Գրամական և օսմաննան շահերի տեսակետից նայելով, այս տեղեկագիրը այնքան օգտակար չէ՝ համարում անմիջապէս մի երկաթուղու զիծ հաստատել Միջագետքում, բայց և այնպէս հեղինակը ցոյց է տալիս թէ որ զիծը աւելի կը համապատասխանէր արեւմտեան Ասիայի վաճառականութեան ապագայ պահանջներին: Գլխաւոր կայարան կը լինէր Տրիստիսը՝ ասորական ասիի վրայ, որի հետ աւելի հեշտ է ցամաքով հաղորդակցութիւն ունենալ քան Աղէքսանդրիայի հետ: Առնելով նախ Նահր-էլ-Քէրիւի հովիտը, առաջարկեալ զիծը կը բարձրանար Հոմս, և այնտեղեց Համա և Հալէպ. յետոյ շարունակելով դէպի հիւսիս, կ'անցնէր Այնթաբ, կը դիմէր արեւելեան կողմը դէպի Եփրատ, որի վրայով կ'անցնէր Բիրէճիքի մօտ, և Մօսուլի մօտ Տիգրիսի հովիտը մտնելով, կը հասնէր Բաղդատ: Այս անուղղակի ճանապարհի առաւելութիւնը կը լինէր նախ՝ խորշի անապատից և ապա միմեանց հետ կապել Քուրդստանի լեռների երկարութեամբ բնակող ժողովուրդների կենտրոնները, որոնք մի ահագին աղեղնաձև շրջան են կազմում: Հասկանալի է որ անդլիական անասիէտը ներկայումս ուրիշ պահանջմունքներ ունի: Անդլիայի համար Պարսկական ծոցը միանգամայն թէ պատերազմական կարեւոր զիծ է և թէ ամենաուղիղ ճանապարհը դէպի Հնդկաստան, հաւանական է ուրեմն որ Աղէքսանդրիան կ'ընդունուի իբրեւ գլխաւոր կայարան, այնտեղեց երկաթուղու զիծը Հալէպի վրայով կը մօտենայ Եփրատին, որի ափերով շարունակ կ'երթայ մինչև Բասորա, և կը հասնի Պարսկական ծոցը: Մեծ դժուարութիւնը այստեղ Ամանուս լեռան անցնիլն է, վասն զի դիւրին դործ չէ 10 հազարամէտրի երկարութեամբ կամար (tunnel) շինել մի երկրի մէջ ուր յաճախ երկարաշարժներ են լինում: Միւս կողմից, Բէյլանի անցքի նեղ դնուիվայր, որի կամարը 686 մէտր ծովից բարձր է, այնպիսի դժուարութիւններ է ներկայացնում, որ եթէ անյաղթելի չեն՝ զոնեա մեծ աշխատութեան կարօն են: Գուցէ հնար լինի այդ կրճից խորշիլ Բաղ-էլ-Խանկի ժայռոտ հրեանդանի շուրջը պտտելով Օրոնտի հովիտը հասնելու համար: Ինչեւիցէ, Միջագետքի երկաթուղու կարեւորութիւնը այնքան ակնեղ է այսօր, որ փոնականները պարտաւորութիւն են համարում պարապիլ նոյն խնդրով, և ամենայն ամիս նորանոր ծրագիրներ են լոյս տեսնում: Հնդկերում իմացուեցաւ որ Հիթալիէում բնակող մի եւրոպացի անառնարիւմ է յիշեալ քաղաքը իբրեւ գլխաւոր կայանք ընդունել:

որտեղից երկաթուղու գիծը Անսարեան լեռներից անցնելով՝ Անտիոքի հարաւային արեւելեան կողմից Զէզը - էլ - Շոգրի մօտ կը մտնէր Օրոնտի հովիտը: Իսկապէս այս բոլոր առաջարկութիւնները մեծ կարեւորութիւն են տալիս Հալէպին, որ հիւսիսային Ասորիքի առևտրական կենտրոնը և հարկաւոր շտեմարանն է:

Իսկ Նփրատի գիծը հաստատուելուց յետոյ, օսմանեան կառավարութիւնը, կամ լաւ ևս մի ընկերութիւն յիշեալ կառավարութիւնից արտօնութիւն ստանալով, որովհետեւ այստեղ Անգլիայի վրայ խօսք չէ կարող լինել, - կը կարողանայ մտածել մի երկաթուղի ստեղծել Անատոլեան թերակղզու համար: Դժուարութիւնը, խօսելով լոկ գործի նիւթական դժուարութիւնների վրայ, գլխաւորապէս Տօրոսը անցնելուն է կայանում: Աերջին մշակուած ծրագիրը, եթէ չենք սխալվում, առաջարկում է Հերակլիայի մօտ անցնել Չաքութ Չայի հովիտը, որ Սարոսի աջ ափի ճիւղերից մէկն է: Այսպէսով Գուլէք - Բօղազը, որ անանցանելի է համարվում, կը մնար արեւմտեան ձեռքի վրայ, և երկաթուղին կը մտնէր Սարոսի հովիտը Ադանայից մի քանի հազարամէտր հեռու հիւսիսում: Այս քաղաքից մի ճիւղ կ'երթար մինչև Մերսինէ հարաւային արեւմտեան կողմը, այն ինչ գլխաւոր գիծը Սարոս և Պիրամոս գետերն անցնելով, կը մօտենար ծովեզերքին Այասի մօտ և Աղէքսանդրիայի ծոցի շուրջը պտտելով կ'երթար կը միանար Միջագետքի գծի հետ Աղէքսանդրիայում:

«Ալիլիկեան խնդրի» այս համառօտ նկարագիրը բաւական է, կարծենք, ըմբռնելու թէ ինչ շահ կ'ունենային Անգլիայիք երկու լաւ նաւահանգիստ ստեղծելու այս ամայի ափերի վրայ: Սորանով չենք ուզում ասել թէ նոքա կը պահանջեն օսմանեան կառավարութիւնից Աղէքսանդրիա և Մերսինէ քաղաքները. ընդհակառակն, մենք կարծում ենք թէ Անգլիան կ'աշխատի որքան կարելի է յետաձգել յիշեալ քաղաքների գրաւումը և կը բաւականանայ վերևը յիշած մտքով ապրելու թուրքիայի վրայ: Բայց դէպքերը մեծ արագութեամբ առաջ են գնում. մեր օրերում: Եթէ Ռուսաստանը մի քայլ առաջ գնայ, Անգլիան կը հարկադրուի անշուշտ բռնել Ալիլիկիայի ամբողջ կվադրիլատէրը, և այն ժամանակ անհնարին կը լինէր Բուլղար Դաղի և Գեափուր Դաղի անցքերից դուրս անել Բրիտանական առևտրին, որ իրան թիկունք կ'ունենար Վիպրոսը և Միջերկրական ծովը: Հեռացնենք մեզանից նոր պատերազմի երկիւղը, բայց ցանկանք որ Ալիլիկիայի նոր դրացիների ապրեցութիւնը յիշեալ երկրի

ՀՈՌՄԻ ԳԵՏՏՕՆ

Է. ԿԱՍՏԵԼԵԱՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ
ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ

Անհատանելի բարձրութիւնից այժմ պէտք է իջնել խոր ան-
դունդը—Վատիկանից Վէտտօ ¹⁾: Վէտտօ կոչվում է Հռոմի այն
թաղը, ուր բնակում են հրէաները: Ժողովուրդ ժողովուրդի մէջ—
երևոյթ, որ կարող է ում ասես զարմացնել, բայց ոչ մեզ, սպա-
նիացոց: Զորս դար սորանից առաջ մենք արտաքսեցինք հրէաներին
և պահեցինք մեզ իրաւունք խարոյկի վերայ այրել ամենքին, որոնք
հետևում էին հրէական սովորութիւններին, բայց մի և նոյն ժամա-
նակ մենք մեր քաղաքներում անմերձեանայի և իբր ազատ թողինք
այն թաղերը, ուր կարող չէ մուտ գտնել խողի միսը—հրէական
թաղերը: Յիշեցէք Տօլէդօն: Յիշեցէք բլուրների վերայ, Կամբրօնեան
դռների և Ս. Մարտինոսի կամուրջի մօտ Ս. Յովհաննէսի եկեղեցին
իւր կամարաձև լուսամուտներով և մայօրիչի յատակով, իւր մայրի
փայտի կամարներով, որոնք խիտ ծածկուած են ոսկով և փղօսկրով,
նորա պատերի վերայ հրէերէն գրած սաղմոսներով. կենդանացրէք
ձեր յիշողութեան մէջ և մի ուրիշ եկեղեցի—Santa Maria la Bianca
իւր ութանկիւն սիւներով, ասորական խոյիակներով, պայտաձև կա-
մարներով. այդ երկու տաճարները, որոնք առաջ սինաղօղաներ էին,
իրանց բոլոր մանրամասնութիւններով վկայում են, որ այստեղ եր-
բեմն ապրել են Իսրայէլի որդիքը, բուն սեմական Աստուծոյ պաշտող-
ները, որոնց հալածել են դժբաղք և որոնք իրանց կրած անար-
դանքների վրէժը առան Գուադալէտի մօտ, միլիօնատէր վաճառական-
ներ, անխոնջ աշխատողներ, մարդիկ, որոնք տարածեցին հարաւային

¹⁾ Նախընթաց գլխում հեղինակը խօսում է Վատիկանի և նորա
բնակիչների մասին:

Ֆրանսիայում և բոլոր իտալիայում Կորդովայի, Մեվելիայի և Տօլե-
դօի, արաբական դպրոցների զաղափարները, — որոնք ապացուցին դօն
Ալօնսօ ՎԻ-ին, որ նոքա ամենեւին գործակից չէին փրկչի սպանութեան
մէջ, — որոնք աշխատակից էին դօն Ալօնսօ Խմաստունին, — որոնք փոր-
ձեցին իրանց վերայ Հենրիկոս Տրօստամարի սրի հարուածները, —
մարդիկ, որոնց վերայ թքում և որոնց ապտակում էր Ս. Վիլհէնցօ
Ֆէրրարոն, որոնց արտաքսեց օտար աշխարհներ Կաթօլիկ իզաբէլլայի
բարեկաշառութիւնը — մի խօսքով Տօլէդօի հրէաները:

Հրէական ցեղը — իրաւ որ զարմանալի ցեղ է: Մենք փոփոխակի
դործ ենք ածել աստուածների անթիւ դասակարգեր: Փիւնիկեցոց,
յունաց և հռոմայեցոց, նոյնպէս և հնադարեան աստուածները,
թափանցել են մարդկային խղճմանքի ամենանուիրական խորքերը և
յետոյ նորից բոլորովին անյետացել են, տեղի տալով ուրիշ աստուած-
ներին: Մինչև անգամ կաթօլիկեան մեծ աստուածաբանութիւնը,
որ կարելի է ասել, կազմում է մեր հոգու հիմքը, անյետանում և
քայքայվում է մեր օրերում: Մեր հոգին փոփոխական է, որովհետև
նա չէ զաղարում առաջ գնալուց: Արեւմտեան ազգերը, որոնք սաս-
տիկ աշխատում են մտքով, չեն հաւատում և չեն ուղօթում, և ընդ-
հակառակը, մենք մեր կեանքի երկրորդ կէտը անց ենք կացնում նո-
րանով, որ փորձում ենք մտքով քանդել այն հաւատը, որ ազդել է
մեր մէջ դաստիարակութիւնը մեր կեանքի առաջին կիսում: մեր սկ-
րունդը, կրօնասէր չէ: Իսկ այս հրէաները մինչև այժմ խօսում են այնպէս
ինչպէս խօսում էր Աբրահամը, նոքա երգում են մի և նոյն սաղմոս-
ները, ինչ որ երգում էր Գաւթիթը, պահում են իրանց մէջ Աստու-
ծոյ զաղափարը, ինչպէս անապատում ժողոված հոգեղէն մանանան,
հնազանդում են Սինայի վերայ տուած օրէնքներին, չեն ընկճվում
Բաբելոնեան գերութեան ճնշման տակ, ընդլիմանում են Աղէքսան-
դրի անօրինակ շողոքութութեանը, Հռոմի անյաղթելի զօրութեանը,
Տիտոսի խիստ հալածանքներին, պապերի նզովքներին, թագաւոր-
ների հարստահարութիւններին, ազգերի բարկութեանը, ինկուիզի-
ցիայի կրակին, աղանդների չնեւորութեանը, — նոքա, միւսների հետ
միասին կանգնած լինելով մարդկային զաղափարների անվերջ յոր-
ձանքում, շարունակ հոսանքում, այնու ամենայնիւ ապրում են կար-
ծես իրանց ժամանակից դուրս և վերականգնում են իրանց մտքում
քանդուած յաւատը, որի մէջ անասան պահանջում են նոքա հին
հաւատը իւր երջանիկ յոյսերով:

Թերադրուած կարեկցութեան և հետաքրքրութեան կրկին զգացմունքից, ես այցելեցի Հռոմի հրէական թաղը: Յաւիտենական քաղաքը առհասարակ կարող չէ պարծենալ իւր մաքրութեամբ: Աղբիւսները և ցեխը կանգնեցնում են ձեզ ամեն մի փողոցի անկիւնում: Բռնատ և պատուական ջուրը, որ հեռուից բերվում է հոյակապ ջրանցքներով և յետոյ բաժանվում է շքեղաշէն աւազաններում և ջրհորներում, ոչինչ չէ մաքրում, ոչինչ չէ լուանում, կարծես թէ նա պէտք է հոսի և կորչի դետնի խորքում: Տիրբը—կատարեալ լուացանքի գետ է, նորա դեղնադոյն ջուրը տալիս է նորան դուրս թափած մաղձի ահագին հոսանքի կերպարանք, յաւիտենական քաղաքը—շատ կեղտոտ քաղաք է: Ով որ չէ կամենում ներս շնչել այն հոգեղէն բուրմունքները, որոնցից արեւցած պտոյտ է դալիս բարեպաշտ Լուի Վէլիօի հոգին, թող որքան կարող է պինդ փակէ իւր քիթը: Չընայելով այդ բանին նաև այսպիսի մի քաղաքում հրէական թաղը սարսափեցնում է նորան իւր անմաքրութեամբ: Մարդու տաները խրվում են կակուղ ցեխի մէջ, որ նման է խոզերի և ջրաձիւների բնակարանին:

Կիսամերկ երեխայք, ծածկուած կեղտի հաստ կեղևով, նման հնացած վէրքին, դուրս են սողում ամեն ծակերից: Մի քանի պառաւ կանայք կնճռոտած և դեղնած մորթով, սպիտակ մագերով, ապակեփայլ աչքերով, ողորմելի և աղքատ կերպարանքով, ժպտելով իբրև ուրուականների, կանգնած են մկան բների նման տների դռներում, որոնցից դուրս է փչում անտանելի զարշահոտութիւն: Հրէական ցեղի հետ խառնուած են այստեղ նոյնպիսի բարձրութենից վայր ընկած և նոյն առնէքի տակ ճնշուած գնչուները: Յնցոտիներ հագած կանայք, որոնց անկասկած կայրէր ինկուիզիցիան նոցա խորհրդաւոր պարապմունքի համար, մանուսանդ շաբաթ օրերին, ամեն կողմից վազում են ձեզ վրայ և անհասկանալի բարբառով առաջարկում են գուշակել ձեր ապագան խաղաթղթերի վերայ: Յեխոտ քարերի վերայ նստած են մարդկանց խմբեր խաղալով ամեն տեսակ թղթերով, որոնք գործածական են հարաւային Սպանիայում: Ամենափոքր դժուարութեան, խարդախութեան, կամ սխալի ժամանակ նոքա իրանց աղաղակներով զղոզեցնում են ամբողջ թաղը: մէկը կրճտեցնում է ատամները, միւսը սխմում է իւր բռները, բոլոր միւսները ընդունում են սպառնացող դիրք և այս բոլորը ըստ երևոյթին նախազուշակում է սաստիկ կռիւ: Նրեխայքը մասնակցում են այդ շփոթին և նոյնպէս աղաւ-

ղակում են: Կանայքը դուրս են ցցում զինները պատուհաններից, խառնվում են ընդհանուր խռովութեան մէջ և մասնակցում են վէճին, և այդ ժամանակ նոքա հետևում են ոչ թէ արդարութեան և ճշմարտութեան ձայնին, այլ իրանց սեփական զգացմունքին, որ ասում է նոցա, թէ արդարութիւնը և իրաւունքը նոցա մերձաւոր ազդականների կողմն է: Դուք կարող էք ականատես լինել այդ կռուին, բայց Աստուած ոչ անէ որ մասնակցիք նորան, որովհետեւ դուք փոանգի մէջ էք բռնուիլ, վերավորուիլ և սպանուիլ այդ կատաղի մարդկանցից: Գէտտօն մոնելով դուք պիտի բաւականանաք զիտելով թաց քարերը, կեղտոտ փողոցները, զգուելի խուռչները, ցնցոտազգեստ և ճնշուած մարդկանց, ամեն պատուհանից կախ արած հոտինները, և ներս շնչէք ամենատեսակ գարշահոտութեամբ վարակուած օդը, որով լցուած է այս դժոխքը, ուր յաւիտենական ազգի ներկայացուցիչները փրկում են պապերին ամենասիրելի առաքինութիւնը — հաւատ առ անհաւատալի սկզբունքները:

Բայց այժմեան պապի ժամանակ դեռ բաւականին լաւացել է այդ մարդկանց զրութիւնը: Նրկաթէ շղթաները, որոնք բաժանում էին հրէաներին միւս բնակիչներից և կաշկանդում էին նոցա, իբրեւ բանտարկուածներին, ընկել են Պիոս IXի մեծահոգութեան շնորհով: Այժմ նոքա էլ պարտաւորուած չեն զիշերը հասնելով հեռանալ իրանց գոմերը, այլ կարող են որքան կամենան շրջել բոլոր քաղաքում: Նոքա էլ չեն վճարում իւրաքանչիւր հոգու համար 50 ցէնտէզիմ արկւնի հարկ կոչուած տուրքը: Բայց հրէաները իրաւունք չունին ապրիլ Հռոմի բոլոր մասներում, որովհետեւ ոչ մի տեղ չեն կարող նոքա այնպէս աժան ապրել, ինչպէս իրանց թաղում, ուր բնակարանների զինը, պապերի հին կարգադրութիւնների զօրութեամբ, անհամեմատ ստոր են:

Եւ որքան չարչարանք, որքան նեղութիւն կրել են հրէաները: Տացիտոսը շինում է նոցա իւր դառն յանդիմանութիւնների առարկայ, իսկ Նուկիանոսը վարժեցնում էր նոցա վերայ իւր զեղեցիկ սրամոռութիւնը: Կայսրները յաճախ պատժում էին նոցա և կրկէսներում ձգում էին վայրենի գազանների առաջ. նոքա հալածում էին նոցա քրիստոնեաների հետ միասին, չը նայելով, որ հրէաները ատում էին քրիստոնէութեան արած նորաձեւութիւնները իրանց կրօնի մէջ. քրիստոնէութիւնը ընդունող բարբարոսները հարստանում էին նոցա ստացուածքով. պապերը անժառանգին նոցա մնացած աշխարհից: Բայց

կան ազգեր, որոնցից հրէական ցեղը աւելի նեղութիւններ է կրել, քան թէ Հռոմից, — ազգեր, որոնց մէջ այդ մասին պահպանուել են միայն պատմական վկայութիւններ: Մենք զարմանում ենք հրէաների հաւատի զօրութեան վրայ. մէկ ուրացողի դէմ յայտնվում են հազարաւոր անձնուէր հետևողներ: Նոյն իսկ նոցա ամենախորամախ մտածողները համոզուած են, որ մարդկութիւնը շեղուել է ճշմարտութեան ճանապարհից քրիստոնէութեան հետ մոցնելով Աստուծոյ միութեան աստուածաբանական վարդապետութեան և ծանր ու վտեմ մոխիսական տաճար պատուիրանքների մէջ յունական բնազանցութեան գաղափարները: Նոքա կարծում են, որ հրէաները կը հրաժարուին իբրեւ քրմական, ղետական ժողովուրդ հեղինակութիւն համարել իրանց, երբ որ քրիստոնեայ ազանդաւորները կը հրաժարուին Յունաստանի արձանապաշտական (անթրօպօմօրֆիկական) գաղափարներից, և մարդկութիւնը, միանալով հոգու միւկնոյն ուղղութեան մէջ, որից ծագում է մէկ, ամենի համար ընդհանուր իրաւունք, կը ստանայ կարողութիւն մաքրել իւր խիղճը Աստուծոյ միութեան մարդկային սկզբունքի մէջ և իւր կամքը — տաճար պատուիրանքների խիստ հրամանների մէջ: Ինքն ըստ ինքնեան հասկանալի է, որ այս գաղափարները չեն բնակում Գէտտօի խեղճ բնակիչների գլխներում, որոնց կասկածամիտ կառավարութիւնը ձգել է խորին տգիտութեան մէջ, բայց նոցա հոգիները լի են հաստատ, անսասան հաւատով: Ինձ անհասկանալի է, թէ ինչի մի քանի հոգևորական մատենագիրներ զարմանում են հրէաների անշարժութեան վերայ: Կարծես Հռոմում ամեն քայլափոխում չէք հանդիպում դուք միւկնոյն անշարժութեանը: Միթէ կայ երկրագնդի վերայ մի այլ աշխարհ, որի անցեալ պատմութիւնը այսպէս կենդանի պահպանուած լինի: Նումա Պոմպիլիոսի քարայրի մէջ մինչև այժմ էլ լսվում է էգէրա հաւերժահարսի ձայնը: Աւենտինեան բլրի վերայ մինչև այժմ էլ անցնում են տրիբունների ասուերները: Նրբ որ դուք իջնում էք զետնափորերը, ձեզ թվում է, թէ սեղան էք նստում հալածուած քրիստոնեաների հետ, իսկ այնտեղից դուրս գալով Via Appia դուք այնպէս էք զգում կարծես թէ իսկոյն վերադարձաք հին հռոմէական զերեզմանատանից: Նախորդների սխալներից ամայացած կամպանիայից մինչև այժմ էլ բարձրանում են մի և նոյն մահաբեր գոլորշիքը: Քուրմ-կայսերները դեռ ևս ապրում են Ներոնի պարտէզներում: Հին հռոմէական ճարտարապետական ոճը դեռ ևս իշխում է կաթողիկեան

ողու վերայ: Ազնուականութիւնը դեռ ևս պահպանում է իւր թուլութիւնը, որի մէջ ընկել է կայսերութեան ժամանակ, երբ որ նորա ձեռից խլուեցաւ զէնքը, և սորա հետ միասին—և բոլոր նշանակութիւնը: Հոգևորականութիւնը խուլ է բանականութեան պահանջներին, թըշնամի ամեն յառաջադիմութեան, ընդդիմանում է ամեն վերանորոգութեան այնպէս, ինչպէս բաբոսի հեթանոս քուրմերը հպարտութեամբ շարժում էին իրանց ոսկէ գաւազանները և զլուխները ծաղիկներով պսակում, մինչ զօթական լէզդոնները արդէն միայն մի քանի քայլ հեռու էին նոցանից և ուշադրութիւն չը դարձնելով սոյն բանին, որ Թէոդոսիոսի ծերակոյտը հրատարակեց քրիստոնէութիւնը իրրեւ տիրապետող կրօն հռոմէական կայսերութեան մէջ: Եւ եթէ դուք ուշադրութեամբ կը զննէք ստորին դասակարգի ժողովուրդի արտաքին տեսքը, կընկատէք նորա մէջ հին ժողովուրդի երեսի զծերը,—կընկատէք այդ նմանութիւնը ոչ միայն յունական դէմքի զծագրութեան մէջ և իսկ հռոմէական կազմաւածքի մէջ, այլ և այն անհոգութեան և հպարտութեան խառնուրդի մէջ, որ սեփական է այն ժողովուրդին, որ սովոր է խնամած և առաջնորդած լինիլ այս կամ այն իշխանի ձեռքով, և որին միևնոյն ժամանակ երկրի վերայ ապրող բոլոր միւս ազգերը ծառայում էին նորա զւարճութեան համար:

Հրէաների անսասան հաստատամտութեան աղբիւրը ամփոփուած է նոցա խղճմտանքի և կրօնի մէջ: Եւ որքան խիստ հալածանքների պատճառ եղաւ այդ հաստատամտութիւնը: Հռոմում նայում են նոցա վերայ նոյնպիսի զգուանքով, ինչպէս Մայորկայում խուէտասների վերայ: Մեր օրերում, երբ քարոզվում է կրօնական ներողամտութիւն և հիմնվում են ռամկապետական քաղաքական հիմնարկութիւններ, երկու քաղաքացի արտաքսուեցան հասարակական պարահանդէսից միայն այն պատճառով, որ նոքա պատկանում էին խուէտասների ցեղին, այսինքն այն պատճառով, որ նոքա ծագում էին հրէաներից:

Կաթօլիկութիւնը, որ ծայրահեղ մոլեռանդութեամբ է նայում այդ ցեղի վերայ, չէ ներում նորան իւր ծագման յանցանքը. Մայորկայի վերայ կան մարդիկ, որոնք հպարտ են նորանով, որ նոցա տան շեմքը երբէք չէ կոխել խուէտասի ոտը, և այդ խուէտասներից մի քանիսը 1854ին ստորագրեցին մի բողոքագիր կրօնական ազատութեան դէմ, ստորագրեցին այն ժամանակ, երբ կարելի է ասել, դեռ ևս ծխվում էին խարոյկները, որոնց վերայ այրեցին նոցա պապերի ոսկորները: Արդեօք կատարյունեան ժամասացութիւնը, որ ներկայումս

գործադրվում է Գէտտոի չորս սինագոգաներից մէկում, չունի՞ որ և է նմանութիւն Մայօրկա կողու նվոված ցեղի հետ: Այդ մասին ինձ չը յաջողեցաւ ստանալ ոչինչ որոշ տեղեկութիւն. բայց ես կեանքիս մէջ երբէք չեմ տեսել այնպիսի սէր դէպի հայրենիքը, որով ողորուած են սպանիական հրէաները. բոլոր նոցա կրած անիրաւութիւնները չեն կարողացել զղուեցնել նոցա այն հայրենիքից, որ նոցա համար խորթ մայր էր դառել: Ֆլորէնցիայում ես ծանօթացայ երիտասարդ հրէայ ամուսինների հետ, որոնք ճանապարհորդում էին Եւրոպայում և որոնք այն միջոցին նոր եկել էին Գամասկոսից: Աինը ունէր հիւանալի արեւելեան կերպարանք. գունաթափ երես որին կենդանութիւն էին տալիս սեւ, կրակոտ աչքերը, հովանաւորուած երկայն և խիտ արտեւանունքներով, երկայն բարակ և մետաքսի պէս փայլուն մազեր. քիթը յունական, նման Միլոսի Ափրոդիտէի քթին, շարթունքները ալկարմիր: Այդ գեղեցկութիւնը նոյնքան ևս զարմացրեց ինձ, որքան զարմացրեց նորա օրոջը, երբ որ ես մի քանի սպանիացոց և ամերիկացոց հետ սկսեցի խօսիլ տեղական բարբառով. նա խսկոյն դարձաւ իւր մարդուն և մի քանի խօսք ասաց նորան սպանիերէն: Մայրենի լեզուն աւելի զմայլեցուցիչ է, քան թէ ամենազղեցիկ երաժշտութիւնը, երբոր աքսորականը լսում է նորան օտար երկրում: Ես չը կարողացայ ինձ պահել, որ չը հարցնեմ արդեօք սպանիացի չէ՞ք դուք: Այստեղ նա պատմեց ինձ, որ նա հրէայ է, ծնուած Լիօնում, և որ նորա մարդը Գամասկոսում ապրող յոյն է. որ նա սովորել է սպանիերէն իւր հայրենիքի սինագոգայում և խօսում է այդ լեզուով իւր հաւատակիցների հետ, որոնք ապրում են արեւելքում և որոնցից շատերը պահպանել են սպանիերէն լեզուն իբրեւ մի նուիրական յիշատակ իրանց ծագման իբրեւ մի փառաւոր սեփականութիւն իրանց ցեղի: Ճնշուած զգացմունքները միշտ ամենից զօրեղ են: Որքան և մեծ է իմ սէրը դէպի իմ հայրենիքը, բայց նա ինձ ոչինչ երևեցաւ համեմատելով այդ ժողովուրդի հայրենասիրութեան հետ, — այն ժողովուրդի, որի վերայ որս էին անում ինչպէս վայրենի զազանների վերայ, ենթարկելով ամեն տեսակ անարգանքներին, որին արտաքսեցին հայրենիքից, և որը այնու ամենայնիւ, արտաքսուելուց չորս դար յետոյ շարունակում է սիրով դարձնել իւր հայնացքը դէպի այն երկիրը, «ուր մայր է մտնում արեւը», — և էլ խօսում է իւր հալածիչների լեզուով, ինչպէս հին իսրայէլացիք երգում էին իրանց մարգարէների երգերը Նիրատի ավերի վերայ Բաբելոնի վարսաւոր ուռիների տակ:

Այս խորհրդածութիւնների ժամանակ իբրև մի բանաստեղծական տեսիլքի մէջ երևակայեցի ես այն քաղաքական յեղափոխութիւնը, որ պիտի փշրէր իմ հայրենիքի հին աւանդութիւնների շղթաները, և ես երդուեցի, որ եթէ հայրենակիցներիս հաւատարմութիւնը երբ և իցէ կը շնորհէ ինձ օրէնսդրի բարձր պատիւը, ես անխոնջ կը մաքաւեմ և կը պատերազմեմ մինչև որ մենք չը դադարինք, մեր չը ներողութեան շնորհով, տխուր բացառութիւն կազմել այժմեան հասարակութեան մէջ, — մինչև որ մենք չը բաց անենք մեր հայրենիքի սահմանները ամեն զաղափարներին և ամեն դաւանութիւններին, — մինչև որ չը հաստատուի մեր մէջ այն իրաւունքը, առանց որի բոլոր միւսները անօգուտ են, այսինքն իրաւունք չը թաքցնել մեր խղճմանքը և, թէ յայտնի և թէ ծածուկ պաշտել այն Աստծուն, որ բնակում է մեր զիտակցութեան մէջ:

Եւ որքան շատ նպաստեց այս սրտովս և գլխովս տուած երդման կատարմանը Գէտտօի գունաթափ և տխուր, աղքատութեան և աղիտութեան մէջ խրուած հրէայ բնակիչների յիշատակը: Մանկույտով պապի նահանգը, ես չը կարողացայ չը համեմատել այնտեղի մաքսատան հարստահարութիւնները հասարակապետական Շվեյցարիայի ազատ առուտուրի հետ. նոյնպէս և այժմ անցնելով Հռոմի հրէական կեդրոտ թաղով, ես ախմայ յիշում էի Ժէնէվայի կրօնի ազատութիւնը, այն ընդարձակ իրաւունքները, որ վայելում են այնտեղ բոլոր դաւանութիւնները և խրաէլի զաւակների բերաններից հին մարդարէների հասարակապետական լեզուով արտասանած աղօթքները, որ Աստուած պահպանէ աղատ հիմնարկութիւնները այս Շվեյցարիայի, ուր կրօնական համոզմունքները չեն թաքցնուում, այլ փայլում են իբրև աստղեր անսահման երկնականարի վերայ:

Իրաւ որ անկարելի է չը զարմանալ, որ հրէաները փնացել են պապերի աթոռանիստ քաղաքում, այն ինչ կաթօլիկ ազդերը կամ չարչարում էին նոյս, կամ սպանում էին, կամ արտաքսում: Բայց եթէ այդ հանգամանքը մի կողմից վկայում է պապերի ներողամտութեան մասին, ապա միւս կողմից ծառայում է իբրև ապացոյց հրէաների կենդանականութեան: Նոքա պահպանուել են, այդ ճշմարիտ է, բայց պահպանուել են աղքատութեան մէջ: Զուրկ լինելով անշարժ կայք ձեռք բերելու իրաւունքից, նոքա պարտաւորուած են միշտ առուտուրով պարապել. բայց առուտուրը անպտուղ է առանց տնտեսական պահպանութեան և այս վերջինը անպտուղ է, երբ որ չէ դառնում

սեփականութիւն: Հէնց որ հոռմայեցի հրէային յաջողումէ ժողովել մի փոքր գումար փող, նա գնում է այնտեղ, ուր օրէնքները աւելի մեղմ են, քան թէ այն օրէնքները, որոնք ներդործում են նորա գոմում: Այդ պատճառով գէտառում մնում են միայն աղքատ, քաղցած հրէաները, որոնք վաճառում են հին երկաթ և որոնց վաստակը հազիւ բաւական է նոցա թշուառ կեանքը պահպանելու և նոցա խրճիթների մութ և տխուր կրակարաններում երբեմն կրակ վառելու համար:

Խօսք չըկայ, որ Պիոս IXը բաւական բարեգեղ է հրէաների դրութիւնը, բայց նոքա այնու ամենայնիւ զգում են իրանց վերայ նախապաշարմունքների ծանրութիւնը և կաթօլիկեան աստուածապետութեան խարաղանք: Այս երեւոյթը հասկանալու համար պէտք է բաւականանալ հասարակապետական մատենագիրների դրուածներով: Պէտք է կարդալ և կաթօլիկ հեղինակներին. Սկզբումն շատ զժուար է լինում այդ երկու անհաշտ կուսակցութիւնների, այսինքն կաթօլիկեան և հասարակապետական իրար բոլորովին հակառակ կարծիքներից դուրս բերել ճշմարտութիւնը: Այժմ էլ այն ժամանակները չեն, երբ քուրմերը, ինչպէս քրմայետը, և կաթօլիկները, ինչպէս Գուտարդօ յի Մէնդօզան, մտաւորում էին չումը: Այժմ կաթօլիկութիւնը շատերի համար կրօն չէ, այլ կուսակցութիւն, և այդ պատճառով նորա ուսումը ոչ այնքան ժողովածու է վարդապետութիւնների, որոնք կարօտ են մեկնութեան, որքան բանակալի, որ պահանջում է ապացոյցներ և փաստեր խելքի կողմից: Ընդհակառակը ուրիշ շատերի համար կաթօլիկութիւնը իշխանութիւն է, որ անպատճառ պէտք է կործանել, ինչպէս կալանաւորը աշխատում է փշել իւր շղթաները: Առաջինները կաթօլիկութեան մայրաքաղաքում տեսնում են միայն առաքինութիւններ, միւսները—միայն գզուելի մորութիւններ: Այսպիսի հակասութիւնների մէջ, որոնք պատահում են մինչև անգամ ամենաանշան բաների մէջ, զժուար է դանել ճշմարտութիւնը: Ազատամիտ լրագիրը կը հաղորդէ ձեզ, որ պապական չումում 2000 կին պարապում են փոսնգաւոր արհեստով, այն է որ նոքա ծառայում են նկարիչներին իբրև կենդանի կաղապարներ, իսկ հոգևոր օրագիրը կը պատասխանէ, որ թշնամիների չարութիւնը աւելացրել է այդ թուանշանի վերայ երկու դերօ: Journal des Débats լրագիրը կը պատմէ մեզ հետեւեալ արհաւիրքը. «Հոռմայեցիք այն աստիճան դազանաբարօյ և արիւնուռչտ են, որ նոքա սովորաբար

ժողովվում են մի մեծ դահլիճում և բոլոր մոմերը հանդցնելով, յա-
ղեցնում են իրանց արիւնի ծարաւը մթնում դաշոյններով իրար վերա-
ւորելու: Այս սարսափելի սպանդանոցը նոքա անուանում են *cicciata*:
Իսկ բարեպաշտ կաթօլիկը, առաքելական նոտարը, կանոնական իրա-
ւագիտութեան դոկտորը, կը հերքէ այդ լուրը հետեւեալ խօսքերով,
որոնց ես այստեղ բերում եմ բառ առ բառ: «Հայր Արամիտան հիմ-
նել է ոչ թէ դահլիճ, ինչպէս պատմում է Վօլաէրական լրագիրը, այլ
աղօթարան: Այդ քահանայ պատկանում էր հին յիսուսեան կար-
գին: Այդ աղօթարանում, որ կրում է նորա անունը, նա ժողովում
էր այն մարդկանց, որոնք կամաւոր զալիս էին այնտեղ մեղաւորների
դարձի համար միասին աղօթելու: Այդ բարեպաշտ ժողովը շուտով
բաժանուեցաւ մի քանի մասների, ամեն մէկը իւր առանձին անուամբ,
որոնք տարածուեցան բոլոր քրիստոնէական աշխարհում: Աղօթա-
տունը զիշերը բաց է այդ մարդկանց, ցերեկը կանանց համար: Ժո-
ղովը բացուելով հինգ կամ վեց քահանայ նստում են խոստովանու-
ելեան աթոռների վերայ, լսում են գործած մեղքերի խոստովանու-
թիւնը և թողութիւն են տալիս Աստուծոյ անուամբ: Այսպէս իւրա-
քանչիւր տարի թողութիւն են ստանում իրանց մեղքերին մօտ 50
հազար մարդ, որոնք օգուտ են քաղում խաւարից, որ գան խոստո-
վանին իրանց մեղքերը և հանդարտեցնին իրանց խիղճը: Բայց բանը
գորանով չէ վերջանում: Այն ինչ մի քանիսը խոստովանում են, կամ
սխառաստովում են խոստովանելու, միւսները ծնկաչոք աղօթում են
առ տիրամայրը և խմբով սաղմոսներ են երգում: Աղօթքը վերջա-
նալուց յետոյ «եղբայրներից» մէկը իջնում է բեմից և ցանկացողներին
բաժանում է պինդ կապերով չուաններ: Սորանից յետոյ հանդցնելում
են բոլոր մոմերը, տիրում է խորին մթութիւն և այդ միջոցին քա-
հանան բարձր ձայնով քառութեան է հրաւիրում ներկայ եղողնե-
րին: Նորա խօսքերը այնպէս սաստիկ ներգործում են ունկնդիրների
վերայ, որ երբ որ նա վերջացնում է իւր խօսքը, հաւատացեալները
սկսում են չուաններով ծեծել իրանց ուսերը և ծեծվում են բոլոր
միջոցին, քանի որ երգվում է *Nunc dimittis* մինչև *Ad revelationem*
բառերը, որից յետոյ նորից վառվում են մոմերը:»

Եթէ համեմատենք իրար հետ այս երկու պատմութիւնը,
դժուար չէ գտնել ճշմարտութիւնը: Ես կարգացել եմ մի յարգելի
հեղինակի գրուածներում, որ պապերը պարտաւորում էին հրէաներին
գոնեա չաբաթը մէկ անգամ զնալ կաթօլիկ եկեղեցին և լսել այն:

տեղ քարոզներ, որոնք ուղղած էին նոցա դէմ և նոցա կրօնի դէմ — այդպէս պարսաւորում էին նոցա նորա համար, որ շարժեն այդ մեղաւորների սիրտը և դարձնեն նոցա ճշմարտութեան ճանապարհի վերայ: Եւ չէի հաւատում այսպիսի այլանդակ բաներին:

Եթէ կարելի է սորանից աւելի կոպիտ բռնութիւն մարդկային խղճի անմերձենալի իրաւունքների դէմ: Ինչպէս: Եւ համոզուած եմ, որ այս տաճարիս մէջ խաւար է, և ոչ լոյս, որ այդ վարդապետութիւնը — մոլորութիւն է, և ոչ թէ ճշմարտութիւն, իսկ դուք ստիպում էք ինձ դալ այս տաճարը, ներկայ լինել այդ արարողութիւններին, լսել այդ քարոզները, — դորանով դուք անասելի կերպով տանջում էք հողիս և խիղճս: Եւ դուք ոչ միայն անում էք այն, ինչ որ ինքն ըստ ինքեան անտանելի բռնութիւն է, ինչպէս առ հասարակ անտանելի է մոքերի և զգացմունքների բռնի պատուաստումն, — ոչ, դուք բացի դորանից, ամենաչնչին պատճառներով զրկելով ինձ պատասխանելու և ընդգիմաբանելու իրաւունքից, շատ թէ քիչ զգալի կերպով վերաւորում էք այն, ինչ որ հոգուս հոգին է, սրտիս արիւններ, գաղափարների էութիւնը, — դուք հայհոյում էք սրտիս այն հաւատը, որի ազդեցութեան տակ ես ապրում եմ և յոյս ունիմ մեռնել, հայհոյում էք այն կրօնը, որ իմ ազգային օրէնքն է, իմ կայն է կեանքի հետ, իմ յոյսն է ապագայում: Որքան և սաստիկ լարում եմ ես իմ երևակայութիւնը, բայց էլի չեմ կարողանում ներկայացնել ինձ, թէ որպիսի տանջանք պիտի զգային իմ յարգելի բարեպաշտ մարդիկը, եթէ նոցա ստիպէին ամեն շաբաթ դնալ այն տաճարը, ուր ասվում լինէին քարոզներ Յիսուս Քրիստոսի և Տիրամօր դէմ, ուր ծաղրէին այն զիրքը, որ սննդում է նոցա հոգին և այդ պատճառով պահպանում է նոցա բնական և բարոյական զօրութիւնները: Այսպիսի ընթացքը, իմ կարծիքով, խթնագրումն է աւետարանական այն պատուիրանի, որ հրամայում է մեզ ցանկանալ ուրիշներին այն, ինչ որ ցանկանում ենք մենք մեզ, այն է, — ընտանիքի խաղաղութիւն և հոգու խաղաղութիւն, խղճի անբռնաբարութիւն, մարդկային արժանաւորութեան պահպանութիւն:

Ինձ բոլորովին անհասկանալի է, թէ ինչպէս կարելի է այդպիսի խստութեամբ վարուել հրէաների հետ: Մինչև անգամ բանախօսը նոցա և քրիստոնեաների մէջ հանդիպում է մեծ դժուարութիւնների: Մենք հաւատում ենք նոցա բոլոր զլիաւոր վարդապետութիւն-

ներին, նոցա Աստուածը—մեր Աստուածն է, նոցա օրէնքը—մեր օրէնքն է, նոցա սուրբ զիրքը—մեր սուրբ զիրքն է. մենք աւելացրել ենք աստուածաշնչի վերայ աւետարանը, անապատի միակ սեմական Աստուծոյ վերայ—յոռնական բնազանցութեան բանը և հոգին: Զանազանութիւնը միայն նորա մէջ է, որ մենք հաւատում ենք արդէն եկած ֆրիչին, իսկ նոքա դեռ ևս սպասում են իրանց Մէսիային. մեզ համար արդէն կատարուել է փրկութիւնը, նոցա համար—դեռ ոչ. նոքա չեն կարող հասկանալ, որ արդէն կատարուել է աստուածային ուխտը, անսնելով, որ խրայէլի ժողովուրդը դեռ ևս ցրուած է աշխարհի երեսին, իսկ Տիրոջ տաճարը ընկած է աւերակ: Փորձեցէք համոզել նոցա,—եթէ նոքա չեն համոզուել սեփական մտածութեամբ որ խեղճ նազովեցին, հասարակ ծնողների որդին, որի միակ զօրքը կազմում էին առաքեալները, որոնց նա զտաւ Տիբէրիական ծովի ափի վերայ, միակ զէնքը—օգում տարածուող խօսքը, միակ աթոռ—խաչը, միակ պարգեւ—մահը,—համոզեցէք նոցա, որ իսկ նա է—այն Մէսիան, որ եկաւ, նոցա ժողովուրդը գերութենից ազատելու: Դորանով դուք չէիք համոզել նոցա, այլ միայն կը վերադարձիք, և նոքա կը հեռանային ձեզանից աւելի անպատուած ձեր խօսքերով, քան խոստովանելով նոցա ճշմարտութիւնը, և նոցա կենդանի հաւատը համարեա թէ անհրաժեշտ կանէր նոցա համար—անիծել ձեր հաւատը:

Այնու ամենայնիւ չէ կարելի կասկածել վերոյիշեալ հին սովորութեան գոյութեան մասին, երբ որ կարգում ես, զորօրինակ, «Roma Vendicata»—առաքելական նօտարի, մօնսինիօր Գէսիոսի շարադրութիւնը: Հեղինակը հաղորդում է ոչ թէ իբրեւ լոկ իրողութիւն, այլ առանձին հպարտութեամբ և բաւականութեամբ, որ կաթօլիկ քարոզիչները շարադրում էին սաղմոսների բացատրութիւններ և մեկնութիւններ, որոնց յետոյ բաբբիները ամբողջ շաբաթ կարդում և երգում էին: Մօնսինիօրը վկայում է որ այդ «ընթերցումների» բոլոր ժամանակ հրէաները չէին համարձակվում ցոյց տալ ամենավորք նշան անբաւականութեան, որով, եթէ չէին սպաւցուցանում իրանց երկչոտութիւնը գոնեա ապացուցանում էին իրանց խոհեմութիւնը. մի և նոյն անձը պատմում է, որ նոքա վերջը սկսեցին շնորհակալութիւն անել այդ քարոզիչներին, այն ինչ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ հոգւով զայրանում էին այդ թշնամական յարաբերութեան վերայ նոցա վարդապետութիւնների հետ, ու

րոնք խորը արմատացած են հրէայ ժողովուրդի սրտում: Ի պատիւ Պիոս IXի պէտք է ասել, որ նա վերցրեց այդ սովորութիւնը, որ անկասկած առաջ չը բերեց այն դարձերը կաթօրիկ եկեղեցու զիրկը, որոնց մասին այնպիսի հպարտութեամբ պատմում են «հաւատացեալները»—plus royalistes que le roi, plus papistes que le pape. Եւ իթէ իրաւ եղել է այդպիսի մի կարգադրութիւն, որ բոլորովին հակառակ է աւետարանի հոգուն, ապա մենք կարող ենք չը կասկածել, որ եղել են և ուրիշ սովորութիւններ, — զսրօրինակ. աստուածաշնչի մօտ տանելը ամեն նորրնոցի սրտին, երբ որ նա հասնում էր Տիտոսի յաղթական կամարին, որ յիշեցնում է Երուսաղէմի աւերումը այդ կայսեր ձեռով, կամ 1848 թուին ոչնչացրած «արեան» հարկը օտարականներից, որ նոքա իւրաքանչիւր տարի բարեկենդանի նախընթաց օրը պիտի վճարէին սենատօրներին, որ դորա համար լսէին նոցանից մի քանի անպատիւ և վերաւորիչ խօսքեր:

Մեր խօսքերի առաջնորդն է անկողմնապահութեան ամենաանկեղծ զգացմունքը: Որ պապական օրէնսդրութիւնը մինչև այժմ էլ թոյլ է տալիս անիմանալի խտութիւններ, այդ բանին մեզ ապացոյց կարող է լինել այն հրէայ մանուկի պատմութիւնը, որ ծածուկ մկրտուեցաւ մի մոլեռանդ կնոջ աշխատութեամբ, խլուեցաւ հօր և մօր աստուածային, բնական և անփոխարինելի իշխանութիւնից, զրկուեցաւ ամեն հաղորդակցութիւնից իւր զերդաստանի հետ և պահուեցաւ վանքում, որ ստանայ այնտեղ դաստիարակութիւն, որի վերայ երբեք կարող չէ իջնել Աստուծոյ օրհնութիւնը, որովհետև այդ դաստիարակութիւնը հակառակ է բնական օրէնքին: Միթէ դուք չէք վախենում, որ երբ այդ մանուկը կը մեծանայ և, պատահելով իւր մօրը—իթէ նա մինչև այն ժամանակ կենդանի կը լինի—կը լսէ նորանից, թէ ինչպէս սաստիկ տանջվում էր նա, երբ որ նորան բաժանեցին իւր սիրոյ սրբազան առարկայից, իւր մարմնի պողից, իւր մխիթարիչ հրեշտակից,— չէք վախենում, որ նա զայրանալով կուրանայ այն կրօնը, որ նորա մօրը պատճառել էր այնքան դառն արտասուքներ և տանջանքներ:...

Աւերի առաջ ունենալով այս օրինակը ես չեմ դժուարանում հաւատ ընծայել և միւս իրողութիւններին, որոնց հաղորդում են հասարակագիտական մատենագիրները և հաստատում են, որ Հռոմի հրէաները, ընդունելով կաթօրիկութիւնը, իրաւունք ունին (ինչպէս հին մաւրիտանացիք Սպանիայում) ազատուիլ բնական իշխանու-

Թիւնից—հօր իշխանութիւնից և սրբազան պարտաւորութիւններից իւր զերդաստանի վերաբերութեամբ,—այն պարտաւորութիւններից, որոնք անբռնաբարելի են թէ քաղաքական և թէ բարոյական տեսակետից նայելով, և որոնց անբռնաբարութեան համար ամենախիստ կերպով պէտք է հոգ տանէր առաքելական իշխանութիւնը:

Հարկաւոր է վերջ դնել զաղափարների հալածանքին: Այս պատարակում եմ հռոմէական կառավարութիւնը, երբ որ նա նեղացնում է հրէաներին, ինչպէս և դատապարտում եմ պրուսիական կառավարութիւնը, երբ որ նա տքսորում է յիսուսեաններին: Հալածել զաղափարը, իմ կարծիքով, մի և նոյն է թէ հալածել լոյսը, օգը, ելէքտրականութիւնը, մադնիսական հոսանքը,—որովհետև զաղափարը ազատվում է ամեն հալածանքից և անյաղթելի պատերազմում է ամեն զօրութեան դէմ: Բայց եթէ ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս կարելի է հալածել զաղափարը, ապա աւելի սակաւ կարող եմ հասկանալ, թէ ինչպէս կարելի է հալածել այն ընկերութիւնները, որոնց նպատակն է պարզել և տարածել կրօնական և քաղաքական յայտնի սկզբունքներ: Գաղափարները իրանց սեփական զօրութեամբ իրագործվում են մարդկային հասարակութեան մէջ: Գաղափարը և նորա զործադրութիւնը բոլորովին համաձայն և միացած են իրար հետ. ինչպէս հողին և մարմինը, լոյսը և ջերմութիւնը: Բայց աւելի ևս սակաւ հասկանալի է ինձ, թէ ինչպէս կարելի է հալածել ամբողջ ցեղեր ասելով, որ մի ցեղն մի որևէ զործի համար, պատասխանատու են նորա բոլոր ապագայ սերունդները: Եթէ մինչև անգամ իրաւ կան հրէայ ազգի մէջ այն բոլոր պակասութիւնները և արասները, որոնք վերաբերվում են նորան, եթէ ձգնարիտ է, որ նորա մէջ վերին աստիճան զարգացած է շահասիրութեան և ազահութեան կիրքը այնու ամենայնիւ նորա տարաբաղդութիւնը դերադանցում է նորա պակասութիւններից.....

Այսուհետև երկրի վերայ էլ չը պէտք է ընկն ոչինչ անիծած ցեղեր: Հասաւ այն ժամանակը, երբ ամեն մէկը պէտք է իրաւունք ունենայ ասել իւր համոզմունքները և ազատ ծառայել իւր Աստծուն,—երբ մոլորութիւնը պէտք է ընդունուի իբրև հիւանդութիւն, և ոչ թէ իբրև յանցանք: Արդար ընկնք և ուշադրութիւն դարձնենք այն բանի վերայ, թի ինչ ատորձան այս կամ այն ժողովուրդը նպաստել է իւր կողմից մարդկային ցեղը դատախարակութեանը և զարգացմանը: Յիշենք, որ այդ հրէաները, որոնց նշովում է կաթօ-

լիկեան օրէնսդրութիւնը, այն իսկ ժողովուրդն են, որ բերեց մեզ դա-
դափարը միակ Աստուծոյ մասին և որից մենք ժառանգաբար ստա-
ցել ենք տասը պատուիրանքը, որոնք զրոշմած են մեր գերդաստանների
սրտերում և մեր բնակարանների սրբութիւններում, — որ նոքա — այն
որդիքն են Հին մարգարէների, այն սերունդը Գաւթի, որի սաղմոս-
ները մենք մինչև այսօր երգում ենք մեր եկեղեցիներում, — Հպատակ-
ներն են այն Սողոմոնի, որի առակները կազմում են մեր ազգային Հա-
ւատալիքների Հիմքը, — սանիկներն են այն Նսաիայի և այն Նրեմիայի,
որոնց մենք համարում ենք և մեր մարգարէների թւում, — այն մար-
դիկն են, որոնք ընդհանրապէս նպաստել են մեր գաղափարների էութեան
և մեր կեանքի խմորի կազմութեանը: Անցնելով Գէտտօի կեղ-
տոտ փողոցներով և տեսնելով նորա բնակիչների երեսների վերայ
կրօնական և բարոյական անկման նշանները, ես մտածում էի, որքան
կը շահուէր կաթօղիկութիւնը իւր այժմեան ճշնական դրութեան
մէջ, եթէ մարդկային խիղճը կշռադատէր, թէ ինչ ծառայութիւն-
ներ արել են մարդկութեան կրթութեանը բոլոր հիմնարկութիւնները
և բոլոր ազգերը:

ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԴԱՍԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱ- ՆԱԿՆԵՐԸ

Քիչ ազգ կայ որ հայի պէս բազմախօս ու բազմալեզու լինի, և այս ի հարկէ բոլորում է այն բացառիկ վիճակից որի մէջ գարնափում է մեր հայրենիքը և մեր ժողովուրդը: Հայաստանը քաղաքականապէս բաժանուած է երեք դրացի պետութիւնների մէջ, և հայերը ոչ միայն իրանց հարազատ երկրում անջատուած ու տարբեր պայմանների տակ են ապրում, այլ և աշխարհի ամէն կողմերը ցիրուցան եղած՝ այլացեղ ու այլալեզու ազգերից շրջապատուած են: Բնական է ուրեմն որ ամենայն հայ մարդ, իւր բուն հայրենիքում լինի կամ օտարութեան մէջ, արդէն օրօրոցից, մայրական կաթը ծծելիս՝ իւր հարազատ լեզուի հետ խառն մի կամ աւելի օտար լեզուի բառերը սկսի թոթովել և այսպէսով, հասակն առած ժամանակը, բնականօրէն և զգալի կերպով բազմախօս ու բազմալեզու լինել: Այսպէս, տաճկահայն իւր մայրենի լեզուի հետ խօսում է նաև տաճկերէն, քրդերէն և յունարէն, ռուսահայն՝ ռուսերէն ու թաթարերէն, պարսկահայն՝ պարսկերէն, կովկասեան հայն՝ վրացերէն ու չերքեզերէն, հնդկահայն՝ հնդկերէն ու անգլիերէն, Մաճառստանի հայն՝ հունդարերէն, Ղևհաստանինը՝ լեհերէն, Ռումանիայինը՝ ռումաներէն և այլն և այլն: Լեզուների այս բաբերտեան խառնակութեան մէջ մայրենի բարբառը ոչ միայն խանգարուեցաւ ու աղաւաղուեցաւ, այլ և տեղ տեղ, ուր որ օտար տարրը հայկականից զօրեղ զանուեցաւ, վերջինը յաղթուեցաւ առաջինից և հազիւ նոր ժամանակներում սկսաւ իւր իրաւունքները ձեռք բերել. իսկ ուր որ լեզուի հետ ազգային կրօնը, վարքն ու սովորութիւնները օտարական ազդեցութեան առաջ տեղի տուին, այնտեղ դժբաղդաբար քիչ յոյս կայ հայ լեզուն երբ և իցէ յարութիւն առած տեսնել:

Այսպէս ուրեմն, մեր ազգի պատմական բաղդի շնորհով այլ և այլ օտար լեզուներ դարերի ընթացքում հետզհետէ բուն գրին մեր մէջ, և որքան նոցա ազդեցութիւնը զօրացաւ, այնքան ազգային լեզուի վարկն ու նշանակութիւնը ընկաւ. նոցանից իւրաքանչիւրը մասնաւորապէս և բոլորն ընդհանրապէս մեծապէս փնասեցին մեր հարազատ լեզուի յառաջադիմութեանը, որ փոխանակ ծաղկելու ու բարգաւաճելու՝ հետզհետէ օտարախորթ տարրեր ընդունեց իւր մէջ և մինչև այն աստիճան խանդարուեցաւ, որ ուր որ մնաց՝ բոլորովին անձնաչելի դարձաւ: Հասկանալի է թէ որքան դժուարութիւնների պիտի հանդիպէին և տակաւին հանդիպում են դպրոցն ու զրականութիւնը իրանց ջանքերի մէջ ազգային լեզուն վերականգնելու, մշակելու և ընդհանրացնելու. առաջինը ստիպուած է լինում շատ անգամ գործն այնտեղից սկսել, որտեղից իսկապէս գերդաստանը պիտի սկսէր, այսինքն լեզուի ամենապարզ տարրերը հաղորդելով մատաղ սերունդին. իսկ երկրորդը լեզուի ազգային բնաւորութիւնը պահպանելու համար, հարկադրուած է քայլ առ քայլ պատերազմել օտարամուտ ազդեցութիւնների դէմ, որոնք անդադար սպառնում են կուլ տալ նորան: Այս դժուարութիւնների վրայ աւելացնելու է և մի ուրիշը, որ բոլորում է մեր կեանքի պատմական պայմաններից: Ամենայն հայ զրազէտ ազգային լեզուին կատարելապէս հմտանալու համար՝ պէտք է ոչ միայն մի, այլ երկու, ինչեւ առ սում նաև երեք լեզու ուսանի. նա պէտք է տեղեակ լինի մէկ կողմից արդեան երկու զրական բարբառներին, — արեւմտեանին և արեւելեանին և միւս կողմից հին գրոց լեզուին, որ ոչ միայն մեր անցեալ կեանքը հստակնալու է նպաստում, այլ իբրև հարազատ մայր անդադար սնունդ է տալիս իւր երկու նորածին զաւակներին:

Սակայն բացի ազգային լեզուից, որ իւրաքանչիւր հայ մարդու համար սրբազան պարտաւորութիւն պիտի լինի ամէնից առաջ սիրել ու յարգել, բացի դրացի ժողովուրդների լեզուներից, որ կամայ ահամայ ուսանում ենք, շատ անգամ ի վնաս մայրենի բարբառին, մենք պարտաւոր ենք նոյնպէս արեւմտեան առաջնակարգ ազգերի լեզուներին ծանօթանալ, որպէս զի հնար ունենանք ուղղակի և ոչ ուրիշների միջնորդութեամբ մասնակից լինել արեւմտեան կրթութեանը: Արդեան քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչներն են Յրանսիան, Գերմանիան և Անգլիան, և այն ազգի ներկայացուցիչները որ չեն կամենում դատապարտել իրանց նոր քաղաքակրթութեան հրա-

շախմատներից զուրկ մնալ, պէտք է անշուշտ տեղեկանան յիշեալ լեզուներին: Այս ճամարտութիւնը այնքան ակներե է մեզ ամէնիս համար, որ այսօր մեր միջնակարգ դպրոցներից շատերի մէջ պարտաւորութիւն են համարում, տեղական պայմաններին նայելով, վերոյիշեալ լեզուներից մէկը կամ միւսը աւանդել, մեզանում գլխաւորապէս Ֆրանսերէն, իսկ Թուրքիայում Ֆրանսերէնի հետ վերջին ժամանակներս միացաւ նաեւ անգլերէն լեզուն:

Այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, չենք կարող չհամակրել հայ դաստիարակներին և առհասարակ այն անձանց որոնք ջանք ու ճիգ են թափում ուսումնարանի ամբիսնից կամ դասադրքերի միջնորդութեամբ աղջային և օտար լեզուների ուսումը թեթեւացնել մատաղ սերունդի համար: Այս վերջինների մի փոքրիկ ծառայութիւն անելու դիտաւորութեամբ է որ ներկայացնում ենք մի համառօտ տեսութիւն այն գիտնականների գործունէութեան վրայ, որոնք ներկայ դարու սկզբից զանազան փորձեր են արել օտար լեզուների դասատուութեան գործը որքան կարելի է աւելի ու աւելի հեշտացնելու¹⁾: Ընթերցողը կը տեսնէ արդարեւ որ գիտութիւնը այս կարևոր խնդրի նկատմամբ զոնեա գործնական կէտից նայելով, իւր վերջնական եղբակացութիւններին չէ հասել, բայց և այնպէս նա կը խոստովանի մեզ հետ թէ շատ բան կայ որ արժանի է այն անձանց գիտութեանը՝ որոնց զբաղեցնում է օտար լեզուների ուսման գործը:

1. ՋԵՅՏԵՆՇՏԻԿԵՐ (Seidenstucker) (1765—1817).

Օտար լեզուների ողջամիտ դասատուութեան առաջին փորձերը արուեցան Գերմանիայում: Եօհան Ջէյդէնշտիւկէր երեւելի մանկավարժը, որ զարմանալի ընդունակութիւնների և բազմակողմանի հմտութիւնների տէր մարդ էր, ուսումնաստուութեան այս ճիւղի մէջ առաջին անգամ յայտնի մանկավարժական սկզբունքներ մտցրեց: Նորանից առաջ օտար լեզուների ուսումնաստուութիւնը կատարեալ նահապետական վիճակի մէջ էր: Բոլոր դասատուութիւնը հիմնվում էր

¹⁾ Այս յօդուածի համար մենք օգուտ ենք քաղել զանազան եւրոպական աղբիւրներից և բացի այդ աչքի առաջ ենք ունեցել պ. Նեղլիւր մանկավարժի յօդուածները:

ուսանելի լեզուի (ի հարկէ Ֆրանսերէնի) քերականական ուսման, կամ աւելի լաւ ասեմք, անդիր սերտողութեան վրայ: Այդ քերականութիւնները սովորաբար այն լեզուով էին գտնվում որ կամենում էին մատակարարել աշակերտներին և հետեւեալ կերպով էին կազմվում. նախ առաջ էին բերվում բոլոր տառերը այբուբենական կարգով և ցոյց էր արվում նոցա արտասանութիւնը, յետոյ դալիս էին անկապ ու անկարգ կերպով դասաւորուած բառեր զրավարժութեան համար, վերջապէս շարվում էին խօսքի բոլոր մասերը (մասունք բանի) յօդից մինչև ձայնարկութիւնը նշանակեալ կարգով, և իւրաքանչիւր մասում ամբողջապէս հաղորդվում էին նոյն կարգին վերաբերեալ բոլոր կանոնները: Ոմանք այս ստուգաբանութեան վրայ աւելացնում էին և բաղդասութիւնը (համաձայնութիւնը) միևնոյն եղանակով. ուրիշները (իւր ժամանակին նշանաւոր Մէյդիւնգէրը և նորա հետևողները) ստուգաբանութեան կանոնների հետ միացնում էին համաձայնութեան կանոնները: Քերականութիւնից յետոյ շարվում էին ուսանելի լեզուի ամենագործածական բառերը, Ֆրանսիաբանութիւնների, գերմանութիւնների, dialogues, anecdotes, exercices, lettres: Որքան և ակներև լինի այս եղանակի անմտութիւնը, այնու ամենայնիւ տակաւին տեղ տեղ մինչև այսօր իսկ դործ է դրվում: Գեռ. մինչև այսօր ծաղկում է «Noël et Chapsal»ի հռչակաւոր քերականութիւնը, որի վրայ այնքան հեղնութեամբ է խօսել Մագէր մանկավարժը, որ յայտնի է իւր նոր լեզուների դասատուութեան մէջ մուծած հիմնական փոփոխութիւններով, մինչև այժմ դեռ պատահում են ուսուցիչներ որոնք հարկադրում են իրանց աշակերտներին, տակաւին ուսանելի լեզուն բաւական չհասկացած, մանրամասնաբար սերտել այդ քերականութիւնը և երեւակայում են թէ լեզու են ուսուցանում:

Զէյդէնշտիւկերի պէս մանկավարժը հարկաւ չէր կարող բաւականանալ այն եղանակով որ իւր ժամանակ ամէն տեղ տիրում էր օտար լեզուների ուսումնաստութեան մէջ: Նա ամենից առաջ հասկացաւ որ այդ եղանակը անտանելի աշխատութիւն է պահանջում աշակերտի կողմից, և այս պատճառով իւր բոլոր ճիգը թափեց մի նոր եղանակ գտնելու, որով կարելի լինէր թեթեւացնել աշակերտի համար մի այնպիսի դժուար խնդիր որպիսի է օտար լեզուի ուսումը: Թեթեւացնել որքան հնար է աշակերտի աշխատանքը — այս է ահա Զէյդէնշտիւկերի զխաւոր նպատակը: Նա հասկացաւ նոյնպէս

որ քերականութիւնը սերտել չէ նշանակում լեզու ուսանիլ, թէ քերականութիւնը չէ ուսուցանում, ինչպէս որ առաջ ասում էին, մասամբ նաև այսօր ասում են, կանոնաւոր գրել ու խօսել, թէ նա լի մի ժողովածու է լեզուի օրէնքների, թէ հեռապէս մանուկը, միայն այդ օրէնքները ուսանելով, այնքան կ'ուսանի կանոնաւոր գրել ու խօսել՝ որքան նա կարող է մանգալ սովորել ուսանելով հաւասարակշռութեան ֆիզիքական օրէնքները: Աւ. յիշուի, ի՞նչ արդիւնք կ'արել է սպասել օտար լեզուի դասատուութիւնից որ նոյն լեզուի քերականութեան ուսմամբ է սկսում: Եթէ քերականութիւնը ուսանելի լեզուով է գրած, այդ միջոցի անմոտութիւնը ակնբերէ է, և աւելորդ է ժամանակ կորցնել այդ բանը ապացուցանելու համար: Բայց հազիւ թէ դործը շատերին հաւանելի երևէր, եթէ քերականութիւնը նոյն լիակ մայրենի լեզուով գրուած լինէր: Այս դէպքում էլ աշակերտը, առանց հասկանալու, ահազին նիւթ է դիզում իւր յիշողութեան մէջ որ իւր հասակը չէ կարող վերցնել (այսպէս են անտարակոյս քերականական դասակարգութիւնները, սահմաններն ու կանոնները), և այս բոլոր նիւթը երկար ժամանակ մնում է աշակերտի զլխում ծանրաբեռնելով նորան, ինչպէս որ քարերը ծանրաբեռնում են մի կարգի թռչունների ստամոքսը: Նիւթն էլ այնպիսի է՝ որ ինչ ձևով որ մատակարարվում է, չէ կարող նպաստել լեզուի ուսմանը: Քերականութիւնը, ամբողջապէս առնելով, հաղորդում է այն բոլոր կանոնները որոնց օգնութեամբ կ'արել է ամէն տեսակ խմատներ բացատրել: Բնական է ուրեմն որ քերականութիւն ուսանող մանուկը հէնց առաջին երեաներում շատ կանոնների պատահի որոնք ուսուցանում են նորան այնպիսի խմատներ կամ նաև խմատների նրբութիւններ բացատրել որոնք շատ տարիներ անցնելուց յետոյ կարող են ծնել նորա մոքում: Երբև օրինակ, բաւական է եթէ յիշենք որոշիչ և անորոշ յօդի զործածութիւնը: Քերականութիւնը ուսուցանում է օրինակի համար որ եթէ un յօդը դնենք livre դոյականի վրայ, այս վերջինը անորոշ մոքով է առնուած, իսկ եթէ le յօդը դնենք՝ որոշեալ մոքով, բայց փոքրահասակ մանուկները հազիւ թէ կարողանան յօդերի մէջ եղած այդ տարբերութիւնը ըմբռնել, եթէ մինչև անգամ վերոյիշեալ խօսքերը ամբողջ նախադասութեան ձևով ներկայացնէք նոյա. Le livre est sur la table և J'ai un livre նախադասութիւնները կարգաւոր, մանուկը առաջի բերան կը պատասխանէ ձեզ թէ le livre անորոշ է, իսկ un livre

որոշեալ. որովհետեւ, կ'ասէ նա ձեզ, առաջին դէպքում յայտնի չէ թէ ինչ գրքի վրայ է խօսք լինում, իսկ երկրորդ դէպքում մի գրքի վրայ է խօսվում: Ուրեմն այս տեսակէտից նայելով, քերականութիւնը մի անգամից խիստ շատ բան է տալիս նոր սկսողին. իսկ միւս կողմից նա խիստ քիչ բան է տալիս նորան: Նա լոկ կանոններ է հաղորդում, թէ ինչպէս պէտք է գործ դնել նշանակեալ նիւթը, բայց բուն նիւթը չէ տալիս: Լեզուի բառերից նա չէ հաղորդում ուսանողներին այնպիսի բառեր որոնք աւելի կարեւոր են նոցա համար, այլ միայն այնպիսիները որոնք բերուած կանոնները կամ բացառութիւնները մեկնելու են ծառայում, այսպէս օրինակի համար, Ֆրանսերէն քերականութիւն ուսանող մանուկը աւելի շուտ կը ծանօթանայ *ail, soupirail* բառերին՝ քան այնպիսի սովորական բառերի որպիսի են *donner, mon, souvent*: Ընդհանրապէս կարելի է ասել թէ կանոնաւոր քերականութիւն ուսանելու համար՝ պէտք է արդէն լեզուն զիտեմալ և կարողանալ գործ դնել նորան: Այսպէս, եթէ գոյական անունների յսկանների կազմութեան կանոնները հաղորդելն՝ այսպիսի մի խօսքի հանդիպենք, *Tous les hommes ne sauraient être des Catons*, հարկաւ այս նախադասութիւնը միայն այն ժամանակ իւր տեղին յիշուած կը լինի, եթէ ենթադրենք թէ աշակերտը լեռլի ու որոշ տեղեկութիւններ ունի *savoir* բայի վրայ, *pas* բառի զեղջման վրայ, յօդի գործածութեան վրայ *tous* դերանունից յետոյ և ուրիշ շատ բաների վրայ որ պատահում են այս նախադասութեան մէջ:

Հասկանալով թէ կանոնաւոր քերականութեան ուսումը չէ կարող մի օգուտ բերել նոցա որոնք դեռ ամենեւին լեզու չզիտեն, Զէյդէնշտիլէրը իւր վերանորոգութիւնը սկսեց քերականութիւնը մի կողմ դնելով: Նա անտարակոյս հասկանում էր որ օտար լեզուի դպրոցական դասատուութիւնը առանց քերականութեան օգնութեան անհնարին է. ուստի և կանոնաւոր քերականութիւնը մի կողմ դնելով, ընդհանրապէս քերականութիւնը չմերժեց, այլ միայն փոխեց այն ձեւը որով այս ուսումը իրանից առաջ մատակարարվում էր ուսանողներին: Ամէնից առաջ նա քերականութեան ահազին նիւթից ընտրութիւն արաւ, և թողնելով բոլոր երկրորդական բաները, միայն այն վերցրեց ինչ որ իւր կարծիքով աշակերտի համար անհրաժեշտ կարեւորութիւն ունի: Յայտնի է որ այս ընթացքի մէջ մասամբ տեղի պիտի ունենայ հեղինակի անձնական հաճոյքը: Բոլոր

ընտրած նիւթից նա կազմեց առանձին փոքրիկ կանոններ որ մէկ մէկ
 և ըստ երևութին անկարգ դասաւորութեամբ հետզհետէ հաղոր-
 դում է աշակերտներին, երբեմն մի տեղեկութիւն զոյական անուան
 վրայ, երբեմն բայ, վրայ, երբեմն էլ խօսքի մի ուրիշ մասի վրայ:
 Սորանով Զէյդէնշտրիկէրը հարկաւ մինչև մի աստիճան հասնում է
 իւր նպատակին, որ է աշակերտի գործը թեթեւացնել: Բայց նա շատ
 աւելի է հասնում այդ նպատակին հետեւեալ միջոցը գործ դնելով.
 նա չէ բաւականանում իւր նախորդների նման՝ քերականական չոր-
 ուցամաք կանոններ հաղորդելով նշանակեալ կարգով, այլ պարսպ է
 դնում աշակերտի վրայ այդ կանոններից իւրաքանչիւրը գործադրել:
 Նորա զիստաւոր նպատակը քերականութիւն տալ չէ, այլ զանազան
 գրաւոր կրթութիւններ մայրենի լեզուից ուսանելի
 լեզուն, որոնց հետ հաղորդում է և այն քերականական տեղեկու-
 թիւնները որ նշանակեալ դէպքում հարկաւոր է համարում: Ուրեմն
 նա հասկացաւ որ զիտութեան մէջ և այդ զիտութիւնից միշտ
 ու ամէն տեղ օգուտ քաղելու կարողութեան մէջ մեծ հեւաւորու-
 թիւն կայ, թէ նոյն խի ուսուցչի ամենամեծ ջանքը պիտի լինի
 նպաստել աշակերտին այդ տարածութիւնը անցնելու: Ստիպելով ա-
 շակերտին որ ամէն մի կանոնը և ամէն մի ձևը գործադրէ՝ մինչև որ
 կատարեալպէս ընտելանայ նոյն ձևին, Զէյդէնշտրիկէրը ոչ միայն
 թեթեւացնում է նորա աշխատանքը, այլ և քերականական ուսման
 միտք ու նշանակութիւն է տալիս. այս ձևով քերականութիւնը ար-
 դարեւ նպաստում է լեզու ուսանելու: Բայց սորանով դեռ ամէն
 բան չվերջացաւ. պէտք էր հետեւեալ պակասութեան առաջն էլ առ-
 նել: Քերականութիւնը ամբողջապէս առած՝ բազմակողմանի լուծման
 արդիւնք է: Լուծումը ինքնըստինքեան շատ օգտակար բան է, բայց
 միայն այն դէպքում՝ երբ ես ինքս եմ լուծում կամ երբ լուծումը
 իմ աչքի առաջ է կատարվում: Իսկ եթէ լուծումը առանց ինձ է
 կատարվում և մէկը ինձ միայն նորա արգասիքն է ցոյց տալիս, ան-
 տարակոյս այդ լուծումից ստացուած առանձին տարրերը ինձ հա-
 մար նոյնքան անհասկանալի կը մնան՝ որքան և ամբողջը որ դեռ
 մասների լուծուած չէ: Ահա այս պատճառով Զէյդէնշտրիկէրը պատ-
 րաստ քերականական կանոններ չէ տալիս աշակերտին, այլ առա-
 ջարկում է նորան զանազան ընթերցանութեան հատուածներ ու-
 սանելի լեզուով, որոնցից ինքը աշակերտը ուսուցչի օգնութեամբ
 պիտի դուրս բերէ այն կանոնները որ յետոյ առիթ կ'ունենայ գոր-

ծաղրել մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուով արած թարգմանութիւնների մէջ: Այսպիսի կրթութիւններ ամենեւին չէին լինում Զէյթէնշտիւկէրից առաջ: Տեսնենք այժմ թէ ինչ տեսակ են այդ հաստատուները որոնց նպատակն է կրթել ուսանողին թարգմանութիւններ առնելու մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուն և փոխադարձաբար: Հասկանալով որ ստուգաբանութիւնը լոկ մի ժողովածու է՝ որի մէջ նշանակեալ կարգով դասաւորուած են մի անժանօթ ամբողջ մասերը, թէ այդ ամբողջը նախադասութիւնն է՝ որ միայն բաղդասութեան մէջ է երևում, թէ միայն ամբողջը զիտենալով կարելի է նորա առանձին մասների միջքն ու նշանակութիւնը հասկանալ, թէ ամենայն ստուգաբանական ձև մի որևիցէ բաղդասական (համաձայնական) պատճառի հետեանք է, և թէ այդ պատճառը, ուրեմն և նորա ներգործութիւնը, միայն նախադասութեամբ կարող է պարզուիլ, — Զէյթէնշտիւկէրը, ստուգաբանութիւնը բաղդասութիւնից չբաժանելով, նախադասութիւնից է սկսում և իւր ամբողջ դասագրքի մէջ լոկ կատարեալ նախադասութիւններ է առաջարկում, այն ինչ նորանից առաջ շատ գործածական էին մի տեսակ նախադասութեան կտորները, որպիսի են՝ «բոլորակ սեղան, աշակերտի գրիչը, որդուն զովիլ»: Այս նորաձեւութիւնը մեծ կարևորութիւն ունի: Առաջուան ժամանակները աշակերտը, միմիայն նախադասութիւն կազմելու համար, ստիպուած էր պէտք եղած կանոնները կանոնաւոր քերականութեան վանագան տեղերից հաւաքել, իսկ այժմ այդ բանի համար հարկաւոր եղած բոլոր նիւթը մի դասի մէջ է գտնուում: Առաջ լեզուի ուսումնասիրութիւնը բոլորովին վերացական կերպով էր լինում, իսկ այժմ դասատուութիւնը մի տեսանելի ամբողջի — նախադասութեան վրայ հիմնուելով՝ լեզուի ուսումն էլ գործնական բնաւորութիւն ստացաւ: Ահներև է ուրեմն որ Զէյթէնշտիւկէրը այս հնարքով ևս աշակերտի աշխատանքը թեթեւացնում է:

Մինչև այժմ ասածներիցս երևում է որ Զէյթէնշտիւկէրի եղանակի վրայ հիմնուած դասագիրքը հեռեկալ կազմութիւնը պիտի ունենայ: Ամբողջ ձեռնարկը այլևայլ փոքրիկ հաստատոյնների կամ դասերի է բաժանուած: Իւրաքանչիւր դասի սկզբում գրած են վանագան բառեր, որոնք իբրև նիւթ են ծառայում նոյն դասի համար: Բառերից յետոյ գալիս են նախադասութիւններ՝ ուսանելի լեզուից մայրենի լեզուով թարգմանելու համար, իսկ նոյանից յետոյ ուրիշ նախադասութիւններ՝ մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուով

Թարգմանելու համար: Այս նախադասութիւնները, որ սկզբում շատ պարզ են լինում, հետզհետէ բարդւում են, համաձայն քերականական նիւթի քանականութեանը որ հաղորդուել է ուսանողներին: Որպէս զի աշակերտը առանձին ու անկապ ձեով հաղորդուած քերականական տեղեկութիւնների մէջ չմոլորուի, ձեռնարկի մէջ ժամանակ առ ժամանակ կանոնաւոր կերպով դասաւորւում են մի որեւիցէ քերականական բաժնի մասերը, բայց այդ լինում է միայն այն ժամանակ երբ յիշեալ բաժնի բոլոր տարրերը առաջուց արդէն պատահել են դասագրքի զանազան տեղերում: այսպէս են օրինակի համար՝ հոլովմաների և թորղութիւնների պատկերները, դերանունների այլ և այլ խմբերը և այլն:

Այս եղանակով շատ ձեռնարկներ կան զրուած. սոցանից հայ ընթերցողին ծանօթ է անշուշտ Մարգօի Ֆրանսերէն լեզուի դասագիրքը, որ զործ է ածվում մեր ուսումնարաններում, և որի հետևողութեամբ մեղանում զանազան ձեռնարկներ են կազմուել ուսուցիչների դասատուութեան համար: Այս բոլոր զրբերից երևում է թէ Զէյդէնշտիւկերի եղանակի համեմատ կազմուած ձեռնարկների մէջ ինչ մեծ նշանակութիւն ունի ուսանելի նիւթի խելացի դասաւորութիւնը և թէ այս կողմից որպիսի սխալներ են զործել յիշեալ ձեռնարկների հեղինակները: Առնենք օրինակի համար Վէրկովի ուսի գերմանական լեզուի դասագիրքը ¹⁾, որ Ռուսաստանում շատ տարածուած է և որ, նոյն իսկ հեղինակի վկայութեամբ, Զէյդէնշտիւկերի հետևողութեամբ է զրուած, և տեսնենք թէ այդ սկզբնական դասընթացի մէջ ուսանելի նիւթը ինչպէս է դասաւորուած: Մինչև 12րդ դասը ամէն բանի մէջ կանոնաւոր ընթացք և խիստ յաջորդութիւն է երևում, իսկ յաջորդ դասի մէջ մի անուպատելի ու աններելի թուոյցքի ենք հանդիպում: 13րդ և 14րդ համարները պարունակում են կրթութիւններ անցեալ յարակատար ժամանակի վրայ: Ինչպէս յայտնի է, այն ժամանակը դերմաներէն լեզվում հայերէնի նման բաղադրեալ է և կազմում է օժանդակ բայի ներկայ ժամանակով և խոնարհելի բայի կրաւորականի անցեալ ընդունելութեամբ (օրինակի համար՝ ich habe gehabt, ես ունեցել եմ): Այսպէսով մենք պատահում ենք մի բաղադրեալ ձևի քանի որ դեռ աւելի պարզ ձևեր հաղորդուած չեն:

¹⁾ Практический курс немецкого языка. Составилъ Эмилій Керковиусъ. Изд. шестое. 1874.

աշակերտին. նա դեռ չգիտէ այն բայերի ոչ անորոշ եղանակը, ոչ ներկան, ոչ անցեալ անկատարը՝ որոնց յարակատարը ուսանում է: Այս թերութեան վրայ աւելանում է և մի ուրիշը: Գերմանական լեզուի կանոնաւոր բայերը երկու խմբի են բաժանւում. առաջին խմբին վերաբերում են այն բայերը որոնց արմատական ձայնաւորը խոնարհման ժամանակ փոփոխութիւնների է ենթարկւում՝ իսկ երկրորդ խմբին՝ այն բայերը որոնց արմատական ձայնաւորը չէ փոփոխւում: Առաջին խմբի բայերի կրաւորականի անցեալ ընդունելութիւնը վերջաւորւում է en մասնիկով, երկրորդինը՝ t տառով: 13րդ դասում իբրեւ օրինակ երկրորդ խմբի բայ է բերած (ich habe gekauft). մինչդեռ նոյն հատուածի բառերի մէջ մենք պատահում ենք բազմաթիւ բայերի որոնք երկրորդ խմբին են վերաբերում՝ նոյնպէս անցեալ յարակատար ժամանակով դրած (ich habe genommen և այլն): Պատահում են մինչև անգամ այսպիսի օրինակներ՝ ich habe verkauft, ich habe erhalten, ուր ընդունելութիւնը առանց ge մասնիկի է կազմւում: Հասկանալի է որ սորանից մեծ խառնակութիւն պիտի առաջանայ աշակերտի ղլխում: 15րդ և 16րդ հատուածները բովանդակում են կրթութիւններ զոյական անունների եզակի սեռական հոլով վրայ: Այստեղ նախընթաց հատուածների պատճառած խառնակութիւնը սաստկանում է՝ բառերի շարքում պատահելով այնպիսի ձևերի որպիսի է հեռեկալը. ist angekommen: Յաջորդ հատուածները կասկածելու տեղիք չեն թողնում որ հեղինակը բառերի շարքում դրած անցեալ ժամանակի ձևերը մեքենական անդիր սերտողութեան համար է նշանակում: Բայերի թվում մինչև անգամ մի անկանոն բայի ենք հանդիպում: Բառերի մէջ գտնում ենք այսպիսի քերականական ձևեր. gehört, gefällt, հաճելի է և von, bei, mit նախադրութիւնները: Առաջին դասընթացի քննաքննող հատուածները նուիրվում են եղակի զոյականների հոլովման կրկնութեանը: Բառերի շարքում դարձեալ պատահում են այսպիսի քերականական ձևեր՝ wird, geliebt, gebet (այսինքն՝ առէք, որի եղակին յիշուած է) և մի քանի նախադրութիւններ:

Այս փոքրիկ օրինակը բաւական պարզ ցոյց է տալիս Ձէյդէն շախէէրի եղանակի ղլխաւոր թերութիւնները, որոնք ոչ թէ պատահական են, այլ բուն գերմանացի մանկավարժի եղանակից են բղխում: 1) Քերականական նիւթի ընտրութեան ու դասաւորութեան մէջ կատարեալ կամայականութիւն է թաղաւորում: Ինքը Ձէյդէն-

շտիւկէրը այս նկատմամբ մի առաջնորդող սկզբունք առաջ չէ բերել: Նորա միակ պահանջողութիւնը-աստիճանաբար պարզից աւելի բարդն անցնել և հեշտից աւելի դժուարը՝ այնքան առաձգական, այնքան անորոշ է, որ չէ կարող դասազիրք յօրինողներին կամայականութեանից ու սխալներից ազատ պահել: 2) Դասազրքի մէջ ամէնից նշանաւոր տեղը տուած է գոյական անուանը. իսկ բայը միայն տեղ տեղ և իբր պատահմամբ է երևում, այն էլ մի տեսակ անշտորք ու խանդարուած ձևով: Մինչդեռ բայը լեզուի կազմութեան մէջ ամենանշանաւոր տեղն է բռնում և նորա վրայ պիտի դառնայ դասազիրք յօրինողի բոլոր ուշադրութիւնը: 3) Զէյդէնշտիւկէրը չարազեց մայրենի և ուսանելի լեզուի մէջ եղած յարաբերութիւնը: Նա դու չհասկացաւ որ մայրենի բարբառից օտար լեզուով մի բան թարգմանելիս՝ միայն այնպիսի ձևեր պէտք է գործ ածել որոնք աշակերտին յայտնի են և կատարելապէս մեկնուած մայրենի լեզուի դասերի մէջ: Նա կարծեա ենթադրում է թէ աշակերտը իւր դասազիրքը ձեռք առած ժամանակը տեղեակ է բոլոր քերականութեանը: Ուրիշ կերպով չէ կարելի բացատրել այն հանդամանքը որ առաջին երեսներում նախադրութիւնների հետ ընդունելութիւններ են տեղադրվում և այլն: 4) Զափաղանց մեծ տեղ է տրվում մեքենական սերտողութեանը: Զէյդէնշտիւկէրը լոկ միակողմանի գործնական նպատակներ աչքի առաջ ունենալով, չափազանց ծանրաբեռնում է աշակերտի յիշողութիւնը այնպիսի բաներով որոնք մեծ կարեւորութիւն չունին: Նորա եղանակը շատ սակաւ կրթողական տարրեր է բովանդակում և շատ կողմից աւելի մեքենական վարժութեան է նման քան խեղացի ուսումնատուութեան: Թիշնք միայն այն անտեղի միջոցը որով բայերի վանագոյն ձևերը բառերի շարքումն են հաղորդվում:

Զնայելով այս և մի քանի ուրիշ թերութիւնների որ յետոյ աւելի բացայայտ կերպով հանդէս կը բերուին, Զէյդէնշտիւկէրի մատուցած ծառայութիւնները աննշան չեն: Օտար լեզուների դասատուութեան երկու տարրերը որ իւր ժամանակը յայտնի էին, քերականականը և բառազիտականը, միմեանց հետ կապակցեց և դորանով բոլոր գործը ուղիղ ծանապարհի վրայ դրեց. այնուհետև յառաջադիմութիւնը և կատարելագործութիւնը այս առաջին փորձի անհրաժեշտ հետևանքը պիտի լինէին:

Բ. ՀԱՈՒՇԻԼԴ (Ernst Hauschild)

Հաուշելլը մեծ փորձառութիւն ունի օտար լեզուների դասատուութեան գործի մէջ: Ներկայ դարու քառասուն թուականներին նորա տեսչութեանը յանձնուած էր Աէյպցիիսի ուսումնարաններից մէկը, որի յատուկ նպատակն էր նոր լեզուների ուսումը մատակարարել: Այդ ուսումնարանը ահագին մեծութիւն ունէր, այնպէս որ միայն Ֆրանսերէն լեզուն 27 դասարաններում էր ուսուցանվում: Տարակոյս չկայ որ այսպիսի մարդու հայեացքը ամենամեծ ուշադրութեան արժանի է:

Հաուշելլըն ասում է թէ իւր դասատուութեան եղանակը բոլոր եղանակների մէջ ամէնից արհեստականն է: Արհեստական է առնանում նա իւր եղանակը այն բնական միջոցի հակառակ, որով մանուկը ուսանում է իւր մայրենի բարբառը: Ի հարկ է այսպիսի բնական միջոցով կարելի է և մի օտար լեզու ուսանել, բայց այն ժամանակ հարկ կը լինէր անշուշտ օտար լեզուին զոհել մայրենի լեզուն, հարկ կը լինէր մի լեզու բոլորովին կամ գոնեա մասամբ դուրս հանել, որպէս զի միւսը նորա տեղը բռնէ: Այն մարդիկը որոնք այս ձևով են ուսանում մի օտար լեզու, երբեք մայրենի բարբառին կատարելապէս հմուտ չեն լինիլ: այս ճշմարտութիւնը բոլորովին հաստատում են այն դժբաղդները որոնք փոքր հասակից սովորում են զանազան լեզուներով խօսել: Այսպէս ուրեմն, այս միջոցով օտար լեզուի ուսումը շատ թանկ գնով է ձեռք բերվում: Բացի սորանից, այս միջոցը միայն այն ժամանակ կարող է արդիւնաւէտ լինել, եթէ ուսանողը միշտ ուսուցանողին հետ է լինում, և անդադար վարժվում է օտար լեզուի մէջ: Մեր ուսումնարաններում այդ անհրաժեշտ պայմանը, դասերի սակաւութեան պատճառով, ամենեւին անիրաւ գործելի է: Բացի դորանից դպրոցական ուսումը բոլորովին ուրիշ նպատակների է ձգտում: Նա չէ ներում և չէ կարող ներել որ ամենափոքր վնաս հասնի մայրենի լեզուին. օտար լեզուն ազգայինի վերաբերմամբ լոկ երկրորդական տեղը պիտի բռնէ: Աերջապէս, դպրոցում շատ անգամ ոչ միայն մէկ, այլ մի քանի օտար լեզուներ են ուսանում: Քանի որ այս բոլոր պայմանները կան, դպրոցը չէ կարող բնական ասած միջոցը գործ դնել օտար լեզուների ուսումնատուութեան մէջ: Ահա այս պատճառով Հաուշելլը խիստ սահման է

դնում օտար լեզուի դպրոցական դասատուութեան և տնային կրթութեան մէջ, որ կատարվում է զանազան դայ-
եսներին, դաստիարակների և մայրերի ձեռքով: Ահա այս է Հաուշելլի
գլխաւոր սկզբունքը, որից հետզհետէ նշանաւոր հեռանքներ են
բղխում:

Այդ ինչով դպրոցական դասատուութիւնը պիտի զանազանուի
տնային կրթութիւնից. որն է առաջինի էական յատկութիւնը: Աւ-
սումնարանում, ասում է Հաուշելլը, ոչինչ չպէտք է յանձնուի պա-
տահանութեանը այլ ամէն բան պիտի առաջուց խորհուած ու
հաշուած լինի: Խիստ կարգն ու կանոնաւորութիւնը
ահա դպրոցական դասատուութեան յատկանիշ կնիքը. առանց այս
խիստ կանոնաւորութեան սահմարին է յառաջադիմութիւն ցոյց տալ
դպրոցական կրթութեան մէջ: Ահա այս պատճառով նա իւր եղա-
նակը յիշեալ սկզբունքի վրայ է հիմնում և փոքր ինչ անսովոր ա-
նուն է տալիս նորան - die kalkulirende Methode, այսինքն՝ ճիշտ հա-
շուի վրայ հիմնուող եղանակ: Այս եղանակը զործադրել ցանկացող
դասագիրքը, Հաուշելլի ասելով, հեռեւեալ կերպով պիտի կազմուի:
Սկզբում նա աշակերտին շատ քիչ բան է տալիս և այդ քիչը պիտի
անդիր սերտուի: Առաջին դասերի համար իբրեւ նիւթ պիտի
ծառայեն ամենախաբւոր և ամենապարզ կանոնները, որոնք թէ
ստուգաբանութիւնից և թէ բաղդասութիւնից (համաձայնութիւնից)
պիտի առնուին: Դասողըքի մէջ մի անգամ յիշուածը որքան կա-
րելի է յաճախ պիտի կրկնուի, բայց ամէն անգամ ուրիշ, նոր ձևով
կամ կապակցութեամբ: Իւրաքանչիւր հատուածի սկզբում ցոյց է
տրվում թէ որն է այդ հատուածի գլխաւոր նիւթը. բայց այդ ոչ
կանոններով այլ օրինակներով է լինում¹⁾: Բայց սորանից,
իւրաքանչիւր դասի մէջ երկրորդաբար անդ են դրնում մի քանի
բաներ այն նիւթից որ նախընթաց հատուածների գլխաւոր բովան-
դակութիւններ կազմում: Այսպէսով, նոյն իսկ հեղինակի ճիշտ
նկատողութեամբ, դասողըքը ներկայացնում է իբրեւ մի արհեստա-
կան կերպով կազմուած և առաջուց հաշուած մաթեմատիկական
խնդիր: Այսպիսի ձեռնարկի գլխաւոր սրահասութիւնը միայն այն

¹⁾ Լոկ բարձր դասարանների համար նա նշանակում է մի քերա-
կանական կանոնների հաւաքածու, որի մէջ կանոնները նոյն կարգով են
դասաւորուած՝ որով ձեռնարկի մէջ դասաւորուած են զբաւոր կրթութիւն-
ները:

կարող է լինել, որ աշակերտը յանկարծ այնպիսի բանի կը պատահի որի բացաղբութիւնը չէ կարող դանել իւր անցկացած դասերի մէջ: Պարզ է որ այսպիսի հայեացք ունենալով, շատ դժուար բան է մի դասաղբը կազմել որ Հաուշելլի պահանջութիւններին բոլորովին համաձայն լինէր: Եւ սակայն Հաուշելլի եղանակի անհրաժեշտ պայմանն է դասաղբի ընթացքում խիստ յաջորդութիւն պահպանել ամենափոքր մանրամասնութիւնների մէջ: Նորա կարծիքով, օտար լեզուի ուսման մէջ աշխատանքի զլիաւոր մասը ուսանողի վրայ չափաւր ընկնի, այլ ուսուցանողի և մանաւանդ դասաղբի վրայ: Որքան աւելի աշխատութիւն ու ճարտարութիւն է գործ դրել ձեռնարկ յօրհնողը, այնքան աւելի թեթեւանում է աշակերտի գործը:

Հաուշելլի եղանակի զլիաւոր հիմունքները աչքի անցկացնելուց յետոյ, մենք մի հարց կ'առաջարկենք, թէ արդեօք այս եղանակի մէջ մի նոր բան կայ թէ ոչ: Առանց երկար բարակ մտածելու՝ կը պատասխանենք. ոչ, Հաուշելլը օտար լեզուների դասատուութեան գործի մէջ մի նոր գաղափար չէ մտցնում: Նորա եղանակը հիմնվում է Զէյդէնշտիւկէրի սկզբունքի վրայ: Միայն Հաուշելլը այդ սկզբունքը զարգացրեց. նա Զէյդէնշտիւկէրի նման կէս ճանապարհի վրայ չմնաց, այլ նորա սկսածը աստիճանաբար մինչև վերջը հասցրեց, և այդպէսով իւր նախորդի գաղափարը իրականացրեց: Հաուշելլի ձեռնարկը ¹⁾, որ նոյնպէս հետզհետէ բարդ նախադասութիւններ է առաջարկում ուսանելի լեզուից մայրենի լեզուով և փոխադարձաբար թարգմանելու համար, Զէյդէնշտիւկէրի եղանակի բոլոր լաւ յատկութիւններն ունի այն էլ աւելի կատարելագործուած կերպով. բայց միւս կողմից, նորա թերութիւններից էլ գերծ չէ: Ուսանելի նիւթի ընտրութեան ու դասաւորութեան մէջ ամենամեծ կամայականութիւն է տիրում, այնպէս որ մինչև անգամ անսխտոթ է այնքան խստաւարի թորութիւն տեսնել առանձին, անկապ մանրամասնութիւնների մէջ, ինքը Հաուշելլը շատ ուղիղ կերպով է նկատում այդ թերութեան պատճառը, թէ և ամենեւին չէ նշմարում թէ այդ թերութիւն է, այլ ընդհակառակն՝ առաջ է բերում նորան իբրև իւր եղանակի արժանաւորութիւնը: Իմ եղանակով, ասում է նա, քերականական նիւթի դասաւորութիւնը լսկ ուսանողի զարգացման աս-

¹⁾ Elementarbuch der französischen Sprache nach der kalku-
lirenden Methode. Erste Auflage 1846.

տիճանից և համոռութիւնից կախումն ունի միշտ, և ոչ երբէք ուսանելի առարկայի էութիւնից, այսինքն լեզուից: Այսպիսի միակողմանի սկզբունքի անհրաժեշտ հետևանքը պիտի լինէր վերոյիշեալ թերութիւնը: Ճշմարտապէս խեղացի եղանակն այն է որ միապէս ուշադրութիւն է դարձնում ինչպէս ուսանողի մտաւոր զարգացման, այսպէս և ուսանելի առարկայի էութեան վրայ. նա պարտուողատ շաճ հաւասարակշռութեան մէջ է դնում յիշեալ երկու գործիչները: Սակայն միակամամբ Հաուշկիլը Զէյդէնշտիւկէրից բարձր պիտի համարուի: Հեղինակի տեսակէտից նայելով՝ նորա դասագիրքը ամենայն մեղադրանքից ազատ է. նորա նիւթի դասաւորութեան մէջ ամէն տեղ ամենախիտ յաջորդութիւն է տրուում: Այլ մի տեղ չեն երևում այն անակնուկէ թուոյցները որ հանդիպում են նորա նախորդի գրքի մէջ: Հաուշկիլի եղանակի մի ուրիշ կարևոր թերութիւնն այն է, որ նորա՝ ինչպէս և Զէյդէնշտիւկէրի գրքում չափազանց մեծ տեղ է բռնում անգիր սերտողութիւնը: Մեզ քաջ յայտնի է որ օտար լեզու ուսանելիս՝ հարկաւոր է լինում անգիր սերտել, այն էլ շատ բան սերտել: մենք բոլորովին հասկանում ենք թէ որքան աշխատանք է պահանջվում աշակերտի կողմից ուսանելի լեզուի բաղմնութիւն բառերը իւր յիշողութեան մէջ ամբարեղու համար: Բայց նոյն խնայող պատճառով ցանկանում ենք որ ուսանողից պահանջուի սերտել այն՝ ինչ որ նա կարող է իւրացնել մտածողական կարողութեան օժանդակութեամբ: այսպիսի է համարեա բոլոր քերականական նիւթը: Ուրեմն մենք հաւատով չենք ընդհանրապէս անգիր սերտողութեանը, այլ միայն անտեղի սերտողութեան դէմ ենք խօսում, և չենք ցանկանում որ այս սկզբունքը քերականական բաժնի մէջ մոցուի: Ուր թողնենք որ օրինակներ անգիր սերտողութիւնից և մերենական հետեւողութիւնից մի գործնական արդիւնք չէ կարող առաջանալ, այս ճանապարհով աշակերտը երբէք չի սովորիլ ինքնուրոյն կերպով և գիտակցաբար օգուտ քաղել քերականական ձևերից, և յայտնի է որ խնդրի էութիւնը սորանուսն է պարունակվում: Վերջապէս, ինչպէս Զէյդէնշտիւկէրի, այսպէս և Հաուշկիլի աշխատութեան մէջ բառերի կարգում քերականական ձևեր ենք գտնում, այս հանդամանքը իւր բացատրութիւնը գտնում է, անգիր սերտողութեան սկզբունքի մէջ:

Թէև այսպէսով Հաուշկիլը, ընդհանրապէս Զէյդէնշտիւկէրի գաղափարների շրջանից դուրս չէ գալիս, բայց և այնպէս մի կողմից նա

այդ շրջանը ընդարձակում է: Մինչ Զէյդէնշալկէրը լեզուի ուսման մէջ միայն երկու տարր է ընդունում—քերականականն ու բառագիտականը,—Հաուշելիքը սոցա վրայ մի երրորդ տարր էլ է աւելացնում—ուղղագրականը: Նա ոչ միայն դասատուների առանձին ուշադրութիւնը դարձնում է այս ճիւղի վրայ, այլ և ցոյց է տալի թէ ինչ միջոցներով կարելի է հասնել այն բանին որ աշակերտները սովորին անսխալ գրել¹⁾: Այն շատ խելացի մանուկների, ասում է նա, որոնք չեն կարող սովորել ուղիղ գրել մինչև անգամ իրանց մայրենի լեզուով, և ընդհակառակն, նուազ ընդունակութեան տէր մանուկների համար ուղղագրութիւնը յաճախ ոչինչ դժուարութիւն չէ ներկայացնում: Շատ ճիշտ նկատույթութիւն, որ անտարակոյս կը հաստատեն այն ուսուցիչները որոնք ուշադրութեամբ հետևում են լեզուների դասատուութեան մէջ հասած արդիւնքներին: Բայց ինչի համար այդ այդպէս է: Նորա համար, պատասխանում է Հաուշելիքը, որ ուղիղ գրելու կարողութիւնը ոչ այնքան խելքի ու յիշողութեան առաւելութիւնից՝ որքան աշակերտի երեւակայութեան առաւելութիւնից, հետևապէս և նորա աչքից կախումն ունի: Եւ այդ զօրաւոր երեւակայութիւնը, որ աչքի նկատած բաների ուղղագրութիւնը միւս անգամ ճշտութեամբ առաջ է բերում, նոյնքան սակաւ է պատահում խելացի մանկան մէջ, որքան ընդհանրապէս հասակաւոր մարդու մէջ զիմանական, մտածողական կարողութիւնը սակաւ է միանում այն կարողութեան հետ որով արուեստագէտը ամէն ինչ արագ է ըմբռնում: Ապա ուրեմն, լեզուի ուղղագրութեան առանձնութիւնները սեպհականելու ընդունակութիւնը յատուկ է այն մանկան որի մէջ մի բնածին արուեստագիտական միտումն է երևում—ահա այս հետևանքին է տանում Հաուշելիքի դատողութիւնը: Բայց ինչպէս այս հետևանքը, այնպէս և նորա փաստաբանութիւնը բաւական պարզ ու ճիշտ չեն երևում մեզ: Թէ աչքը մեծ դեր է խաղում ուղղագրութեան մէջ վարժուելու ժամանակ, այդ մասին ամենեւին կասկած չկայ, և արդէն նորանով է հաստատուում որ կարճատես մանուկները միշտ շատ տառապալներ են անում: Բայց երեւակայութիւնը այստեղ ոչինչ գործ չունի: Անպանի երեւակայութիւնը, ընդհակառակն, ինչպէս որ ընդհանրապէս ուշադրութիւնը ցրվում է, այսպէս

¹⁾ Տես նորա Elementarbuch der deutschen Sprache nach der kalkulirenden Methode. 1854.

և այս դէպքում նստատուէն այն դրամադրութեանը որով մանուկը չէ նշմարում ուղղադրութեան մանր առանձնութիւնները: Մեր հայեացքով, եթէ նուազ ընդունակութեան տէր աշակերտները ուղղադրութեան մէջ յառաջադիմութիւն են ցոյց տալիս, այդ այն պատճառով է որ նոքա իրանց սակաւ ընդունակութեամբ հանդերձ աշխատասէր են, սովորել են ուղղադրութիւն դարձնել ամէն մանր—մունր բաների վրայ, և վարժուել են ամէն բան յիշողութեամբ սեպհակահել: Աչքն ու յիշողութիւնը, ահա այն գործիչները որոնցից, մեր կարծիքով, զլիաւորապէս կախուած է ուղղադրութեան արագ յառաջադիմութիւնը: Մենք, ի հարկէ, չենք հերքում որ լեզուի ուղղադրութեան մէջ կան և այնպիսի կողմեր որոնք ուրիշ ճանապարհով են ձեռք բերվում: Խրաքանչեւ լեզուի կան մի քանի որոշ կանոններ զանազան տառերի ուղղադրութեան համար, որոնք եթէ ըմբռնուին և միտ պահուին շատ դժուարութիւններ ինքնըստինքեան կը վերանան:

Չնայելով Հաուշելլի առաջ բերած փաստերի անձշտութեանը, նա շատ խելացի հայեացքներ է արտայայտում ուղղադրութեան ուսման վերաբերմամբ: Նա զգուշացնում է ուսուցիչներին այն սովորական և շատ տարածուած միջոցներից, որոնք ոչ միայն չեն նպաստում, այլ մինչև անգամ վնասում են այն գործին որ նոքա իրիւ թէ առաջ են տանում: Ով որ հարկադրում է մանուկներին, ասում է նա, յաճախ և շատ արտադրել գրքից—մի միջոց որ շատ դաստիարակներ սիրում են գործ գնել անհանդիստ մանուկներին կարգապահութեան սովորեցնելու համար—նա մի անդամից ծանօթացնելով նոյա բազմաթիւ բառերի որոնց ուղղադրութիւնը զանազան դժուարութիւններ է ներկայացնում, անտարակոյս մեծ խառնափնթորութիւն կ'առաջացնէ նոյա զլիւում, և այդպէսով ուղղադրութեան գործին մեծապէս կը վնասէ: Ով որ աշակերտների ձեռքը տալիս է այնպիսի գրքեր որոնք դիտմամբ ուղղադրութեան սխալներով են տպագրուած, այն նպատակով որ այդ սխալները դանեն և ուղղեն, և այդպէս սխալների է վարժեցնում մանուկների աչքը, որ նոյն արագութեամբ դիտում ընդունում է սխալն ինչպէս և ուղիղը—ով որ ստիպում է աշակերտներին արտադրել իրանց գրաւոր աշխատութիւնները, մի անգամ իրանց արած սխալներով, իսկ երկրորդ, անգամ առանց այդ սխալների,—ով որ իւր աշակերտներին անխտիր թելադրում է ինչ որ պատահի, առանց նախապատրաստութեան, այսինքն

առանց առաջուց աչքի անցկացնել տալու նոցա թելադրելի հատուածը, — ով, վերջապէս, հարկադրում է նոցա ուսուցչի դասախօսութիւնը դրի առնել, նա կատարելապէս հասնում է այն հետեւանքին որ իւր աշակերտները, որքան կարելի է երկար ժամանակի սխալ գրեն: Հաուշելը մասնաւորապէս յարձակվում է թելադրութեան այն ձևի վրայ որ սովորաբար գործ է դրվում — և բոլորովին հիմնաւոր կերպով: Հազիւ թէ ուրիշ աւելի ակներև անմտութիւն գտնուի օտար լեզուների դասատուութեան շրջանում, որ այնքան հարուստ է դանդան անմիտ միջոցներով: Բաւական է եթէ երևակայենք թէ ինչ ձևով է կատարվում այդ թելադրութիւնը որ նորա անմտութիւնը բոլորովին հասկանալի լինի մեզ: Ուսուցիչը առնում է մի գրքից առաջին պատահած հատուածը և աշակերտներին թելադրում է, յետոյ տեսութիւնները հաւաքում է, աչքի է անցկացնում, սխալները հաշվում, թուանշաններ դնում — և կարծում է թէ մեծ գործ է կատարել: Այս էլ նկատեցէք որ այս միջոցը հաւասարապէս գործ է դրվում ինչպէս վերին, այսպէս և միջին և մինչև ստորին դասարանների մէջ: Ի՞նչ խորհուրդ կայ այստեղ: Այն մանուկները որ զեռ չեն կարող ուղիղ գրել, որոնց պէտք է դրութեան մէջ վարժեցնել, անդադար քննութիւնների են ենթարկվում: Բացի սորանից, ուսուցչի պատահմամբ ընտրած հատուածի մէջ պատահում են անշուշտ ոչ սակաւ բառեր որոնք բոլորովին անծանօթ են աշակերտներին, որոնց նոքա այդ թելադրութեան ժամանակ առաջին անգամն են հանդիպել, և որոնց զուցէ այլ ևս հարկաւորութիւն չունենան իրանց բոլոր կեանքում: Այս բոլորի վրայ աւելացրէք և այն՝ որ օտար լեզուով թելադրութիւնը դրող աշակերտը պէտք է անշուշտ դրած իւր մտքում թարգմանէ, որովհետև անհնարին է նորան ուղիղ գրել, եթէ ոչ բառերի մէջ եղած կապակցութիւնը, ոչ ձևերի նշանակութիւնն է հասկանում, — և այն ժամանակ կը հասկանաք թէ դասատուն թելադրութեան ժամանակ ինչ անտանելի ու անմիտ աշխատանք է դնում աշակերտի վրայ: Եւ ի՞նչ կարող է լինել այս բոլոր աշխատութեան արդիւնքը: Միթէ լոկ առողջ դատողութիւնը բաւական չէ՞ որ հասկանանք թէ այսպիսի ընթացքով անհնարին է ուղղադրութիւն ուսուցանել: Գուցէ մեզ պատասխանեն թէ այս միջոցով էլ աշակերտները ուսել են և ուսանում են ուղիղ գրել: Բայց մի՞թէ այդպիսի թելադրութիւններով ուղղադրութիւն ուսուցանող յարգելի վարժապետները (այդպիսի ուսու-

ցիւր նման չէ՝ այն մարդուն որ կը մտածէր լոկ անյայտ թուերով մա-
թեմատիկական (սնդիր լուծել) կարծում են թէ այդ իրանց աշխա-
տութեան արդիւնք է: Եւ թէ աշակերտը վարժուել է անսխալ գրել,
նա ուսուցչին պարտական չէ, վասն զի այս վերջին ամենեւին չէ
նպաստել նորան այդ գործի մէջ: Սակայն չնայելով այս եղանակի
ակներեւ անմտութեանը, յիշեալ չարիքը խոր արմատներ է արձակել,
դեռ մեր օրերումն էլ ծագելում է իւր բոլոր դեղեց-
կութեամբ և իւր թունաւոր պատուիրքը տալիս է: Դեռ
մինչև այսօր այնքան յաճախ չարչարում են մանուկներին այդ զրժ-
բադդ թերադրութիւններով, դեռ մինչև այսօր շատ ուսուցիչներ,
չկարողանալով զնահատել ուսման կարճ ժամերը, մանուկների ան-
զին ժամանակը կորցնում են այդպիսի անմիտ պարապմունքներով:

Բայց դառնանք Հառչելիքին: Մասնանիշ անելով ուղղադրու-
թեան ուսման մէջ գործ դրուած զանազան սխալ միջոցների վրայ,
նա հարց է առաջարկում, թէ ուրեմն ինչ պէտք է անել որ աշա-
կերաները վարժուին ուղիղ գրելու: Ինչպէս ընդհանրապէս դաստիա-
րակութեան գործի մէջ, ասում է նա, այսպէս և այս մասնաւոր
խնդրի մէջ բոլոր էութիւնը նորանումն է պարունակվում որ, որքան
կարելի է, սխալների առաջն առնուի: Ինչպէս վերեւը ասուեցաւ, մա-
նուկը զինաւորապէս աչքով է դիտում: սորանից հետեւում է որ այս
տեղ առաջին կարեւոր բանը մանուկի աչքը վարժեցնելն է: Պէտք է
վարժեցնել աշակերտին ամէն մի բառ մտադրութեամբ նայել թէ
ինչպէս է գրուած: Յետոյ, պէտք է աշխատել որ աշակերտի տեսածը
մոռացութեան չտրուի, այլ նորա յիշողութեան կամ, ինչպէս որ
Հառչելիքն է ասում, նորա երեակայութեան մէջ տպաւորուի: Այս
նպատակին հասնելու համար, նա հետեւալ միջոցներն է առաջար-
կում: Բոլորը ինչ որ աշակերտը անգիր է սերտում, պէտք է սերտէ
այն բառերի ուղղադրութեամբ որոնք տուած դասի մէջ պատահում
են, նա այդ դասը ոչ միայն պիտի գիտենայ, այլ և պիտի կարողա-
նայ անգիր գրել: Այս միջոցը պէտք է գործ դնել մանաւանդ ստու-
րին դասարանների մէջ: Բայց այս դեռ բոլորը չէ: Գլխաւոր բանն
այն է որ սկզբում պէտք է ուսուցանել աշակերտին սակաւ բառեր
իրանց ուղղագրութեամբ, կամաց կամաց բառերի պաշարը
աւելացնել, աշակերտի ուղղորութիւնը անդադար դարձնելով իւրա-
քանչիւր բառի ուղղադրութեան վրայ և ստիպելով նորան որ միայն
այդ կերպով սեպհականէ այն բառերը: Ուրեմն, ուղղադրութեան

մէկ դժուարութիւնից աստիճանաբար միւսին անցնել, կամ ինչպէս Հաուշելըն է ասում, միեւնոյն եղանակը զորժ դնել որ նա ընդհանրապէս առաջարկում է լեզուների ուսման համար (die kalkulirende Methode), - այս է ահա նորա պահանջողութիւնը: Այս եղանակը, ասում է նա, որ ճիշտ հաշուի վրայ է հիմնվում և լաւ և ուղիղ բաների մէջ վարժուելու միջոց է տալիս, համարեա բոլորովին վատ ու անկանոն սովորութիւնների առաջն է առնում: Նա պատահականութեանը ամենեւին տեղիք չէ տալիս, բայց և իւր յոյսը չէ դնում արագ յառաջադիմութեան վրայ և չէ թոյլ տալիս ուսուցչին որ իւր աշակերտներին որևէ փորձերի ենթարկէ: Պահանջեցէք աշակերտներից, ասում է Հաուշելըն, որ միայն այն բանը զրեն ինչ որ կարող են զրել: Եթէ նոքա երկար ժամանակ անսխալ են զրել, վերջին ժամանակները—բայց միայն վերջին ժամանակները—բոլորովին անհնարին կը լինի նոցա սխալներով զրել: Ահա այս պատճառով Հաուշելըն վերոյիշեալ թելադրութիւնների նման պարապմունքներին բոլորովին հակառակ է: Արիւնարբու ուսուցիչները, ասում է նա, հանգստութիւն չեն տալիս ինձ այսպիսի հարցով. զոնեա ամիսը մի անգամ կարելի է մի բան թելադրել աշակերտներին, որպէս զի իմացութի թէ ընդհանրապէս որքան առաջ են գնացել ուղղադրութեան մէջ»: Ահա ինչ պատասխան է տալիս նա այդ «արիւնարբու» ուսուցիչներին: Սովորեցէք սպասել, —մեծ նշանակութիւն ունի դաստիարակութեան գործի մէջ սպասել իմանալը, հանդարտութեամբ ու համբերութեամբ սպասել երեխայի զօրութիւնների բնական զարգացմանը: Բայց մենք՝ հասակաւորներս ահա այսպէս ենք վարվում մանուկների հետ: Աչքի առաջ ունենալով մեր սեպհական ոյժերը որ կատարելապէս զարգացած են և չկարողանալով մանուկների զարգացման աստիճանին յարմարուիլ, մենք անդադար առաջ ենք քշում խեղճ երեխաներին, նոցանից անկարելին ենք պահանջում—և այդպէսով անթիւ մատաղ ոյժեր ենք սպանում: Արդեօք մենք այս կողմից նման չենք այն երեխաներին՝ որոնց պարզմտութեան վրայ այնպիսի ներդաճմութեամբ ժպտում ենք, եթէ նոքա սխալ ցանկութեամբն օր հոգը փորում են, որ անանն թէ ինչ է գործվում այնտեղ, կամ եթէ նոքա անդադար որդի պատեանը քերում են, ցանկալով իմանալ թէ արդեօք շուտով դուրս կը գայ նորա միջից թիթեռը...

Իւր ուղղադրութիւն ուսուցանելու եղանակը Հաուշելըն տարա-

ծում է և մայրենի լեզուի ուսման վրայ, այս նպատակով նա առանձին ձեռնարկ կազմեց դերմանական լեզուի համար: Ճշմարիտ է ընդհանրապես որ այս եղանակը մի բոլորովին նոր, ինքնուրոյն բան չէ ներկայացնում: Նա հիմնվում է այն սկզբունքի վրայ որ մենք արդէն յիշեցինք Զէյդէնշտիւկերի վրայ խօսելիս: Բայց Հաուշելի ծառայութիւնը նորանուամբ է կայանում որ նա այդ սկզբունքը տարածեց ուղղաբութեան ուսման վրայ, և ցոյց տուեց թէ ինչպէս պէտք է դործնականապէս արդիւնաւորել նորան:

Գ. Օ Լ Լ Է Ն Դ Ո Ր Ֆ

Սորանից քառասուն տարի առաջ Օլլէնդորֆ դերմանացին, իւր բնակութիւնը Լոնդոնում հաստատելով, մի ձեռնարկ հրատարակեց անգլիերէն լեզուի համար «բոլորովին նոր եղանակով», որով կարելի է վեց ամսում ուսանիլ կարդալ, դրել և խօսել օտար լեզուով: Օտար լեզուների գիտութիւնը որքան կարելի է կարճ միջոցում ձեռք բերելու կարիքը ինչպէս այսօր, այնպէս և այն ժամանակ շատ մեծ էր. հասկանալի է որ ամէն կողմից ընկան այնպիսի հրատարակիչ, յայտարարութեան վրայ: Եւ ահա—Օլլէնդորֆի համբաւը ոչ միայն Անգլիայում տարածուեցաւ, այլ և շատ հեռաւոր տեղեր: Սկսան խօսել «Օլլէնդորֆի եղանակի» վրայ, սկսան զործադրել այդ եղանակը ուրիշ օտար լեզուների մէջ, այնպէս որ այսօր, օրինակի համար, Գերմանիայում ամէն տեսակ եւրոպական լեզուներով ամէն ազգերի համար Օլլէնդորֆի «եղանակով» պատրաստած դասագրքեր կան:

Օլլէնդորֆը անտարակոյս իւր ձեռնարկը նշանակեց չափահաս անձանց համար. այդ բանը արդէն ցոյց է տալիս լեզուն վեց ամսում ուսուցանելու խոստմունքը: Իւր գիրքը յօրինելիս՝ նա ամենեւին աչքի առաջ չունեցաւ ուսումնարանը և նորա կարիքները: Բայց շուտով մանկավարժներն էլ իրանց ուղադրութիւնը դարձրին նորա գրքի վրայ, նորա «եղանակը» մայրին ուսումնարաններում, աշխատելով, որքան իւրաքանչիւրը կարողացաւ, յարմարեցնել նորան Զէյդէնշտիւկերի-Հաուշելի սկզբունքներին¹⁾: Ահա այս պատճառով մենք էլ

¹⁾ Օլլէնդորֆի եղանակի հետեւողութեամբ յօրինուած դասագրքերի մէջ ամէնից նշանաւորը Հանդսի ձեռնարկն է, որի առաջին աշխատութիւնը, անգլիերէն լեզուի դասագիրքը, երրորդ տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ 1847ին:

Հարկաւոր ենք համարում մի քանի խօսք նուիրել այս «նոր» հղանակին: Վիանական մանկավարժների մեծ մասը արհամարհական աչքով են նայում Օլէնգորֆի վրայ, օրինակի համար Վագէրը, որ տգէտ ու խաբերայ է համարում նորան—լեզուն վեց ամսում ուսուցանելու խոստմունքի պատճառով—և միշտ հեղնութեամբ է խօսում նորա վրայ: Մենք կ'աշխատենք անաչառութիւնը պահպանել այս դէպքում, և եթէ դէթ մի նոր արդիւնատէտ զաղափար գտնենք նորանում, զոհունակութեամբ կը յիշատակենք:

Օլէնգորֆի «եղանակով» յօրինուած գրաստղքերը առանձին դասերի են բաժանուած: Իւրաքանչիւր դասը բովանդակում է զանազան բառեր ու օրինակներ անգիր սերտողութեան համար, այդ օրինակներից դուրս բերուած կանոններ և նախադասութիւններ մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուով թարգմանելու համար: Այս բոլորը մեզ համար նոր չէ: Բայց եթէ աւելի մտադրութեամբ քննենք առաջ բերուած օրինակները և թարգմանութեան համար նշանակուած նախադասութիւնները, մի առանձին բան կը նկատենք նոցա մէջ: Այդ նախադասութիւնները զոյգ զոյգ են զրաժ և այնպէս են կազմուած, որ իւրաքանչիւր զոյգի առաջին նախադասութիւնը բովանդակում է հարցը, իսկ երկրորդը այդ հարցի պատասխանը: Ահա սորանումն է պարունակվում Օլէնգորֆի «եղանակի» բոլոր էութիւնը: Պարզ է որ «եղանակ» բառը այստեղ բոլորովին անտեղի կերպով է գործածվում:

Բայց և այնպէս Օլէնգորֆի նորաձեւութիւնը այնքան աննշան չէ որքան կարող է առաջի քերան երևիլ: Բացադրենք նորա նշանակութիւնը: Լեզուն, այսինքն իւր մտքերը հնչեւներով յայտնելու կարողութիւնը, անտարակոյս նոյն մտքերը ուրիշներին հաղորդելու կարիքից է բխում, որ մարդկային բնութեան յատուկ է: Խօսքի ամենաբնական և միանգամայն ամենազօրաւոր խթանն նոյն ինքը մարդկային խօսքն է որ հնչում է մեր ականջին: Ահա այս պատճառով խօսքի զրուցատրական ձեւը ամենաբնական ձեւն է. ահա այս պատճառով լեզուն այս ձեւի մէջ աւելի թարմութիւն ու կենդանութիւն է ցոյց տալիս քան ուրիշ որեւէ ձեւի մէջ. ահա այս պատճառով, վերջապէս, բանաստեղծները, որոնց համար խօսքի այս յատկութիւնները այնքան մեծ նշանակութիւն ունին, այնպէս յաճախ և այնպէս սիրով դիմում են զրուցատրական ձեւին: Ինչ նշանակութիւն որ ունի խօսակցական ձեւը մայրենի լեզուի գործածու-

Թեան մէջ, նոյնը կարող է նա պահպանել և այն ժամանակ՝ եթէ նորա վրայ հիմնուի օտար լեզուի ունումը: Նախ և առաջ, խօսակցութիւնը մեծ յորդոր է լինում մարդուն լեզուն գործածելու. հարցին ինքնըստինքեան հետևում է պատասխանը, որովհետև հարցման մէջ մասաւր պարեւնակվում է և նորա պատասխանը: Երկրորդ, խօսակցութիւնը լեզու ունանելու սէրն է արծարծում: Այս հասկանալի է. լեզուի բնական նշանակութիւնն այն է որ նորանով խօսեն. ոչ թէ լեզուի զիտութիւնը, այլ միայն նորան գործադրելու հնարաւորութիւնը կարող է զոհացնել մարդուն, այն էլ առաւելապէս բերանացի կերպով: Վերջապէս զրուցատրական ձևը նպատակ է աշակերտին վարժուելու բնական, պարզ և միանգամայն կենդանի խօսակցութեան մէջ. նա ծանօթանում է բազմաթիւ ասացուածների, որոնք ամենակարևոր և ամենասովորական են. այն ինչ խօսքի պատմական ձևը յաճախ ծանօթացնում է նորան ամենամանավոր բառերի ու դարձուածների: Տարակոյս չկայ որ Օլլէնդորֆի աչքի առաջ ունեցած հետեւանքին հասնելու, այսինքն ուսանողներին օտար լեզուի խօսակցութեան մէջ վարժեցնելու համար, բաւական չէ խօսակցական ձևով կազմուած նախադասութիւններ թարգմանել կամ սերտել. և սակայն այսքանով բաւականտնում են Օլլէնդորֆի «եղանակով» ձևաւարկներ յօրինողները: Այդ նպատակին հասնելու համար, աշակերտները, օգուտ քաղելով իրանց ծանօթ նիւթից, պէտք է աչքի առաջ ունեցած խօսակցութիւնների հետևողութեամբ անկախ խօսակցական նախադասութիւններ կազմեն. այս բանի համար ուսուցիչը պէտք է կենդանի խօսակցութիւններ անէ իւր աշակերտների հետ, հարցեր առաջարկելով և պատասխաններ պահանջելով նոյնից. նա պէտք է նոյնպէս հարկադրէ աշակերտներին որ միմեանց հետ խօսակցին՝ փոփոխակի կերպով հարցեր առաջարկողների և պատասխան տուողների դերերը նշանակելով: Եթէ զործը այս կերպով տարուի, Օլլէնդորֆի եղանակը անշուշտ մեծ արդիւնքները կրտայ: Ահա այս պատճառով չենք դժուարանում Օլլէնդորֆի օտար լեզուների դաստառութիւնը զրուցատրական ձևի վրայ հիմնելու գաղափարը արդիւնաւէտ համարել, թէև նորա հետևողները դեռ մինչև այժմ նորա գաղափարից այն օգուտը չքաղեցին որ կարելի էր քաղել: Բայց ինչով կարելի է բացատրել այն մեծ յառաջադիմութիւնը որ ունեցաւ և մինչև այսօր էլ ունի Օլլէնդորֆի ուսումնասիրութեան միջոցը: Միթէ այդ բանը կարելի է մեկնել այն աննշան

փոփոխութեամբ որ լստ երևութին նորա «եղանակի» միակ յատկա-
նիշն է կազմում: Բայց չէ կարելի ենթադրել թէ ընդհանրութիւնը
իսկոյն ըմբռնել է այդ փոփոխութեան նշանակութիւնը: Կամ թէ
այդ յառաջադիմութիւնը բացատրվում է լոկ լեզուն վեց ամսում
ուսուցանելու հրապուրիչ խոստմամբ: Եթէ այդպէս է, յառաջադի-
մութիւնը երկար չէր կարող տևել, բայց ահա արդէն մօտ քառա-
սուն տարի կայ որ Օլլէնդորֆի եղանակը տևում է: Այ՛, մարդկանց
ընդհանրութիւնը մի շատ սովորական բնազդմամբ հասկացել է որ
Օլլէնդորֆի մէջ մի այնպիսի բան կայ որ ուրիշ ամէն գրքերում
վերջին տեղն է բռնում: այդ՝ ձեռնարկի գործնական ուղղութիւնն է:
Օլլէնդորֆը ոչինչ մանկավարժական խնդիրներով չէ զբաղում: Նա
միայն լեզու ուսուցանել է կամենում: Այս նպատակին հասնելու
մինչև մի աստիճան նպաստում է, ինչպէս խօսակցական ձևը, այս-
պէս և թարգմանութեան համար նշանակուած նախադասութիւն-
ների նիւթը, որ առնուած է ամէնօրեայ սովորական կեանքից: Ահա
այս է պատճառը որ մինչև այսօր էլ Օլլէնդորֆի եղանակով օտար
լեզուները ուսանում են գլխաւորապէս զանազան գործակատարներ
որոնք առւտրական տներումն են ծառայում, commis-voyageur-ներ և
սոցա նման անձինք, որոնք առաւելապէս ցանկանում են խօսակցա-
կան լեզուն սեպհականել: Գալով Օլլէնդորֆի վեց ամսում լեզու
ուսուցանելու խոստմանը, պէտք է ասել որ այդ խաբեբայութիւն չէ:
Ով որ նորա դասընթացը հիմնաւորապէս կ'անցնի, այնքան կը տե-
ղեկանայ լեզուին՝ որ ամէնօրեայ պիտոյքները կատարելապէս կարող է
լրացանել: Եւ այդքանը կարելի է անել վեց ամսում, եթէ միայն
ուսանողը բաւական հաստատուն կամք ու համբերութիւն ունի: Ահա
այս պատճառով Օլլէնդորֆի եղանակը առաւելապէս չափահաս
մարդկանց համար պիտանի է. ուսումնարանում նա մեծ օգուտ չէ
կարող բերել:

Մեզանում սորանից մի քանի տարի առաջ Օլլէնդորֆի եղա-
նակով մի ձեռնարկ հրատարակուեցաւ Կոստանդնուպօլսում Փրան-
սերէն լեզուի համար, որ շատ տարածուած է մեր թուրքաբնակ
ազգակիցների մէջ:

Դ. ՀԱՄԻԼՏՈՆ (James Hamilton)

ժէմս Համիլտոնը ծնաւ 1769ին Լոնդոնում և մեռաւ 1831ին
Դուբլինում: Նա շատ անհանգիստ կեանք ունեցաւ, ապրեցաւ հետզ-

Հետէ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Հոլլանդիայում, Ամերիկայում, Երբեմն առևտրական գործերի պարապելով, երբեմն էլ լիզոնների դասատուութեան¹⁾: Ամերիկայում, ուր Նիւ-Եօրկից ոչ հեռու մի փոքրիկ հող էր գնել գործարան շինելու համար, Համիլտոնը մշակեց իւր ուսումնասիրութեան եղանակը, որ թելադրել էր նորան մի Ֆրանսիայի դաղթական, որից նա Համբուրգում սովորել էր գերմաներէն լեզուն: Իւր ուսուցչական պարապմունքները Համիլտոնը յետոյ շարունակեց Անգլիայի զանազան քաղաքներում:

Համիլտոնը պահանջում է որ օտար լեզուների դասատուութիւնը ուսանելի լեզուով գրուած գրքի վրայ հիմնուի, այն էլ այնպիսի գրքի վրայ՝ որ ամբողջապէս կամ գոնեա բովանդակութեամբ ծանօթ է աշակերտին: Ինքն ինկ իւր դասերի մէջ միշտ գործ էր դնում Յովհաննու Աւետարանը: Նորա կարծիքով, այս գիրքը բոլոր լեզուների մէջ եղած ամէնից դիւրահասկանալի գիրքն է: Աշակերտը իւր դասը չէ պատրաստում բառգրքի ու քերականութեան օգնութեամբ, ինչպէս որ առ հասարակ ընդունուած է. այլ ինքը ուսուցիչը տուած դասը բարձր ձայնով կարդում և կարդացածը թարգմանում է, բառերի դասաւորութեան մէջ այն կարգը պահպանելով որ պահանջում է մայրենի լեզուն: Այսպէսով ուսուցիչը աշակերտի համար թէ քերականութեան և թէ բառգրքի տեղ է բռնում: Բացի սորանից, բարձր կարդալով, նա վարժեցնում է աշակերտի ականջը օտար լեզուի հնչիւններին: Թարգմանութիւնը բառացի պիտի լինի: Այս մասին Համիլտոնը խիստ պահանջմունքներ է դնում. ամէն մի բառ տառական ճշտութեամբ պիտի թարգմանուի: Նա սաստիկ բարկանում էր եթէ ճիշտ էին համարում մի թարգմանութիւն որ իրան բոլորովին հաւանելի չէր երևում: Սէքի առաջ ունենալով այն նշանակութիւնը որ Համիլտոնը և նորա հետևողները տալիս են թարգմանութեան բառացի ճշտութեանը, առաջ ենք բերում երկու օրինակ, որպէս զի ընթերցողը կարողանայ մի զաղափար կազմել թէ ինչ բան է Համիլտոնեան թարգմանութիւնը: Ահա Յովհաննու աւետարանի սկիզբը.

¹⁾ Եթէ նորա թշնամիները բաղդախնդիր են անուանում, դուցէ մասամբ իրաւունք ունին. բայց միևնոյն ժամանակ նորա կենսագրութիւնից երևում է, որ նա գործնական խելքի և անխոնջ աշխատասիրութեան տէր մարդ էր:

Au commencement était la parole et la parole était avec
 Այգբին¹⁾ էր խօսքը և խօսքը էր հետ
 Dieu et cette parole était Dieu. Elle était au commencement
 Աստուած և այս խօսք էր Աստուած: Նա էր սկզբին
 avec Dieu. Toutes choses ont été faites par elle et rien
 հետ Աստուած: Ամեններ բաներ ունին եղել արած նորանից և ոչինչ
 de ce qui a été fait, n'a été fait sans elle.

Նորանից որ ունի եղել արած, չունի եղել արած առանց նա:

Ահա և այն յայտնի նախադասութիւնը որ ծիծաղելու հա-
 մար յաճախ մէջ են բերում Համիլտոնի հակառակորդները.

Maintenant je n'ai point de mari.

Զեռք-բանելով ես չունիմ կէտ ամուսնուց²⁾:

Այս օրինակներից երեւում է որ Համիլտոնը ամենեւին փոյթ
 չէ տանում որ Թարգմանութեան ժամանակ բառերը մայրենի լեզվում
 կապ ու իմաստ ունենան, այլ թշուառում է որ իւրաքանչիւր օտար
 բառ առանձին առած՝ մայրենի լեզուի նոյնանիշ բառով բացա-
 տրուի: Համիլտոնեան Թարգմանութիւնները ակամայ ընթերցողի
 ժպիտը շարժում են, և շատ անգամ զանազան կատակաբանութիւն-
 ների առիթ են տուել:

Բոլորովին ուղիղ է նկատում Մագէրը, թէ այսպիսի Թարգմա-
 նութիւնները պահանջում են կրկին անգամ մայրենի լեզուից մայ-
 րենի լեզուով Թարգմանուիլ: Բայց նոյն իսկ Համիլտոնի պահանջ-
 մամբ այս երկրորդ «Թարգմանութիւնը պիտի հետևէ բառական
 Թարգմանութեանը: Յայտնի է որ ուսուցչի համար շատ դիւրին
 գործ է այս բառացի Թարգմանութեանը մայրենի լեզվում գործա-
 ծուած ձևը տալ: Միայն Համիլտոնը ծայրահեղութեան մէջ ընկաւ,
 որ, պէտք է ասել, իւր ուսումնասիրութեան եղանակին նայելով,
 անխուսափելի էր, որովհետև, առանց որևէ նախապատրաստութեան,
 նա ուղղակի աշակերտի ձեռքը գիրք էր տալիս կարդալու: Այնու ա-
 մենայնիւ կասկած չկայ որ նորա հիմնական գաղափարը բոլորովին
 ճիշտ է: Ամենամեծ ճշտութիւն պահպանել ոչ միայն լեզուի ձևերի,
 այլ և իւրաքանչիւր առանձին բառի Թարգմանութեան միջ, — այս

¹⁾ Հայերէն լեզվում նախդիրների չլինելով, հոլովական բառերը չենք
 կարող Համիլտոնեան ճշտութեամբ բացատրել:

²⁾ Այսինքն՝ այժմ ես այր չունիմ:

մի անհրաժեշտ կարիք է: Միայն այն մարդը կարող է կատարել
կարանութիւններ անել այսպիսի անտաշ, երբեմն նաև ծիծաղելի
թարգմանութեան վրայ, որ երբէք ծանր կերպով չէ խորհել օտար
լեզուի դասատուութեան վրայ: Միայն այն թարգմանութիւնը որ
մինչև ամենամանր բաների մէջ ճշտութիւն է պահպանում կարող է
արդիւնաւէտ հետեւանքներ ունենալ, կարող է ուսուցանել աշակեր-
տին մենակ թարգմանել, և բոլոր խնդիրը իսկապէս սորանումն է.
բանն այն չէ որ նա կարողանայ գեղեցիկ կերպով թարգմանել ինչ
որ մի անգամ դաստան մէջ թարգմանուել է: Երբէք չպէտք է
մոռնալ, ինչպէս յաճախ պատահում է, որ տուած դասը ինքն
ըստինքեան նպատակ չէ, այլ միայն մի միջոց է աւելի մեծ նպա-
տակի հասնելու՝ այն է լեզուն անկախօրէն հասկանալու համար: Ի՞նչ
վիճակի մէջ կը լինի մի աշակերտ որ ինքն իրան է թողած, եթէ
դասերի ժամանակ միւսնոյն բառը, լոկ բնագրի իմաստին նայելով,
երբեմն այսպէս, երբեմն այնպէս թարգմանուի: Ի՞նչ խառնափնթո-
րութիւն առաջ կը գայ աշակերտի զլսում, եթէ նա բառերի բուն
նշանակութիւնից առաջ նոցա փոխաբերական նշանակութեանը ծա-
նոթանայ: Դասատուութեան զխաւոր խնդիրներից մէկն է ցոյց տալ
աշակերտին թէ ինչպէս բառերի նշանակութիւնը փոփոխվում, ըն-
դարձակվում, ընդհանրանում է: Միայն այս ճանապարհով աշակերտը
բառի սկզբնական նշանակութիւնը իմանալուց յետոյ, կը սովորի ինքն
իրան գտնել այն նշանակութիւնը որ նա ունի նշանակեալ տեղում:
Ահա այս պատճառով չպէտք է ծիծաղենք Համիլտոնի այլանդակ
թարգմանութեան վրայ, այլ երախտապարտ լինինք նորան որ այն-
պիսի հաստատամտութեամբ ցոյց տուեց խիստ և ճիշտ թարգմա-
նութեան անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին դասի մէջ Համիլտոնը այս ձևով անցնում է աշա-
կերտի հետ Աւետարանի առաջին տասներկու տունները: Յետոյ նա
տալիս է նորան բնագրի բառացի թարգմանութիւնը դասից դուրս
կրկնելու համար: Այսպէսով Համիլտոնը դասի ժամանակ միայն
բնագրով է պարապում, իսկ բառացի թարգմանութիւնը
նշանակվում է տնային կրկնութեան համար: Երկնու-
թիւնն ընդհանրապէս մեծ դեր է խաղում Համիլտոնի դասատու-
թեան մէջ. նա համարեա միայն այն է պահանջում որ աշակերտը
ջանասիրութեամբ կրկնէ, իսկ նիւթը ինքն է տալիս նորան:

Հետեւեալ ամէն մի դասի ժամանակ աշակերտը թարգմանում է

նախընթաց դասը, և ապա ուսուցիչը շարունակում է բնագրի ընթերցանութիւնը և թարգմանութիւնը: Շուտով աշակերտը մինչև այն աստիճան ընտելանում է այս տեսակ պարագմունքին, որ ուսուցիչը նոր դասը միանգամ բարձր ձայնով թարգմանելուց յետոյ՝ ինքն էլ կարող է նոյնը թարգմանել: Եօթներորդ դասից յետոյ, աշակերտները արդէն սկսում են ուսուցչի մասնաւոր օգնութեամբ բաւական յաջողակ կերպով թարգմանել à livre ouvert: Այսպէսով տասներկու դասով անցնում են բոլոր Աւետարանը, և սորանով աւարտվում է ուսման առաջին դասընթացը: Երկրորդ դասընթացի համար առնվում է մի ծաղկաքաղ որ բովանդակում է կարճ և դիւրին հատուածներ: Գործը համարեա միւսնոյն կերպով է տարվում ինչպէս և առաջ, այն զանազանութեամբ միայն՝ որ այժմ իւրաքանչիւր բառ առանձին կերպով չէ թարգմանվում, այլ թարգմանութիւնը լինում է նախադասութեամբ: Այսպէսով աշակերտը բոլորովին գործնական ճանապարհով սեպհականել է բազմաթիւ բառեր, ոճեր ու դարձուածներ, ինչպէս նաեւ քերականական ձևեր, և—որ կարևորն է—ամէնից լատ. այն է սեպհականել ինչ որ աւելի յաճախ է պատահել, այսինքն ամենագործածական, ուրեմն և ամենահարկաւոր ձևերը: Այժմ Համիլտոնը երրորդ դասընթացին զալով, աշակերտի ձեռքը քերականութիւն է տալիս, անցնում է նորահետ բոլոր էական մասերը, և պահանջում է որ տանը ջանասիրութեամբ կրկնէ և վարժուի հոլովումների ու խոնարհումների մէջ և այլն: Չորրորդ դասընթացը մի քանի նոր կրթութիւններ է աւելացնում: Այժմ աշակերտը սկսում է մայրենի լեզուից ուսանելի լեզուով թարգմանել, զանազան զրաւոր կրթութիւններ է անում օտար լեզուով և նոյն լեզուով խօսում է ուսուցչի հետ, այս կրթութիւնների ժամանակ աշակերտի տեսական հմտութիւնների շրջանը ընդարձակվում է: Կատարելագործուելու համար նա պէտք է կարդայ և խիստ շատ կարդայ, այն էլ մենակ՝ լոկ բառգրքի ու քերականութեան օգնութեանը դիմելով: Ընդհանրապէս Համիլտոնը մեծ նշանակութիւն է տալիս ընթերցանութեանը, նա պահանջում է շատ և արագ կարդալ և այս բանը նա օտար լեզուին հմտանալու ամենալաւ միջոցն է համարում:

(Շարունակութիւնը հետևեալ համարով):

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԳՈՇ ՄԽԻԹԱՐԻ (ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ), ՈՂԻՄՊԻԱՆՈՒ (ՈՂԻՄՊԻԱՆՈՍԻ) և
ԵԶՈՎՊՈՍԻ ընտիր առակները, թարգմանութիւն խորէն ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՄԻՐ-
ԶԱՐԷԳ ԵԱՆՑ, Բագու, 1878:

Հինգերորդ դարուց յետոյ հայ դպրութեան մէջ չկայ մի ժա-
մանակ որ իւր փառաւորութեամբ թի դարուն հաւասարուի, և եթէ
առաջինը իբրեւ հայ մտքի ամենաբարձր արտայայտութիւն Ոսկեդար
անունը կրելու արժանի համարուեցաւ, երկրորդը ամենայն իրա-
ւամբ կարող է և պէտք է նորա Արժաթի դարը կոչուի՝ իբրեւ թարգ-
մանչաց ժամանակից յետոյ մեր գրականութեան ամէնից ճոխ ու
պայծառ դարը: Հինգերորդ դարու շարժողութեան պարագլուխները,
Սահակներն ու Մեսրոպները, որոնք առաջին անգամ շունչ ու կեն-
դանութիւն փչեցին մեր մէջ, վերջապէս գտան իրանց արժանաւոր
յաջորդները, Գրիգորներն ու Ներսէսները, որոնց ազդեցութեամբ հայ
հանճարը մի վերջին անգամ էլ իւր պայծառ լոյսը տարածեց Հայաս-
տանի հորիզոնի վրայ: Արշակունեաց և Բագրատունեաց թագաւո-
րութիւնների անկման միջոցում, այս վեց հարիւր և աւելի տարի-
ների ընթացքում, Հայոց պատմութիւնը լոկ նեղութիւնների ու տա-
ռապանքների պատմութիւն է. բայց և այնպէս Հայերը անվհատ
հողով կռւում են իրանց գոյութեան համար, վասն զի դեռ ունէին
իրանց սեպհական հայրենիքը: Հայ միտքը վանքերում քաշուած շա-
րունակում էր մէկ կողմից գրի անցընել ժողովրդի սխրագործութիւն-
ները այն անհաւասար կռուի մէջ, և միւսից աստուածային օրէնք-
ները բացատրելով խրախուսում էր նորան մինչև յետին շունչը մա-
քառելու այդ օրէնքների պահպանութեան համար որ իւր հայրերը
այնքան նեղութեամբ ձեռք բերել և իբրեւ մի անգլին ժառանգու-

Թիւն իրանց յետնորդներին աւանդել էին: Իսկ երբ Անին, հայ ազգութեան այս վերջին կայարանը, դաւաճանութեամբ Յունաց ձեռքն է ընկնում, երբ այնուհետեւ վայրենի ու բարբարոս ցեղերը, Թուրքերը, Թաթարները, ողողում են մեր երկիրը և Հայ հայրենիքին տէր են դառնում, ուրիշ եւք չէր մնում՝ բայց եթէ ստրկացած երկրի վրայ լռիկ մնջիկ տանել ստրկութեան շղթան կամ օտար երկիր ապաւինել:

Ահա այսպէս մայր հայրենիքից դուրս, Տաւրոսի լեռների վրայ, կազմուեցաւ մի նոր ազգային իշխանութիւն, որի վրայ պատմութիւնը միշտ պատկառանքով պիտի նայէ իբրեւ մի հերոսական ջանքի վրայ որ հայութիւնը արել է իւր անկախութիւնը կանգուն պահելու: Քաղաքական իշխանութեանը շուտով հետեւեցաւ և հոգեւոր իշխանութիւնը, կաթողիկոսութիւնը, և այս վերջինի շնորհով Կիլիկիան, Հայոց նոր հայրենիքը, մտաւոր կեանքի կենտրոն դարձաւ: Տաւրոսի մի ընդարձակ շղթան, որ հին ժամանակ ծանօթ էր Ամանոս լեռների անունով, իսկ մերոնք քարքարոտ երկրի գոյնից աւանելով Սեաւ Լերինք էին կոչում, իւր բնական ամրութեան պատճառով դարերով առաջ բազմաթիւ յոյն և ասորի, իսկ վերջերը նաեւ հայ կրօնաւորներ էր ընդունել իւր մէջ, որոնք ժայռերի խորշերում զանազան վանքեր էին շինել՝ իւրաքանչիւրը իւր լեզուով ու ծէսով աղօթելու և ուսանելու համար: Սերոնց մէջ ամէնից նշանաւորն էր Կարմիր ասած վանքը Քեսոսի մօտ, որ Գաղ վասիլի իշխանանիստն էր, և առաջինից ոչ հեռու՝ Արեղի վանքը: Այս սրբավայրերից երեւելի էր մանաւանդ առաջինը, ուր ԺԲ դարում հայ պատանիները դիմում էին իրանց ուսման քաղցը յաղեցնելու: Կարմիր վանքում Ստեփանոս զիտնական հռչակաւոր վարդապետի դպրոցի մէջ կրթուեցան նոյն դարու հայ Եկեղեցու ու դպրութեան ամենամեծ պարծանքները, Իրիզ Պահլաւունի հարազատները՝ Գրիգորիօր և Ներսէս Շնորհալին, Խզնատիոս վարդապետը, Սարգիս Շնորհալին և ուրիշ շատերը:

Բայց և բուն Հայաստանը նոյն ժամանակ զուրկ չէր նշանաւոր ուսումնասիրողներից: Այստեղ առաջին տեղը բռնում են Հաղբատ ու Սանահին երկուորեակ վանքերը, որոնք Ժ դարում հիմնուեցան, Բաղբատունի Թագաւորների և իշխանաւորների առատաձեռնութեամբ հեազհետէ շէնացան ու ծոխացան, բազմաթիւ կրօնաւորների կայան ու օթեան եղան, շատերի համար էլ հռչակաւոր ուսումնավայրեր: Սանահինը ծաղկեցաւ աւելի ԺԱ դարում՝ Դէոսկրոս զիտնական

վարդապետի առաջնորդութեամբ, որի աշակերտների մէջ նշանաւոր են Անանիա և Յակոբ Սանահնեցիք՝ երկուսն էլ յայտնի իրանց գրական վաստակներով: Յաջորդ ժԲ դարում առաջնութիւնն անցաւ Հաղբատին, որի ամենամեծ պարծանքն է Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետը, հայ դպրութեան լուսափայլ աստղերից մէկը: «Միայն այս հեղինակս է ի ժամանակակիցս, ասում է Ալիշան, որ կրնայ կշռուիլ Շնորհալույ հետ, և տաղանդոյ ու հմտութեան շնորհով գերազանցել իսկ, և խոյանալ իբրեւ զարծուի նաև իւր ժամանակէն բարձր»:

Բայց յիշեալ մենաստաններից, նոյն ժամանակ անուանի էին ուրիշ շատ դպրեվանքներ, որպիսի են Գետիկ և Նորա մօտ Հաղարծին, ինչպէս նաև Շիրակայ բաղնաթիւ ուսումնաւսյրերը, Հոռոմոսի, Հառիճոյ, Մարմաշէն ու Կարմիշաձոր վանքերը. իսկ քաղաքների մէջ նշանաւոր մօտաւոր կենտրոններ էին կազմում Անին ու Գանձակը: Ճշմարիտ է, Բագրատունեաց մայրաքաղաքը թագաւորական ու հայրապետական զահերը կորցնելով կորցրել էր և իւր մօտաւոր բարգաւաճման երկու զօրաւոր պաշտպանները. բայց և այնպէս Անեցիք այնուհետև էլ երկար ժամանակ վառ պահեցին իրանց սէրը ուսման ու գիտութեան վրայ, իսկ այս ժԲ դարը նոցա գիտնականութեան ամէնից ծաղկեալ ժամանակն է համարվում: Այս բանիս մի փոքրիկ ապացոյց կարող են լինել նոյն դարու երկու համբաւաւոր մատենագրները, Սամուէլ և Մխիթար Անեցիք, որոնք իրանց քահանայ տեղովը հմտալից ու հետաքրքրաշարժ ժամանակագրութիւններ են թողել, իսկ վերջինը մի զուտ գիտնական գրուածք աստղաբաշխութեան վրայ պարսկերէն լեզուից թարգմանած և իւր սեպհական գիտողութիւններովը զարդարած¹⁾: Անիի նման նշանաւոր էր նոյն ժամանակները Հայաստանի արևելեան մեծ քաղաքներից մէկը՝ Գանձակ, որի բնակիչները ինքնագլուխ պարսիկ իշխանի հովանաւորութեան ներքոյ նիւթական և մօտաւորական յառաջադիմութեան մէջ էին. զոնեա այսպէս պէտք է դատել նոյն քաղաքի ընծայած գիտնականներից, որպիսի էին գերահռչակ Յովհաննէս Սարկաւազը և Մխիթար Դոշ «Մեծ վարդապետը», որ Սարկաւազից յետոյ ժԲ դարու Մեծ Հայոց ամէնից ականաւոր անձն է:

Իւր սկզբնական կրթութիւնը Գանձակի մէջ ստանալուց յի-

¹⁾ Դժբաղդարար Մխիթար Անեցու ոչ պատմութիւնը և ոչ Աստղաբաշխութիւնը մեր ձեռքը հասած չեն:

տոյ, Մխիթար ուսումը կատարելագործելու և աւելի հմուտութիւն քաղելու նպատակով երկար ճանապարհորդութիւններ յանձն առաւ Հայաստանի զանազան քաղաքներն ու վանքերը, Անի, Կարին, Ջորոյ գետի վանքերը և մինչև Նիյնկիա անցկացաւ, ուր վարդապետ լինելը ծածկելով, Կարմիր վանքը մտաւ աշակերտելու գուցէ նոյն իսկ Ներսէս Շնորհալու կամ նորա աշակերտների մօտ: Այնուհետև նոր համբաւով վերադարձաւ նա իւր հայրենիքը և իւր գիտնական ու բարոյական արժանաւորութիւններով նոյն ժամանակի պատգամատուն եղաւ, ինչպէս որ վկայում են ազգային տարեգրութիւնները: Մխիթարը մեռաւ ժԳ դարու առաջի տարիներում՝ Նոր Գետիկ վանքը հիմնելուց յետոյ, որ և մի նոր ուսումնավայր եղաւ նոյն դարու գիտնականների համար:

Իբրեւ մատենագիր, Մխիթար Գոշը մեծ անուն թողեց իւր Գատաստանադրքովը, որ Վախտանգ Խաչենի իշխանի և Ստեփանոս Աղուանից եպիսկոպոսի յորդորմամբ յօրինեց ու հրատարակեց 1184ին: Բացի յառաջաբանից, որի մէջ հեղինակը տասնմէկ առանձին գլուխներով բացատրում է իւր ձեռնարկութեան նպատակը, Մխիթարի աշխատութիւնը բովանդակում է երկու հարիւր յիսունմէկ գլուխ, որոնք սովորական գրքերի գլուխների հաւասար մեծութիւն չեն լին, այլ նիւթի ընդարձակութեան և կարեւորութեան նայելով՝ ոմանք երեք չորս թուղթ են պարունակում, ուրիշները միայն երեք չորս տող: Այս ծանրակշիւ ու վերին աստիճանի հետաքրքրաշարժ գրութիւնը մինչև այժմ դեռ ոչ տպագրութեամբ հրատարակուած և ոչ օրինաւոր կերպով քննութեան է ենթարկուած: Հ. Գ. Զարպհանյան Մխիթարեան վարդապետը իւր հայ դպրութեան Պատմութեան մէջ հետևեալ անորոշ կարծիքն է յայտնում յիշեալ երկսիրութեան վրայ. «Իր օրէնքները սահմանելու համար՝ ջանացած է Մխիթար աստուածային ու քաղաքական օրէնքներն իրարու հետ միաբանել. այն վախճանաւ քաղուած մը կը սեպուի (համարվում է) այս գիրքս սուրբ սահմանադրութեանցը և այլ և այլ ազգաց կանոններուն, համառօտ ու վայելուչ ոճով մը»: Մխիթարեան վարդապետի ենթադրութիւնը հաւանական չէ երևում մեզ մի շատ պարզ պատճառով, եթէ Մ. Գոշի Գատաստանադիրքը այլևայլ ազգերի և ոչ հայ ազգի օրէնքների քաղուած լինէր, անհնարին է որ այնպիսի մեծ ընդունելութիւն և ընդհանրական դործածութիւն գտած լինէր ազգի մէջ: Մխիթարի ժամանակակից մեծահռչակ

Ներսէս Լամբրոնացին էլ յունարէնից հայերէն թարգմանել էր Բիւզանդական կայսրների սահմանած օրէնքների համառօտութիւնը. բայց այս դործը մեր աչքում լոկ գրական յիշատակարանի արժէք ունի, վասն զի իբրեւ օտար «Օրինաց զիրք» հանրածանօթ եղած ու ազդի մէջ գործադրուած չէ. մինչդեռ Մ. Գոշի «Դատապատանազիրքը» տեղական պիտոյքներին նայելով ընդարձակ և համառօտած օրինակներով բազմութեամբ ազդի մէջ ցրուած է եղել միշտ, և մինչև այսօր ազգային եկեղեցական իրաւադիտութեան ամենաստոյգ առաջնորդն է համարվում:

Դատապատանազիրից յետոյ և կրօնական—աստուածաբանական գրուածներից բարձր դասուելու են Մխիթար Գոշի «Առակները», որոնք ընդամենը հարիւր իննսուն հատ են: Առակախօսութեան մէջ Մխիթարը մեզանում թէ ժամանակով և թէ արժանաւորութեամբ առաջին հեղինակն և ուսուցիչն է համարվում. յաջորդ դարերի մատենագրները նմանօրինակ գրուածների մէջ Գոշին են դիմել, և իրանց հետևողութեան մէջ երբեմն մինչև ստրկութեան են հասել: Այսպէս, օրինակի համար, Վարդան Բարձրբերդեցին, ԺԳ. դարում, իւր առակների մեծ մասը (որոնք հարիւր քաւասունն են հասնում) մեծ մասամբ Մ. Գոշի աշխատութիւնից է հաւաքել, որոնց վրայ իրանից էլ մի քանի առակներ յօրինելով ամբողջ զիրք է կազմել¹⁾: Բայց և այնպէս մեր հեղինակը իւր առակների մէջ ոչ եզրապատ յոյն առակախօսի գործնական փիլիսոփայութիւնն է ցոյց առել, և ոչ Ֆեդրոս լատին. բանաստեղծի գեղեցիկ զիւտերն ու վայելչաբանութիւնը. նորա զիւտաւոր արժանաւորութիւնը պարտնակվում է հայկաբան ու յատկաբան լեզուի մէջ, և այս կողմից հայ առակախօսներից ոչ մինը չէ հաւասարվում նորան:

Իւր առակների նիւթը Մխիթար առնում է բուսական ու կենդանական թաղաւորութիւնից և մօրփականց ամէնօրեայ կեանքից, իւրաքանչիւր տեսակը ջոկ դասաւորելով և իբրեւ առանձին դուբներ կազմելով նոցանից: Դիմելով նախ երկնային լուսաւորներին և բնութեան երեւոյթներին (1—6), հեղինակը անցնում է հետզհետէ բոյսերին (7—35), սերմերին ու բանջարներին (36—61), լեռներին, գետերին ու աղբիւրներին (62—64), ջրային և ցամաքային կենդա-

¹⁾ Վ. Բարձրբերդեցու առակները 1825ին հրատարակուեցան Փարիզում ֆրանսիական թարգմանութեամբ:

ներերին ու թռչուններին (65—160) և վերջացնում է մարդով (161—190): Ինչպէս երևում է, առակաների ճիշտ կէսի նիւթը առած է կենդանիներից և թռչուններից: Կենդանիների մէջ աւելի յաճախ պատահում են՝ շուն, դայլ, արջ, աղուէս, առիւծ, և սակաւ՝ խոզ, եղն, էշ, փիղ, ինձ, կատու, կապիկ և այլն. իսկ թռչուններից յիշվում են մանաւանդ՝ արծիւ, բազէ, ճճնձղուկ, տատրակ, և քիչ անգամ՝ աղուաւ, աղաւնի, ծիծեռնակ, կկու և այլն:

Ասացինք թէ առաջին հայ առականսի արժանաւորութիւնը ոչ այնքան հանձարեղ զիւտերի կամ բանաստեղծական գութնուածքի մէջ է երևում որքան լեզուի գեղեցկութեան մէջ. այստեղ, դժբաղդաբար պէտք է աւելացնենք թէ նորա առակաների թարգմանութիւնը չէ կարող մի ճաշակ տալ ընթերցողին այս արժանաւորութեան վրայ: Հ. Խորէն Միրզաբէգեանցը թարգմանչի երկու անհրաժեշտ յատկութիւններից զուրկ է. նա ոչ զրաբար լեզուի ոգին է ըմբռնում միշտ և ոչ նոր լեզուով վարժ զրեւ է կարողանում: Նորա հասկացողութեամբ թարգմանչի պարտաւորութիւնն է կարծես բառեր թարգմանել և ոչ կապակից մտքեր. այս պատճառով նորա աշխատութեան համարեա իւրաքանչիւր երեսում պատահում եւ անհամ ու անալի դարձուածների և մինչև անգամ անիմանալի նախադասութիւնների, որոնց իմաստը հասկանալու համար՝ հարկ է զրաբար բնագրին դիմել: Չնայելով այս բառական (ուշում էինք ասել տառական) թարգմանութեանը, որ ընդհանրապէս ընթերցողին զուարճացնելու տեղ ձանձրուէիւն է պատճառում, թարգմանիչը սիրում է երբեմն իրանից աւելորդ վերադիր. ածականներ կամ նոյնանիշ բառեր աւելացնել իբր բնագրի իմաստը աւելի բացայայտ անելու համար, երբեմն էլ ընդհակառակն առանձին բառեր և մինչև նախադասութիւններ է դուրս թողնում, երբ մանաւանդ փոքր ինչ դժուար ըմբռնելի տեղեր են հանդիպում:

Բազմաթիւ օրինակների տեղ լաւ ենք համարում մի կարճիկ բայց ամբողջ օրինակ բերել, դնելով նախ բնագիրը և ապա նորա թարգմանութիւնը:

Պահելով ռիս ընդ որթոյ մորենի՝ ասաց հակառակեալ, թէ նման քեզ բարձրանամ, և զոյգ պողաբերիմ. և առաւելում՝ զի ի ձմերաշնի անթառամ լինիմ: Ապաբանեաց որթ դնա, թէ պարծանք քո կատարեալ է՝ յորժամ ի հնձան ժողովեոցիս յաջնան եղանակի: Եւ ի լինել աշնան՝ կուխան եղեալ (եղև) մորենի:

Ուսանիմք յեղանակէ աստի, զի (ի) յանդիմանել անմտութեան՝ ի դէպ է՝ լռել, և ոչ երկրորդ ձեանալ կատարելոյ: Եւ միտն բազմակատարին նմանել ոչ է կար:

Ա. Հա այժմ՝ այս առակի ճարտար թարգմանութիւնը.

Մորենին ռիս պահելով որթու հետ՝ հակառակաբար ասաց թէ «Քեզ նման բարձրանում եմ և զոյգ զոյգ պտուղ եմ տալիս, դեռ քեզանից աւելացնում եմ (?)», ձմեռն ևս անթառամ եմ մնում: Որքն չուտ նորա բերանը կապեց ասելով թէ «Քո պարծանքը այն ժամանակը կը լինի կատարեալ, երբ աշնան քեզ ոտի տակ կ'ոխ կտան»:

Գորանից պէտք է սովորած, որ յիմարութիւնը յանդիմանելու ժամանակ պէտք է լռել (!), ոչ թէ ձեանալ երկրորդ անգամ կատարելու (!):

Ինչ բառերի կուտակումն, որպիսի շփոթութիւն իմաստների մէջ. պարզ երևում է որ թարգմանիչը առակի միտքը չէ ըմբռնել, ուստի և մի անմիտ բարոյականութիւն է հանում նորա միջից: Փոխանակ սխալները մի առ մի ուղղելու, լաւ ենք համարում ամբողջ առակը նորից թարգմանել. ընթերցողը կը տեսնէ թէ ինչ արժանաւոր թարգմանիչ է հանդիպել Մ. Գոշը իւր միակ ծանօթ աշխատութեան մէջ:

Մորենին որթի դէմ ռիս պահելով՝ հակառակ խօսեցաւ նորան ու ասաց. «Քեզ նման մեծանում, հաւասար պտուղ եմ տալիս. մանաւանդ թէ քեզանից էլ դերազանցում եմ, վասն զի ձմեռը չեմ թառամում»: Որքը պապանձեցրեց նորան ասելով. «Քո պարծանքը կատարեալ կը լինի, եթէ աշնան ժամանակ հնձանը ժողովեն քեզ»: Աշունը որ եկաւ, մորենին ոտնակոխ եղաւ:

Այս օրինակը խրատում է մեզ որ եթէ անմիտ մարդու հանդիպինք, պէտք է լռենք՝ և ոչ նորա պէս անմիտ ձեանանք. դարձեալ թէ մի արժանաւորութեամբ անհնար է շատ կատարելութիւնների տէր մարդուն հաւասարուիլ:

Ճշմարիտ է որ այս հատուածը Մ. Գոշի առակների սովորական պարզութիւնը չունի. բայց բանն այն է որ կարելի է ցոյց տալ ցերեկուան լուսոյ պէս պայծառ տեղեր որ Հ. Միրզաբէգեանցը ՀասակաՆալով սխալ է թարգմանել: Այսպէս օրինակի համար՝ «մն ի ջրայնոցն ուտել կամէր զգորտունս» խօսքը նա թարգմանում է՝ «Մէկը կամենում էր ջրային գորտերից բռնել և ուտել»: «Իշխան մեր են մարդիկ կարգեալք յԱստուծոյ, և վասն այն հարկ է մեզ լռել՝ զոր ինչ և գործեն» պարբերութեան երկրորդ մասը նա թարգմանում է՝ «ուրեմն հարկաւոր է մեզ լռել», ինչ որ նոքա գործում

են»։ «Գոյ ի դէպ այս առակ այնոցիկ» խօսքին նա հետևեալ զեղեցիկ բացատրութիւնն է տալիս՝ «առակս դէպի նոցա է»։ և այլն։

Հ. Խորէն Միրզաբէգեանցի աշխատութիւնը յիշեցնում է մեզ մի զուարճալի անցք մեր անցեալ գրական կեանքից, որ կամենում ենք հաղորդել մեր ընթերցողներին։ Մի ժամանակ Կոստանդնուպօլսի հայ պատրիարքներ սովորութիւն ունէին իրանց գրաւոր աշխատութիւնները հրատարակելուց առաջ յանձնել մի գիտնական հայկաբանի որ սխալները ուղղէ։ Պէտք է գիտենալ որ ուղղուած տեղերը թանաքով չէին ջնջվում, այլ ամէն մի սխալ համարուած բառի կամ նոսխաղանութեան վրայ սպիտակ մոմ էր քսվում և տողի վերև ուղիղը գրվում էր։ Պատրիարքներից մէկը իւր գրութիւնը ուղարկելով այսպիսի մի պատուելի վարժապետի, վերջինը կարդալուց յետոյ՝ ամբողջ ձեռագիրը հալած մոմի մէջ է թաթախում և յետ է ուղարկում պատրիարքին, կամենալով ցոյց տալ թէ նորա գրուածքի մէջ այնքան սխալ կայ որ ուղղել անհնարին է, այլ պէտք է նորից գրել։ Եթէ Հ. Խորէն Միրզաբէգեանցը անցեալ դարում ապրէր, նորա թարգմանութիւնը անշուշտ նոյն բազդին կ'արժանանար։

ԳՐԻԶ

ՄԻ ԳՈՐԾԱԽՈՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԺԱՆ ԼԵԿԼԵՐ ¹⁾

Լըկէրի անունը արժանիէր մոռացութիւնից ազատուելու, և Պ. Շարլ Բորէրը շատ լաւ բան է արել պարգևելով մեզ այս համեստ մարդու կենսագրութիւնը։ Լըկէրը մի ամենադժուար գործ կատարեց. նա մի ընկերական փորձ արեց, ինչպէս որ ուրիշները քիմիական փորձեր են անում, և հալոցի մէջ դրեց իւր արծաթը, իւր ժամանակը և իւր հոգին։ Ուրիշները զբքեր են գրել աշխատութեան կարգաւորութեան վրայ. իսկ նա նոյնը արել է մի զործանոցի մէջ, որ ի հարկ է նոյնքան դիւրին չէ։ Միևնոյն ժամանակ նա հարս-

¹⁾ Biographie d'un homme utile. Leclaire, peintre en batiments, par M. Charles Robert, ancien conseiller d'Etat. — Paris, Sandoz et Fischbacher, 1879.

տացու, և այդ աւելի լաւ եղաւ. վասն զի եթէ սնանկացած լինէր, զուցէ շատ հետևողներ չգտնէր, և նորա գեղեցիկ օրինակը անպտուղ կ'անցնէր:

Ժան Լըկէրը ծնաւ 1801ին Իօնի վիճակի մի գիւղում. նորա հայրը մի աղքատ կօշիակար է եղել: Դժուար չէ գուշակել թէ ինչ պիտի լինէր Լըկէրի կրթութիւնը. երկու երեք տարի անցկացնելով ծխական դպրոցում, փոքրահասակ մանուկը հազիւ քիչ շատ կարգալ ու զրել էր իմանում որ սկսաւ իւր ասորուստը ծարել ոչխարներ ու կովեր արածեցնելով. մինչև տասնեօթը տարեկան հասակը նորա կեանքը անցաւ. հետզհետէ հովիւ, որմնադրի աշակերտ, հնձող ու կասող լինելով: Նա մի ուրիշ պարապմունք էլ ունէր, որ ի հարկ է շատ շահաւէտ չէր, այն է հարուածներ տալ և ընդունել. նորա կենսագիրն ասում է մեզ թէ իւր մանկութեան տարիներում նա «շատ տաք և մինչև անգամ փոքր ինչ զայրացկոտ բնաւորութիւն ունէր». այս մասին Լըկէրի ծննդավայրում շատ բաներ են պատմւում: Եւ ո՞վ կարող էր կարծել թէ այս միևնոյն մարդը մի օր պիտի երազէր աշխատութեան աշխարհի մէջ ներդաշնակութիւն ձգել և փորձէր գործարանապետն ու գործաւորը իրարու հետ մօտեցնել:

Մի խումբ հնձողների հետ Լըկէրը զուրս եկաւ իւր գիւղից և և գնաց Փարիզ աշխատանք գտնելու. բայց ի՞նչպէս և ի՞նչ աշխատանք պիտի գտնէր: Բաղդը տարաւ նորան Շատլէի հրապարակը, շինութեան նկարիչների ժամադիր տեղին. այնտեղ նորա արտաքին տեսքին հաւանելով, վարձեցին նորան իբրեւ աշակերտ: Կամենում էք իմանալ թէ ինչ էր շինութեան նկարչի աշակերտի կեանքը 1818ի ժամանակները. գոյներ պատրաստել, սայլակը քաշել, անդադար փարիզի մէկ ծայրից միւսը գնալ. իսկ իբրեւ վարձ առաւօտը մի կտոր հաց ստանալ, երեկոյեան ընթրիք վարպետի տանը և օրէնը երկու սու: Լըկէրը երբէք չմոռացաւ այս թշուառ կեանքը. նա իւր վրէժը հանեց թիթեակցնելով ուրիշների համար այն կեանքը որ իւր համար այնքան ծանր էր եղել: Յիսուն տարի յետոյ աշակերտը վարպետ դառնալով, պատմում էր իւր շուրջը հաւաքուած աշակերտներին իւր պատմութիւնը և աւարտում էր այս բառերով. «Մեր աշակերտները կարող են դատել թէ ի՞նչ տարբերութիւն կայ իրանց հետ վարուելու եղանակի և այն եղանակի մէջ որով ինձ հետ են վարուել»:

Հարկէ արդեօք քայլ առ քայլ հետեւել այս կենսագրութեանը: Եւ ինչի՞ չէ: Եթէ վիպասանութիւնը կամ թատրոնը ներկայացնում է մեզ մի ծոյլ ու ամարդի գործաւորի պատկերը, մի՞թէ հետաքրքրական չէ իրականութիւնից պահանջել որ ներկայացնէ մեզ աշխատանքի ու արժանաւոր գործաւորի պատկերը: Քսան տարեկան հասակում, Նրկէրը հիմնաւոր կերպով իմանալով իւր արհեստը, բաւական նշանաւոր ռոճիկ է ստանում: Նա խնայողութիւն է անում զրքեր առնելու, զինուորագրութիւնից ազատուելու համար: Շուտով, խնայողութիւնից զոյացած դրամագլխով, որ հազիւ հազար Ֆրանքի է հասնում, նա իւր գործանոցն է սարքում. քսան հինգ տարեկան հասակում նա արդէն վարպետ է, բայց աշխատութիւնը ձեռքից չէ թողնում: Նա երեւում է սանդուղքի վրայ, վրձինը ձեռին, խրախուսելով իւր շրջապատողներին, երբեմն յանդիմանելով, երբեմն էլ ծաղրածութիւններ անելով: Նա ունի այն բանը որ դժուար է սահմանել, այն ներքին բոցը որ մէկից միւսին է թելադրւում, այն գերագոյն ձիրքը որով ուսուցիչը ոգևորում է իւր ունկնդիրներին կամ զօրավարը յափշտակում իւր զինուորներին:

Նրկէրը փարիզի առաջին գործառուներից (entrepreneur) մէկը դարձաւ: Պաշտպանութիւն զտնելով ականաւոր անձանց—գիտնականների և դրամատէրների կողմից, նա ձեռնամուխ եղաւ մի կարգ խուզարկութիւնների որոնք յաջող հետեւանքներ ունեցան հասարակաց առողջութեան համար: Խնդիրը սորանումն էր. սպիտակադեղի տեղ, որ ամենաժանր հիւանդութիւնների պատճառ էր լինում գործաւորների համար, զտնել մի այնպիսի նիւթ որ նոյն յատկութիւններն ունենար առանց նոյն վտանգներն ունենալու: Զինգի սպիտակադեղը յայտնի էր այն ժամանակ, բայց շատ թանկ արժէր. Նրկէրը գտաւ մի աւելի աժանագնի բաղադրութիւն, և խնդիրը լուծուեցաւ: Սկսեցին նորա բոլոր ուշադրութիւնը դարձած չէր լոկ արհեստի խնդիրների վրայ. նա հարստացել էր, և կարծում էր թէ հարստութիւնը ոչ թէ իրաւունքներ էին տալիս, այլ պարտաւորութիւններ էին դնում իւր վրայ այն անձանց վերաբերմամբ որոնք նպաստել էին նորան այդ բարօրութեանը հասնելու: Անձամբ փորձուած լինելով, նա զիտէր որ գործաւորի համար ամենադժուար բանը սկզբնաւորութիւնն ու վախճանն է, աշակերտութիւնը և ծերութիւնը, և աններելի էր համարում որ այն անձինքը որոնք իւր աշխատութիւններին, իւր ջանքերին ու յոյսերին մասնակից են եղել, ծերութեան

օրերին թշուառութեան մէջ ընկնեն և իրանց կեանքը հիւանդանոցի անկողնի վրայ կնքեն. «Ի՞նչ կարելի էր անել, ասում է նա մի տեղ, գործանոցների այն ազնիւ անկարների համար որոնցից ամէնքը երես են դարձնում իբրեւ այնպիսի գործիքներից որոնք անընդունակ են որեւէ ծառայութեան համար»: Եւ նա աւերացնում է. «Ծանր էր ինձ մտածել թէ այն օրը երբ ապահոված գործից պիտի քաշուիմ ինձ հաւատարիմ մնացած գործաւորները նոյնը չպիտի կարողանան անել: Այն ժամանակ մտածում էի թէ իմ երջանկութիւնը չէր կարող կատարեալ լինել քանի որ այն անձինքը որոնք նպաստել են ինձ երջանիկ ծերութիւն պատրաստելու, անմխիթար վեճակի մէջ պիտի մնային»: Այս խօսքերը իրանց անկեղծ պարզութեամբ մարդու սիրտը շարժում են. նոքա ներկայացնում են մեզ մի բարոյական պատկեր, մի կենդանի ու անկեղծ անձնաւորութիւն:

Եւ ի՞նչ է անում Լըկէրը: Նա հիմնում է մի օժանդակութեան սնդուկ, մի խնայողութեան սնդուկ ծերութեան օրերի համար. փոքր ինչ յետոյ, օգտի մի մասը նուիրելով այն գործաւորներին որոնք կանոնաւոր կերպով աշխատում են իւր գործանոցում, նա ընկերացնում է նոցա իւր գործին: Այն ժամանակ ամէն կողմից դժուարութիւններ են առաջ գալիս. մէկ կողմից վարչութիւնը արգելում է նորան ժողովի գումարել իւր գործաւորներին, միւս կողմից հասարակաց կարծիքը դատապարտում է նորան սոսիալական գաղափարների համար, վերջապէս նոյն իսկ գործաւորները կասկածում են նորա ազնիւ դիտաւորութիւնների վրայ: Բայց Լըկէրը նոցա բարին է ցանկանում, և նա՝ նոյն իսկ նոցա կամքի հակառակ՝ իւր սկսած գործը կը շարունակէ: Մի օր, 1840ի ժամանակները, նա մտնում է գործանոցը և մի քսակ ոսկի ձգում է սեղանի վրայ ասելով. «Ահա ձեր տարեկան աշխատանքի մասը»: Քուսկը բացուեցաւ, նա պարունակում էր տասներկու հազար ֆրանք:

«Այս գործնական դասը, ասում է Պ. Շարլ Բոբէրը, իւր պըտուղները բերաւ»: Ամէնքը հասկացան որ Լըկէրը լոկ մի գործառու չէ որ ճարպիկութեամբ մրցանակներ է բաշխում գործաւորների եռանդը արծարծելու համար: Եւ արդարեւ, Լըկէրը շատ աւելի բարձր նպատակ ունէր. իւր գործին ընկերացող գործաւորից նա ոչ միայն անխոնջ աշխատասիրութիւն էր պահանջում, այլ և կանոնաւոր ու պատուաւոր կեանք, որի կենդանի օրինակը ինքն էր տալիս. զարգացնելով իւր շուրջը նախատեսութեան ոգին, կարգի ու կանոնապա-

հուլիսին, նա կամենում էր ընտիր մարդիկ պատրաստել, և նա յաջողեցաւ:

Լըկէրի հիմնած հաստատութիւնը մի տեսակ համալսարան-թիւն է, բայց ազատ ու բաց համալսարան, որի մէջ ամէն մարդ կարող է մանկ և շարունակ մնալ, բուսական է որ իւր փորձն առած և իւր մեծերի ու ընկերների յարգանքին արժանացած լինի: Եւ ո՞վ կը լինի դատաւոր այս փափուկ խնդիրների մէջ. ո՞վ կը հռացնէ այն անձին որ արժանի չլինի համալսարանի մէջ մնալու: Լըկէրը այս գործը յանձնեց վերակացունների և գործաւորների մի մասնաժողովի, որին ինքը վարպետն է նախադահում: Գործաւորները մասնաժողովի մեծամասնութիւնն են կազմում, և յանցաւորը իւր դատաւորների ձեռքով է դատւում: Այս բանը կարող է փոքր ինչ համարձակ երևիլ, և սակայն փորձը ապացուցեց որ Լըկէրը չխաբուեցաւ այսպիսի վտահուլութիւն ցոյց տալով հասարակ գործաւորների ընկերութեանը. միայն այսպէս, այս բարոյական հեղինակութեամբ, այս համոզման զօրութեամբ յաջողեցաւ նա իւր գործանոցների մէջ արմատացնել այն խիստ ու ճիշտ կարգապահութիւնը որ մինչև այսօր տեսնում է: Պէտք է տեսնել, դրում էր նա ինքը 1872ին, պէտք է տեսնել յանցաւորներին երբ զալիս կանգնում են այն դատարանի առաջ որին նախադահում է վարպետը. նոցա մէջ կան որ այնպէս յուզուած են լինում որ մի բառ չեն կարող արտասանել իրանց գլուխը արդարացնելու համար և երեխաների պէս լալիս են: Յանցաւորներից ոմանք խրատւում են, ուրիշները յանդիմանվում: Իսկ նոյն յանցանքը կրկնողները դատապարտւում են զնալ մի, երկու և մինչև երեք ամիս ուրիշ տեղ աշխատել, և նշանակած ժամանակից յետոյ զալիս իրանց առաջուան տեղը բռնում են առանց տրանջկու: Հարկ է արդեօք յիշել այն զարհուրելի հանգամանքը որ մեզանում արբեցողները ուղղվում են կամ իրանց գլուխը սպանում են. չորս հոգի արդէն այսպիսի վախճան են ունեցել, և եթէ ժամանակին վրայ չհասնէին, մի հինգերորդ էլ նոյնը պիտի անէր:

Այս է ահա Լըկէրի գործը, մի գործ որ զուցէ բարոյադէտի հետաքրքրութիւնը աւելի է շարժում քան անտեսադէտինը: Արդարեւ, տնտեսական կէտից նայելով յիշեալ գործի վրայ, կարելի է տեսլ ու բան գտնել. կարելի է հարցնել թէ նշանաւոր գործարանատէրերին, որոնք իրանց դրամադուլները շատ անգամ մեծամեծ վտանգների են

ենթարկում, ձեռնտու կը լինէր արդեօք ուրիշներին իրանց օգուտներին նոյնքան հեշտութեամբ մասնակից անել ինչպէս որ կարծում են այս դրութեան կուսակիցները: Իսկ բարոյական տեսակէտից նայելով խնդրի վրայ, նոյնը չէ կարելի ասել: Լրկէրը ցոյց տուեց, և այն ոչ զատողութիւններով այլ իրողութիւններով, թէ մարդկանց միացնելով, նոցա մէջ բարոյական կապ ստեղծելով, միմեանց համար պատասխանատու անելով, կարելի է կամաց կամաց ազնուացնել նոցա և մինչև վերին բարոյականութիւն հասցնել: Լրկէրը մեռաւ, նորա անմիջական յաջորդը նոյնպէս մեռաւ, բայց հիմնարկութիւնը ապրում է. միթէ այս ամենալաւ գովասանքը չէ հիմնադրի համար:

Ժան Լրկէրը վախճանեցաւ 1872ին Հէրբէյում, ուր մի քանի տարուց սկսած քաշուած կեանք էր վարում. նորա այցելութեան տոմսակներին վրայ կարելի էր կարդալ այս բառերը. Լրկէր, ճգնաւոր Հէրբէյում. Կինը որ իւր խորհրդակիցն ու գործակիցն էր եղել, իրանից առաջ մեռել էր. նա շարունակեցաւ սպրել նորա հետ յիշողութեամբ, և ամէն անգամ որ սեղան էր նստում, պատուիրում էր որ մի աման դնեն նորա նստած տեղը: Այժմ մենակ մնալով, տխուր ու հիւանդ, երջանիկ տարիների եռանդը գալիս էր վրան երբ խօսում էին նորա հետ իւր հին գործաւորների վրայ: Նա անտրակներ էր գրում ու հրատարակում նոցա համար: Նորա ոճը գուցէ միշտ կանոնաւոր չէր, Պ. Շարլ Բոբէրը ասում է մեզ թէ նա ուղղագրութիւն չգիտէր. բայց ի՞նչ փոյթ: Մի բարեկամ, որին նա յանձնել էր իւր մի հրատարակութեան ձեռագիրը, մի քանի քերականական սխալներ ուղղելով նորա մէջ. «պարոն, աղաղակեց Լրկէրը, դուք աղաւաղում էք իմ իմաստները, ի՞նչ անեմ ես ձեր Ֆրանսերէնը»: Լրկէրի նամակները, որոնց մի քանի քաղուածները տուեց մեզ իւր կենսագիրը, լինեն այն գաղափարով որ զբաղեցրել է նորան իւր ամբողջ կեանքում. այն է բարեոքել գործաւորների նիւթական և մանաւանդ բարոյական վիճակը: Այս նամակներից մէկի մէջ, որ նա իւր յաջորդին է ուղղում, գտնում ենք հետևեալ խօսքը որ ցոյց է տալիս նորա հոգին, նորա սրտի խորքը. «Պահպանեցէք ձեզ. մի մոռանաք որ դուք ձեզ համար չէք ապրում և թէ երկուսս էլ մի ընկերական կոչումն ենք կատարում»: — Ցնորք, կ'ասեն սկեպտիկները: — Դիցուք թէ այդպէս է. բայց ի՞նչ կ'ուզէ լինի, վսեմ ու ազնիւ ցնորք է: Յանկալն կը լինէր որ այս աշխարհի հարուստներն ու մեծամեծները երբէք ուրիշ ցնորքների ետևից չլինէին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Արարատեան ընկերութիւնը ամեն հայ յրազրաց կը զիմէ, խնդրելով իւր կանոնադրութեան յաւելուածը պատուոյ անդամակցութեան համար տպագրել՝ այսինքն ծաւալել Ռուսաստանի հայոց մէջ այն ձեռնառութիւնը՝ օգնութիւնը Հայաստանի հայրենակից եղբարց՝ որոնց համար ինք կ'աշխատի անխոնջ յարստութեամբ:

Արարատեան ընկերութիւնը արժանի է ամեն հայու քաջալերութեան, վասն զի կը զործէ և այն բանն ի զլուս հանել կ'աշխատի, որուն համար ամեն ազգը և կառավարութիւնք եւանդ և փափաք ցոյց կուտան և մասամբ կը յաջողեն, այսինքն բանական մարդս՝ խոհուն էակ դարձնել ուսմամբ և զիտութեամբ, որով միայն նա բարձր ու վեր է կենդանիներէ և յառաջագիմութեան ենթակայ:

Արարատեան ընկերութիւնը ոչ միայն կ'աշխատի և կը զործէ այդ ազնուական նպատակին համար՝ այլ նաև իւր տղոգոգուտ օրինակաւ եղբայրներ կը յարուցանէ որ նոյն սուրբ նպատակին համար կ'աշխատին. և այսպէս կը տեսնենք որ Արևելեան Կարոցասիրաց ընկերութիւն իւր քովը կ'ենէ կը կ'անգնի, և անդին ուրիշ մը, ոմանք Արևելեան ընկերութիւն մը, որ կը ծնանի թե տալու համար ազգին այն զաւակներուն, որ թշուառութեան և տգիտութեան մէջ կը թաւալն հայուն երկրորդ հայրենեաց մէջ:

Բայց այն օրէն որ մասնաւոր մարդ կամ ընկերութիւն անձնուիրաբար կը զործէ և քաջալերական նպատակը կ'ընդունի ժողովրդէն, ակոյեաններ կ'ունենայ. և ակոյեան լաւ է՝ պէտք է, ակոյեանը նպատակին հասարակութիւնը շուտ կը հասցնէ և Հայաստան ընդարձակ երկիր է իւր դաստիարակութեան պիտոյքը ոչ միայն շատ է՝ այլ անբաւ է անհուն են: Յշունձք բազումք են այլ մշակք սակաւք:

Ազգը ակոյեաններէ պէտք չէ վախէ, այլ սուտ ակոյեաններէ

պէտք է զգուշանայ, որք դաստիարակութեան հովանւոյն տակ անձնական շահ կը ծածկեն, դոքա ակտիւան չեն, այլ թշնամիք են: Բարեբաղդաբար ուղղութիւնն իրեն մեծ պաշտպաններ ունի, որոց ընդհանուր կարծիք՝ քննաբանութիւն ըսեր են և որոց ներկայացուցիչ Մամուլն է. իսկ խարդախութիւնը՝ նենգութիւնը վերջի վերջոյ այդ մամուլոյ հարուածներուն տակ կը ճնշուին՝ կը խայտառակին, ուստի չարժէր որ նովաւ մենք զբաղենք, այլ զանք այն քննաբանութեանց որ միւսնոյն Արարատեան ընկերութեան վրայ կը դառնան զանազան ծանրադուլս անձինքներէ, որ դարձեալ իրենց օգնութիւնը չեն զլացեր նոյն ընկերութեան, այլ մանուսանդ ջանացեր են նորա յառաջադիմութեան, բայց միւսնոյն ժամանակ կ'ըսեն.

« Մենք կ'ընդունինք թէ Արարատեան ընկերութիւնը զեղեցիկ
« և բարձր է իւր նպատակաւ, բայց միթէ շատ ուշ չէ մնացել,
« պէտք չէ՞ որ այդ դործին գոնէ ութ տասը տարի առաջ սկսուէր:
« Եւ այսօր երբ նպատակին մեծութիւնը ազգը կը ճանչէ և ա-
« մեն դաս մարդիկ, մինչև օտարք անգամ կը քաջաբերին ձեռնար-
« կութիւնը, արդիւնքը այսչափ զըղմանց պիտի պատասխանէ:
« Միթէ՞ դործիքները բաւական են ուսմանց և զիտութեանց՝ բարոյա-
« կան ու նիւթական յառաջադիմութեանց ծաւալման: Արդեօք ազգին
« կողմանէ եղած զոհողութիւնք արտաքին կամ ներքին պատճառներէ
« ունայն ողջակէզ պիտի չի դառնան: Ո՞վ է երաշխաւոր այսպիսի
« լուսաւորութեան դործողութեան»:

Ստոյգ է, որ Հայաստանի զաղթականք ուշարթնցան և դանդաղ եղան ըստ երևութի օգնելու իրենց եղբարց մտաւոր զարգացման՝ որ ամեն նեղութեանց և հարստահարութեանց տանելով չէին հեռացեր հայրենի հողէն: Բայց ուրիշին մտաւոր զարգացման օգնելու համար՝ մարդ ինք այդ զարգացման կարօտ է նախ և մենք Պօլսոյ Ժողովուրդ, Թիֆլիսու Ժողովուրդ, Զմիւռնիոյ Ժողովուրդ՝ ինչ վիճակի մէջ էինք երեսուն քառասուն տարի առաջ, այն էլ պէտք է մտաբերենք:

Պօլսոյ այն ժամանակները ուր 200,000ի մօտ բնակիչ ունէր, շատ մը խմատակ՝ բանաբաղ՝ ողէտ վարժապետներ կային որ երկու տող բուն՝ շնորհքով նամակ մը դրելու կարողութիւն չունէին. զպրոց՝ վարժարան՝ ուսումնարան ըսուած՝ բաները տանջանարան էին տղայոց համար, կարդալ՝ գրել՝ հաշուել և քերականութեան դռնէն մանել ու տարիներով դուրս չի կրնալ ելնել ընդհանուր կանոն էր:

Եկեղեցական դասն այն ժամանակ այնպիսի ազիտութեան խա-

ւարի մէջ կը թաւալէր, որ կաթոլիկութեան և նորեկ բոթեթա-
նութեան հետ կռուելու համար, քանի մը հմուտ բայց կարճամիտ
վարժապետաց վահանին ետև ինքզինք կը ծածկէր: Աւրոսլայի հա-
մալսարաններէ ելած քանի մը բժիշկ միայն կային, և նոցա թիւը
այնչափ քիչ էր և նոցա զբաղմունքն այնչափ շատ որ ազգին վիճա-
կին վրայ նայելու ժամանակ չունէին, բայց մէկ երկուքէ՝ նիւթական
բժիշկ էին, մարդուս մարմինը և իրենց ծոցի քսակը միայն կը խնա-
մէին: Իրաւագէտ մէկ հատ մը չի կար, վասն զի ոչ իրաւունք կար
և ոչ դատարան, փաստաբանութիւն՝ զրպարտութիւն կը նշանակէր,
իրաւագիտութիւն՝ սուտ վկայութիւն կը նշանակէր, և այդ ազնուա-
կան պաշտօնը քրիստոնէին արգելուած լինելով, վկայութիւնը իւր
ամեն տեսակին մէջ մահմետականաց սեփականութիւն էր: Յաջո-
ղակ հիւանդ և որմնադիրներ ճարտարապետ էին առանց ամենա-
փոքր գիտութեան: Ժողովուրդը կանոնաւոր հսկողութիւն ընելու
իրաւունք չունէր, իրեն միմիայն պարտականութիւնն էր հնազանդիչ
քանի մը բարեբաղդ սեղանաւորաց որ դրամական ազդեցութեամբ
պատրիարքին էլ կիշխէին ժողովրդեան էլ, որոց քմահաճոյքն օրէնք
էր և ամենքը եկեղեցական և աշխարհական ամիրային ամենախո-
նարհ երկրպագուքն էին: Ամիրայական ազդեցութեամբ և դրամով
ձեմարան ըստած ուսումնարանը բացուեցաւ այն ժամանակները
որ երկու երեք տարի հազիւ կեանք ունեցաւ: Նոյնպէս Ամերիկայի
կողմերն ուսում առած երիտասարդ մը Ազգարար Բիւզան-
դեան անուամբ լրագիր մը հրատարակեց որ մէկ կամ երկու տա-
րիէն անհետացաւ:

Գալով Տփլիսու, այն ժամանակը իւր առաջին զիտական
ուսումնապետը Արքիմեան Յակոբ վարժապետն էր, այս բաւական է
յայտնելու իր ուսումնարանաց վիճակը: Խակ ժողովուրդը տգէտ ուս-
մանց, տգէտ իւր լեզուին, ոչ մուսորական պիտոյից և ոչ ազգութեան
դադաբար ունէր, դրամ և զինի և մուշտի կռիւ իւր զբաղմունքն
էին, ոչ լրագիր՝ ոչ ընթերցարան՝ ոչ դատախօսութիւն՝ ոչ զիրք՝ ոչ
թատրոն՝ ոչ ժողովարան՝ սոցա և ոչ մէկուն գաղաբարն չի կար այն
ատեն: Ուսումնական մարդ համալսարանի մը աշակերտ հայ բժիշկ մը
չի կար քաղքին մէջ, որու բնակչաց մեծագոյն մասը դարձեալ հայ
էր: Տպարան մը կար Ներսէսի ժամանակէն մնացած, և այն բանեց-
նելու համար՝ Պօլսեցի ոսկերիչ մը գտած էին, և որուն արգասիքն
եղբէր Արքիմեանի անհամ անիլն ոտանաւորներ, խալական հեղի-
նակի մը տաճկերէնէ ի հայ թարգմանութեամբ:

Զմիւռնիա վարժարան մը ունէր, հաւանական թէ քիչ տարբերութեամբ Պօլսոյ վարժարանաց վիճակէն, և այն ժամանակներն սկսաւ ապաղրիլ Արշալոյս Արարատեան թերթը՝ որուն այսօրուան վիճակը կրնայ ցոյց տալ թէ ինչ չափ լոյս կարող էր տարածել ազգին վրայ:

Միայն այս երեք քաղաքները համեցինք, վասն զի կարելի է ըսել, զեւ այսօր՝ սքրա են միայն որ կենաց նշոյլ կրնան ցցնել իրենց լաւ կամ չափաւոր ուսումնարաններով, լրագիրներով, տպարաններով, ուսումնական մարդիկներով, յառաջադիմութեան եռանդով և ազգին վիճակին խորհրդածութեամբ:

Իսկ եթէ այս երեք քաղաքները՝ որոնց երկուքը սքանչելի զիրք և վիճակ ունենալով Եւրոպայի հետ հաղորդակցութեամբ, Պօլիս և Զմիւռնիա մեծ ու բանուկ նաւահանդիսաք Օսմանեան պետութեան, ուր Եւրոպական ամեն տէրութեանց զեպանք, հիւպատոսք՝ վաճառականք՝ թափառականք՝ հաղորդակցութիւնք հեշտ կային: Տըփլիսի՝ Աովկասեան դաւասաց մայրաքաղաք՝ որոյ նիւթական վիճակը օր աւուր կը բարձրանար և ի հարկէ իւր հաղորդակցութիւնը Մոսկուայի՝ Պետերբուրգի և նոցա ուսումնական համալսարանաց հետ կաւելնար, - եթէ այս երեք քաղաքները զեւ մուտքը զարգացման հետ ի էին իրենց համար, ինչպէս կարելի էր նոցա՝ Հայաստանի զարգացման հոգ տանել:

Պէտք էր հայ արեւմտեան զաղթականաց, արեւմտեան Եւրոպոյ ճամբան և լիզուններն ունել, նոցա ուսումնարանաց ու համալսարանաց աշակերտիլ, - ինչպէս հիւսիսականաց՝ Ռուսոյ և Գերմանիոյ լիզուններու և նորա համալսարանաց աշակերտիլ, ժամանակին օգին՝ վաղարարները՝ զիտութիւնը՝ ուսմունքը իմանալու և տարածելու համար իրենց ազգայնոց մոքին մէջ, և հաղորդել վերջապէս խորհրդածութիւնը թէ կայ հին և բուն հայրենիք մը՝ հայ ազնուական եղբարց սերունդ մը՝ հաւատարիմ՝ այդ ծնեկական երկրին՝ որ հարկաց՝ տառապանաց՝ հարստահարութեանց և ազքատութեան կը տանի՝ կը տոկայ անսասան և չի բաժնուիր այդ հողէն, բայց զուրկ է մուտք զարգացման և ամեն հայու նախնական պատք է նմա օղնել:

Երբ Արարատեան ընկերութիւն կազմոյ երիտասարդութիւնը Հայաստանի բարոյական վիճակը յիշեց և նմա օգնելու կանգնեցաւ, Պօլսոյ դրամական վիճակը սոսկալի հարուած մը

ընդունած էր: Օսմանեան տէրութիւնը գրեթէ սնանկացեալ՝ իւր բոլոր այն հպատակքը նաեւ որ իւր բաղդին և աստղին վրայ վստահութիւն ունէին՝ անանկութեան վիճակի հասուցել էր. և Պօլսոյ հայր այս վստահութիւնն ունենալով մեծ վնաս քաշած էր՝ և ամեն խնայութիւն գրեթէ փճացել էր:

Ուստի այս վիճակին մէջ երբ ամեն մարդ իր անձին օգնել կը մտածէր, մեծ քաջութիւն պէտք էր այսպիսի դործի մը ձեռք դնել՝ և այդ երիտասարդութիւնը ունեցաւ ազգին վստահութեան հաւատքը, և կովկասու հայ երիտասարդութիւնը հզօր ձեռք կարկառեց: Եւ այս օգնութիւնը դործողներուն զօրութիւնը կրկնապակեց, և սկսաւ իւր ուսումնարաններու թիւը շատցնել, և մինչև վարժապետանոց մը հաստատեց:

Գործքի մարդը բառերու նշանակութեան վրայ շատ անգամ պէտք չ'է երկար խորհրդածէ, այլ նպատակին պէտք է մտադիր լինի, շատ կարելի է որ հասարակ ուսումնարաններէ վարժապետութեան կարող անձինք ելնեն, և վարժապետանոցէ խեղճ աշակերտներ. խնդիրը հոն է որ երկուքէն էլ խելօք մարդիկ ելնեն: Շատ փափաքել էր որ վարժապետանոցի վարժապետուք լինէին Աւրոպիոյ համալսարանաց վկայեալ աշակերտք, և անձինք արժանիք իրենց դասատուաց ուսուցանելու, բայց մեր խեղճ ազգին դրամական կարողութիւնը երբ ի հաշիւ դնենք, երբ Հայաստանի հարստահարեալ վիճակը միտք բերենք, եթէ միտք ունինք իմանալու, ինչ որ կը գրուի ամեն օր լրացողաց մէջ՝ ինչ որ կը կրկնուի պատրիարքական բողոքներու մէջ, յիշենք որ որջ եղել է բազմառօսակ աւազակաց և մարդակերպ զազանաց, այն ատեն պէտք է ոչ պահանջող լինենք, այլ կարեկից և քաջալեր այն մարդկանց որ իրենց կարողութիւնը կը դնեն ուսնելու և ուսուցանելու: Հաւատք ունենանք և միամիտ լինինք այդ Հրապարանի ափանց վրայ բնակող հայ զիւղացւոյն պէս՝ և այդ զիւղացիութիւն հիմնով պէս, որ Վասպուրականի ուսումնարանաց համար չի խնայեց իր քսակը. առանց երկայն և խորունկ մտածելու թէ ինք ուսումնարան չ'ունէր և թէ լուսաւորութենէ հեռու էր. ո՞ր զիտէ կարելի է հրեշտակ մը մեկնեց իրեն Աւետարանին այդ խոր և անխմանալի խօսքը թէ «Որդիք աշխարհիս այսորիկ խնամանադոյն են քան զորդիս լուսոյ»: Այո՛, այդ անուսումն զիւղացին զգացեր է վիճակը զոր տեսնելով և շօշափելով չ'էին կրնար իմանալ մեղութեանց և նախապաշարմանց մասնեալ բարձրատիճան մարդիկ և ուսումնական կարծեցեալ թանձրամիտ զլուրք:

Հայաստան բուլղարիոյ հետ չե՛ք բաղդատեցին, այլ սորա վեր-
քերը կեսարու ծիրանւոյն պէս Եւրոպիոյ աչաց առջև տարածեցին և
ըսին. «Ահա քրիստոնեայ բազմաչարչար ժողովուրդ քսաներեք խո-
ցերէ հարուածեալ, հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր անկեալ՝ կո-
խտոեալ, քրիստոնէութեան նախատինք է սա այսպէս թողուլ»։ Եւ
հզօր ձեռք մը երկնցաւ մահուանէ ի կեանս կոչեց զսա, և աշ-
խարհքիս կարողութեանց հինգ հզօր ձեռք կարկառեցան կան-
գնելու զնա։

Բայց ի՞նչչափ մեծ տարբերութիւն կար հայուն և բուլղարին
վիճակին մէջ։ Հայը իր երկրին մէջ երեկուան քրիստոնեայն չէր.
քրիստոնէութեան սկիզբէն առաքելոց առաջին աշակերտներէն եղաւ.
ինք Ասիոյ մէջ այդ քրիստոնէութեան գրօշակը կուսպաշտութեան և
մահմետականութեան առաջ միշտ բարձր կրեց երբ կանգնած էր՝
խոնարհ՝ իր սրտին վրայ կրեց երբ ինկած էր։ Տարաւ և կը տանի
նախատանաց՝ զրկողութեանց՝ յափշտակութեանց և մահերու գրեթէ
հազար տարիներէ ի վեր, և ոչ միայն Օսմանեան պետութեան մահ-
մետական լուծը տարաւ բուլղարաց պէս, այլ կէս մահմետական
թափառական վայրենի ժողովրդոց ամեն բռնութեանց և անիրաւու-
թեանց կը տանի, որ մահմետականութեան գրօշակին տակ իրաւունք
կը համարին ընել ինչ որ ներելի չէր ընել եթէ քաղաքակրթու-
թեան հետքը պաշտպանելու կամք լինէր այն կառավարութեան քով
որ ամեն օր ամեն տարի փոխ առաւ Յւրոպիոյ քաղաքակիրթ լեզու-
ներէն խոստամունքներ՝ յայտարարութիւններ, հրովարտականք, բայց
երբէք չ'ուզեց խոստամունքներէն անդին քայլափոխ անցնիլ գործա-
դրութեան։ Այս ուր կէտեր գտնուեցան որ այդ խաժամուժ թափա-
ռականք չի կրցան աւաղակութեամբ հայ դիմադրութիւն մը ջախ-
ջախել, կառավարութեան զօրք և զէնք աւաղակաց ձեռնառու կղան
անոնց չի կարողացածն ընելու հայուն գլխուն։ Զէյթուն կենդանի
օրինակ մ'է այդ վիճակին։

Իսկ հիմա որովհետեւ հայը այս վիճակին դիմացաւ աւանդա-
պահ իւր հարց լեզուին և ազգութեան, և նոցա շնորհիւք թէև
բազմաչարչար վկայ իւր լուսաւորչին պէս՝ միշտ առաւելութիւն մը
ունեցաւ իւր զրացի Ասիական հասակակից ազգաց վրայ երկայնակե-
ցութեամբ և մտաւոր զօրութեամբ, պէտք էր ուրեմն իւր այդ զօ-
րութիւնը մշակել և ժամանակիս զարգացման զանի հաւասարել։
Եթէ Անձնուէր ընկերութիւնը ցոյց տուաւ երբեմն Պօլիս, վանեցի,

Մշեցի, Սեբաստացի մշակաց և բեռնակրաց մոտաւոր կարողութիւնը և ընդունակութիւնը ուսմանց որ քիչ ժամանակի մէջ ընթերցանութիւն, զիր, մայրենի լեզու, ազգային սրտամութիւն, աշխարհագրութիւն, թուարանութիւն ըստ բաւականին կ'ունենին, ինչչափ մեծ յառաջադիմութիւն պէտք է յուսալ նոցա զաւկներէն երբ մատաղ հասակի մէջ սկսին ուսմանց հետեիլ :

Արարածեան ընկերութեան նորահաստատ ուսումնարանը և վարժապետանոց, կատարելութենէ հեռի ակար ձեռնարկութիւնք են. այլ ո՛վ կրնայ չի խորհիլ թէ մշակին ձեռքէն թափած սերմը ակար ոչնչութիւն մ' է, բայց այդ ակար հունան է որ մարդկութիւնը կը սնուցանէ: Պէտք է սպասել որ աւագակութիւն և չարակամութիւն որ այսօր վատաւրականի մէջ հեռադիրն անգամ կ'արգելէ հայուն՝ զանգատանաց ձայնն ու ճիկը խղճելու համար. դեռ շատ բռնութիւններ ընէ, ուսումնարանները կործանէ, վարժապետները զանաւործ է, աշակերտները քարկոծէ, Գրգաց կատաղութիւնը զրգռէ, վա՛նայ հրդեհը արծարծէ, Պատրիարքին բողոքները արհամարհէ. բայց միթէ՞ ձինկիզ-խանի, Ղէնկթիմուրի, Շահարասի պէս կրնայ հայ բնակչութիւններն ի հիմանց քանդել, բնակիչներն ազգովին զերի վարել, բիրաւոր զուխներ մէկ օրուան մէջ սուրի ճարակ ընել: Եթէ այդ չի կրնար, հայը կը տոկայ, որովհետեւ այդ բռնութեանց տոհացիր է, վասն զի արդի անդգամութիւնք ինչչափ զօրաւոր լինին ասեղի հարուած են անցեալ անդգամութեանց բաղդատմամբ որ նիւզակի հարուածներ էին:— Պէտք է քիչ քիչ սրտերնիս ապահովենք, վասն զի Հայաստան սաշտպաններ ունի, ոչ միայն իւր զաւկները որ Հնդկաստանէ մինչև Լոնտոն և Պետերբուրկ տարածեալ են, ոչ միայն մամուլը որուն ճռինչը օր աւուր կը զօրանայ, երկնքի որոտման կը դառնայ, ոչ միայն խորհրդականները որ աշխարհիս իշխանաց միտքը կը զօրացնեն, այլ այն արդարութիւնը որ վերջին կէտն է մարդկային քաղաքակրթութեան, այն, այդ արդարութեան պէտք է սպասէ Հայաստան, բայց զայն հրաւիրելու համար պէտք է ոչ միայն ցցնէ աշխարհքի թէ իր զաւկները Ասիական ազգաց մէջ առաջին բանական ազգը կը կազմեն, այլ նաեւ պէտք է իրենց միասիրտ, միահաղի դործունէութեամբ ցոյց տան թէ սուա և յիմար է այդ բերլինի թուրք զիւսնադիտին խօսքը թէ «հայ ազգութիւն չի կայ», որ պէտք է ընկերանայ այն խօսքին, թէ «նստելիս աշխարհադրական բառ մ' է»:

Ապաստելով ուրեմն արդարութեան որ սկսած է հասնիլ և պիտի հասնի, պէտք է ջանալ կատարելագործուիլ և կատարելագործել հայրենի երկրին հայր, և բարձրացնել բարոյապէս. նա ինքնին կը բարձրանայ նիւթականապէս, ուրեմն պէտք է օգնել Արարատեան ընկերութեան, որուն պիտոյից կը խոստովանինք թէ Կովկասու հայն ազնուական ձեռք կ'արկաւեց. բայց համոզուելու ինք թէ ինչպիսի ուսմանց և գիտութեանց լոյսը առատապէս տարածուի Հայաստան, այնչափ շուտ կը հասնի նորա փրկութիւնը:

ԾԵՐԵՆՑ

27 մարտ 1879.

Այս գեղեցիկ յօդուածին կից հրատարակւմ ենք Արարատեան ընկերութեան նոյն իսկ կանոնադրութիւնը, յաստիւրդ միանգամայն՝ որ անդամակցութեան ստորագրութիւնը ընդունվում է և «փորձի» խմբագրատանը:

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ր ա ր ա տ ե ա ն

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Վ Ա Ս Ն

Պ Ա Տ Ո Ւ Ե Յ Ա Ն Դ Ա Մ Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ՔՈՒՆԱՐԵԱՆ Ի 25 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ 1879

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ն 1.

Արարատեան ընկերութիւնն պատուոյ անդամներ ունի, որք երեք զամի բաժանեալք են:

Ա. Թղթակից անդամք.

Բ. Տարեկան պատուոյ անդամք.

Գ. Մշտնջենաւոր պատուոյ անդամք

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ն 2.

Նոքա որք ընկերութեան ուսումնական կարեւոր ծառայութիւններ կը մատուցանեն, կամ ընկերութեան համար կարեւոր աշխատանքներ կը կատարեն, կամ ընկերութեան համար կարեւոր աշխատանքներ կը կատարեն, կամ ընկերութեան համար կարեւոր աշխատանքներ կը կատարեն:

տութիւններ յանձն կ'առնուն մայրաքաղաքէս դուրս, կրնան ընկերութեան թղթակից անդամ ընտրուիլ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ 3.

Նոքա որք կը վճարեն տարեկան առ նուազն 2 լիրա Օսմանեան Տաճկաստանի մէջ, 20 ուրբի Ռուսիոյ մէջ, և 50 Ֆրանք Եւրոպայի մէջ, կրնան Տարեկան պատուոյ անդամ ընտրուիլ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ 4.

Նոքա որք ընկերութեան բարոյական մեծ ծառայութիւն մը կը մատուցանեն, և կամ միանգամ ընդ միշտ կը վճարեն առ նուազն 50 լիրա Օսմանեան Տաճկաստանի մէջ, 500 ուրբի Ռուսիոյ մէջ, և 1200 Ֆրանք Եւրոպայի մէջ, կրնան ընկերութեան Մշտնջենաւոր պատուոյ անդամ ընտրուիլ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ 5.

Թղթակից եւ տարեկան պատուոյ անդամոց ընտրութիւնը Գործադիր Ժողովը կը կատարէ, և կը հաղորդէ Ընդհանուր Ժողովոյ յառաջիկայ նիստին ի զիտութիւն:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ 6.

Մշտնջենաւոր պատուոյ անդամոց ընտրութիւնը Ընդհանուր Ժողովը կը կատարէ զազանի քուէարկութեամբ, Ընդհանուր Ժողովոյ զիւանի զրաւոր առաջարկութեան վրայ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ 7.

Մշտնջենաւոր պատուոյ անդամոց յատուկ վկայագիր կը տրուի, ստորագրեալ և կնքեալ ի զիմաց ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովոյ զիւանի:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ 8.

Պատուոյ անդամք կրնան ընկերութեան յառաջադիմութեան համար իրենց ունեցած խորհուրդներն զրաւոր հաղորդել ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովոյ, որ ըստ պատշաճի ի նկատի կ'առնու, և այս մասին տուած որոշումն կը հաղորդէ առաջարկող անդամին:

Յ Օ Ղ Ո Ւ Ա Մ Թ.

Ազգային և օտար ուսումնական կամ բարեգործական ընկերութիւնք կրնան հաւաքարար ընկերութեան Թղթակից կամ Պատուոյ անդամ ընտրուիլ:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

Գ Ե Ր. Գ. Վ. Ս Ր Ո Ւ Ա Ն Զ Տ Ե Ա Ն Յ Ի

Ինչպէս յայտնի է անցեալ տարի Կ. Պօլսի Ամենապատիւ Ներսէս Պատրիարքը երեք վարդապետ ուղարկեց տաճկական Հայաստան, պատուիրելով նախ՝ որչափ կարելի է մտադրուած գաղթականութեան առաջն առնել և երկրորդ՝ վիճակագրական ճիշդ տեղեկութիւններ հաւաքել հայ ժողովրդոց թուոյն, նիւթական և բարոյական վիճակին և այլ ամեն կարեւոր հանգամանաց վրայ:

Այդ անձինքներից մէկի՝ Արմաշու միաբան Վահան վարդապետի բարեկամութիւնը պատիւ ունեցանք վայելելու այստեղ: Գեր. Հայր Սուրբը խոստացաւ իւր երկար ճանապարհորդութեան միջոցին ժողոված հետաքրքրական տեղեկութիւնները հաղորդել մեզ՝ մեր հանդէսի մէջ հրատարակելու: Բայց յարմարագոյն դատեց Պօլսից ուղարկել մեզ այդ, ցանկանալով նախ պատշաճապէս մշակել ժողոված նիւթը: Մեծայայտ ենք որ Գեր. Հայրը գործն աւարտելուն պէս, որ մեծ ճշտութեան և շրջահայեցողութեան է կարօտ, կը բարեհաճի իւր տեղեկադրով վարդարել հանդիսիս էջերը:

Առ այժմն սպումենք Գեր. Գ. Վ. Սրուանձառանցի տեղեկադիրը, որ նոյն երեք առաքեալներից մինն էր, միանգամայն փափաղեալով «Մատիսի» հետ, որ Հ. Գ. Ս.ը շուտով ի լոյս կը հանէ իւր հաւաքած «մանրամասն վիճակագրութիւնը, ժողովրդեան կեանքի ու վիճակի նկարագրութիւնը, վանօրէից և տեղեաց ստորագրութիւնները, գտնուած ձեռագիր մատեաններուն ցուցակն և անոնց յիշատակաբաններն, և այլ և այլ շէն ու աւերակ հնութեանց մասին ծանօթութիւնները»:

Ամենապատիւ Սրբազան Տէր:

Ամենատուրք հոգւոյն շնորհիւ և Ձեր բարձր Սրբազնութեան խնամօք փոքր Հայաստանի և մեծ Հայաստանի մէկ մասին այցելութեան ու վիճակադրութեան պաշտօնս կատարելով՝ վեց ու կէս ամսուան մէջ վերադարձանք ահա:

Ձեր Սրբազնութենէն տարած օրհնութիւններն ու յոյսերը սիրելով Հայաստանի անյոյս ժողովրդեան մէջ, մխիթարեցինք զիրենք: Ուրախ եմ ըսելու, Ս. Հայր, թէ Հայ ժողովուրդն իրեն համար ալ անտանելի եղած, դարերէ ի վեր զոյլից և կենաց զօհոգութեամբ յանձն առած զրկեալ ու հարստահարեալ վիճակաւ՝ հաստատուած կը մնայ իր հայրենի շինից և աւերակաց վրայ նստիլ, յուսալ և սպասել:

Ուրախ եմ ըսելու թէ յաջողեցանք դարձունել իրենց գաղթեալ սիրտերն և գաղթելու պատրաստեալ անձինքները: Կարնոյ գաղթականութեան երկրաշարժն ընդհանուր էր, ամբողջ հայերը նոյն շարժմամբ կը ցնցուէին, բռնեցինք զիրենք, ջանացինք համոզել մեր ազգայնութեան չորս հազար տարուան շարժականութիւնը չկորսնցնելու, և Հայաստանի մօտ աւուրց ստանալիք քարեկարգութիւններն ու ապահովութիւնները վայելելու համար համբերել տակաւին. արթնցաւ իրենց մէջ ազգային և հայրենասիրական զգացումն, եռաց իրենց հոգին, և թէպէտ արտասուաց և արեան մէջը, բայց ձկն սիրենք, կըսէին, տեսնել քաղցր աւուրց արևուն ճառագայթները ծագած մեր մառախլապատ լեռանց գագաթն և ձորոց ծոցերը. կը սիրենք մնալ ու ապրիլ մեր վանքերուն ու եկեղեցեաց շուքին ներքեւ. կը սիրենք մեռնիլ ու ննջել մեր նախնեաց ոսկերաց քով. կը սիրենք սպասել և չնչիլ մեր ընտանեաց և զաւակաց հետ մեր հայրենական հողին վրայ, մեր երկնից ներքեւ, մեր ջրերուն ափը... Սակայն կը յաւելուին աւսել. «մինչև աւանը ջուր գայ, գորտին աչերը դուրս կուգայ»: Ուր է մեր յոյսը, ուստի պիտի գայ մեր ջուրը...»

Արդարև, Ս. Տէր, որքան որ մխիթարել և յոյսեր տալ էր իմ կոչումս, շատ տեղեր ժողովրդեան տխրութիւնը զիս ալ վշտացուց, և անոնց արցունքները սրբելու պաշտօնեայն ինք: ալ անոնց հետ արտասուեց...

Իմ սկզբունքս էր քարոզել թէ օտարէն պէտք չէ բան յուսալ, ջանաք մենք զմեզ հոգալ, պատրաստուիլ, և ցոյց տալ ազգաց թէ մենք ալ ազգ մի ենք. մեր պատմութեան և մեր հայրենեաց արժանիքը մեր վրայ ցուցնել, մեր սուրբ եկեղեցւոյ և դարուս լուսաւորութեան ղեկքերով սպառազինիլ, գիտութեամբ զօրանալ, միութեամբ դիմանալ, գործել և պահպանել մինք զմեզ, պատրաստել մայրեր, հասցունել այրեր, կազմել ընկերութիւններ, չխնայել յետին լուսման, զրկել զիրենք, և տալ այս նպատակին համար: Այս է մեր միակ փրկութեան ճանքան, և ահա այս էր իմ աւաքելութեանս աւետարանը:

Տեսնելու բան էր թէ ինչ եռանդով կը փարէին այսպիսի խօսքեր

խօսողի մը, ի՞նչ անկարծ և խորին ոգևորութեամբ մը կողտրէին, և այն կմախք դարձած ժողովուրդը կը կենդանանային ու կը շարժէին: Բայց բան մը կայ, յորմէ օգուտ քաղելու ուշադրութիւնը կը խնդրեմ: Դնչպէս որ է, բոլոր գաւառացիք աչերնին յառած ի Պօլիս կը գլմեն. այնպէս հաւատք ունին թէ՛ Պօլսոյ Հայոց ազգասիրութիւնը, Պատրիարքը, Վարչութիւնը, Ազգային Ընդհ. ժողովը և մասնաւոր ընկերութիւնները ալ և գիշեր իրենց փրկութիւնը կը հագան. իրենց բոլոր ուշադրութիւնը նուիրած են լրացիր-ներէն բան մը լսել. մեծ տպաւորութիւն կը ստեղծեն անոնց վրայ ամեն լաւ կամ յոռի լուրերն ու խորհրդածութիւնները. սրտի բաբախմամբ և մտքի համոզմամբ կը կարդային Հայկական խնդիրն. Գօնկրէին կը նայէին, Գօնկրէին և ազգային պատուիրակներուն:

Ձեր, Ս. Տէր, Ընդհ. ժողովոյ մէջ իբրև բացատրութիւն Հայկ. խնդ-րոյն վրայ խօսած ճառն, և այս վերջին օրերս նոյն ժողովոյն մէջ յարու-ցեալ զայթակղութիւնը, միշտ փոթորիկ հողմոց նշան կալեկոծէին իրենց սրտի ծովը, և կը տատանեցնէին իրենց խելն ու ղեկը մերթ յայտ՝ մերթ յայնկոյս. հարկ էր Ձեր զրկած պաշտօնէին դարմանել և այս կէտը, որպէս զի չփրթէր անոնց սրտին թելը: Եթէ մեր հրատարակիչներն և մեր ժո-ղովները դարմանիչ լուրեր ու խորհուրդներ արտադրեն, դաւառաց Հայերը չուտ և շատ օգուտներ կ'ստանան:

Ժողովրդեան վրայ տիրացած զիջմունքները, զորս չօչափելի կերպով տեսայ, ըստ իս՝ յառաջ կուգան պիտաւորաբար դատինքնէն և Թեմիկի հու-զուկի առեաններէն, ուր երկրին բոլոր եղեռնական և դատական խնդիր-ները կը՝ աեանուին: Բացարձակ կարողարացնեն աւազակը կամ եղեռնա-գործը ժողովուրդը՝ կամ իւր վնասէն անցնելու է, կամ ծանր կաշառքով իւր իրաւունքը դնելու է: Առանց օրինական պարտաւորութեանց և վճռոց՝ բանտարկութիւններ ու տուգանքներն ամենուրեք սովորաբար կը դործա-դրվին. ստակ տուր և կազատիս: Ահա ասոնց հետեանքն եղած է, որ ժո-ղովուրդն անհատաբար վնասուելով՝ չը դիմէր շատ անգամ և չբողոքեր տեղական կառավարութեան. Այս առեաններուն մէջ իբրև անգամ նստած քրիստոնեան՝ կամ իւր անդամակիցներէն աւելի անխիղճ մէկն է, կամ իսպառ անխօս ու անբան, զորս ճնշում դործելով ընտրել կուտան յառ-կապէս ինթիխապ ընելու միջոցին: Խալ եթէ ուրեք ուրեք զանուին օրէնս-գէտ, խղճի և խօսքի տէր անդամներ, անոնք ալ արդէն մէկ կամ երկու ձայն են, մեծամասնութեամբ ամէն բան կորոշուի անգլին և սպառնալիք-ներէ ու իրական վտանգներէ ստիպեալ կը հրաժարին այսպիսիք:

Երկրորդ աղբիւրն է զիջմանց՝ Մուհամէտէնին, որ անսպառ պագայէ-ներ կը պահանջէ, և հարկերն ալ ողջ ստակով ու այլ և այլ կերպերով հաւաքել տալով, ոչ գանձուն, այլ իր անձնական շահը հանելու համար կը տառապիցնէ ժողովուրդը, և երբ խեղճ մարդու մը շահը կտրելու ու պարսք ընելու վարկը չէ մնացել, գոյքն և կարասիքը կը հանուի ի վաճառ և կը վճարուի հարկը:

Երրորդն է զապթիէութիւնը, որ ոչ միայն փնասակարները կաշանաւորելու և բանտերու տեսչութիւնն ունենալով՝ ամենամեծ զիւրութիւններ և թոյլտուութիւններ կընծայէ չարագործաց, այլ և շատ տեղ գողօններն իրենց պահ կամ բաժին կը տրուին: Հարկահանութեան կամ այլ և այլ պաշտօններով զրկուած զապթիէն շատ գումարներ կը քաղէ ժողովուրդէն, և իր խիղճը կը հանդարտեցնէ ըսելով, այսքան ամիսէ ի վեր ամսական առած չունինք, ընտանիքս քաղցած, ես մերկ, հապա ինչպէս ասորիմ: Այս կերպը կը գործածեն նաև երբ նշանաւոր չարագործ մը հրաւիրելու կամ ձերբակալելու զրկուին. մէկ կամ երկու հարկւրնոց թուղթով գոհ կըլլան, կը դառնան կը ստեն կառավարութեան թէ՛ հիւանդ էր կամ փախուցեալ էր և այլն, համոզելով իրենք զիրենք թէ արդար է մեր ըսածը, որովհետեւ եթէ կառավարութեան բերուէր նա, տասն կամ քսան հարկւրնոց թղթով հազիւ պիտի զերծանէր. այսպէս նա աժան կը պրծի և մեք ալ թեթև գումարով գոհ կըլլանք:

Ահա այս երեք աղբիւրներէն կըկազմուի այնքան հարստահարութեանց, լլկանաց և զրկանաց ծովը, որոց մէջ կը ծկայ ժողովուրդը: Ոչինչ են կառավարութեան մէկ ակնարկի առջև չէրքէզն, քիւրդն և գողն. բայց ասոնք բոլորն ալ թելադրեալ կամ թոյլ տուեալ պաշտօնեաներ են յիշեալ երեք պաշտօնէութենէն:

Անշուշտ գիտէք թէ զոտին, մուհասէպէճին եւ զապիթն անկախ են, և ուղղակի կընտրուին Կ. Պօլսէն և իրենց յատուկ կեդրոններէն: Այսպէս են նաև Գայմազամներու և Միւտիրներու վիճակն, որոց մէջ կարի հազուագիւտ են օրէնսգէտ և մարդու պէս անձինք. շատերը, մանաւանդ թէ մարդ կը համարձակի ըսել, ամենքն. ես առհասարակ կամ անպիտան կամ փնասակար են. ասոնք եւս ուղղակի Պօլսէն կը նշանակուին ու կը զրկուին: Այնպիսի Նայիպներու, Մուհասէպէճիներու, Գայմազամներու և Միւտիրներու պատահեցայ, որք կը խոստովանին թէ զիրենք զայլըմիշ ընելու համար միայն զրկած են հոն, և իրենց տէրանց ու խնամակալաց անուաններն ալ կուտային:

Գրեթէ ամեն ուրեք տեսածս էր՝ Խտտրէի ժողովը զբաղեալ զօրաց զախրէ հայթայթելու և զրկել տալու, հարկերն ու խանէները հաւաքել տալու: Կառավարութիւն եթէ կար, մի միայն ասոր համար էր:

Իսկ մեր ժողովուրդն, որոցմէ առեալ նաև Պատրիարքարանը, միշտ կը բողբէ Քրդաց և Զէրքէզաց դէմ. կը փոփոխէ այս վալին կամ այն Միւթէսարիֆը, կարծելով թէ այսու զեղծումը կը դադարի: Թէպէտ կան փոխուելու արժանի Միւթէսարիֆներ և վալիներ ալ, բայց կային ընտիրներ ալ, կային և կը տրանջէին թէ՛ ինչ ընենք, զիտենք Ղատիին ու Մուհասէպէճին անխառնութիւնները. զիտենք, բայց կը ճնշուինք. զիտենք Զապիթին և Զապթիէին կեղեքիչ և գողակից ըլլալն. զիտենք Գայմազամներուն և Միւտիրներուն ապրկար կամ փնասա-

կար ըլլալին. կը սաստենք, բայց ակնածութիւն անգամ չեն ըներ. վասն զի մեզ տուեալ է միայն դիտողութիւն գրել իրենց վրայ հոն ուր իրենք պաշտպանեալ են արդէն. Ամեն բան վերին պաշտօնեայէն կ'սկա- սուի, բայց վերին պաշտօնեայն իւր ստորադասելոց վրայ իրաւասութիւն չունի, իւր գործիքները իւր հրամանին տակը չեն:

Չապլթիէներն, եթէ օրինաւոր վարմունք ալ ունենային, սակայն նկա- տելի է թէ խիստ սակաւաթիւ են. Միւտիրները՝ 5—6 զապլթիէ ունին. Գայմագամութիւնները՝ 10—13. Միւթէսարըֆութիւններն ալ իբր 20, առ առաւելն 30. և ասոնք պիտի բարեկարգութեան հսկեն, հարկերը հաւաքեն, կառավարութեան դուռն և բանտը պահեն, փոսթան և ու- ղետները տանին բերին և այլն, որ ըսել է և ոչ մէկը կրնան ըներ. Երկիրը ձգուած է իր բաղդին, և եղած է խաղալիկ զօրաւորին և նեն- գաւորին. Չապլթիէներու ամսականները՝ ձիաւորին 90—120, հետիին 60—70 դրշ է. Միւտիրներինը 300—600 դրշ. Գայմագամներինը 800—1100 դրշ. թղթադրամ և այլն. Կը նշանակեմ ասոնք, որպէս զի ուշադրու- թեան առնուք, Ս. Հայր, թէ այս չնչին ամսականով պաշտօնեայ մը ինչպէս կրնայ ապրիլ, և եթէ չկրնար ապրիլ, ինչո՞ւ աղաչանքներով և ընծաներով ձեռք կը ձգէ այդ պաշտօնը. ուրեմն պարէնն ու տուածին փոխարէնը ուստի կը հընձէ, ուստի կը կապէ այն բեռները և քսակ- ները, որոց մէկը չկար իւր հետը գնալու տոնելը. Յառաջ բերած կէտերս օրինական են, և կուղղուին՝ կամ այդ օրէնքները փոփոխելով կամ նոր նոր օրինաց ոպասելով. Բայց ուր մնաց նոր օրէնքը՝ Տէրսիմի բարեկարգութիւնը՝ որուն վրայ իբրեւ առհաւանտչեայ գործի մը կը նայէր ժողովուրդը, դժբաղդաբար հինգ ամիսէ ի վեր գոհացու- ցիչ արդիւնք ցոյց չտուաւ. եթէ իւր շրջակայ զաւառները քիչ մը ապահովութիւն ունին, ամեն տեղերը զօրք դնելէն է, բայց և այս զօրքերը կը տարբերին այսու, որ քրիկը բարբարոսութեան ու յափշ- տակութեան անուամբ կը ծանրանային և կը խլէին ժողովրդէն, իսկ զօր- քերը օրինաւորութեան և հսկողութեան անուան տակը՝ նստած են ժողովրդեան տները և նոյնչափ ծանր են ժողովրդեան վրայ:

Տէրսիմը, որոյ շղթան է Բալուայ և Սասնոյ լեռինք, խիտ խիտ լի են վնասիչ քիւրդերով. այն լեռանց հիւսիսային կողմն են Քղի, Մուշ, Խոյթ, Մօտկան, Բաղէշ, Սղերդ և այլն. իսկ հարաւային կողմը՝ Տիգրանակերտու զաւառները և Բալու, Չարսանճաղ, Խարբերդ. Չմշկա- ծաղ, Արաբկիր, Ալն և Քէմալ: Դիր ճակատի առջին ալ Երզնկա և Դերջան, ասոնք ամենքն ալ Հայաբնակ. իսկ զազաթները և ողնա- մէջը չապկած են քրդերու զանազան ցեղերը. դեռ քիւրտ մ' սպան- նուած չէ, դեռ բռնաւորի մը քիթն արիւնոտած չէ. Սեբաստիոյ հիւ- սիսային լեռանց առիւծն է քիւրդ Ալիշան պէյը, և Մալաթիոյ, Տիւրքիի, Կիւրինի ու Տէրէնաէի կողմերը Աղճաղաղցի և Տրեմանցի արիւնկալ քրդերը և այլն, որք առ հասարակ ակնդէտ կը նայէին Տէրսիմի բարե-

կարողութեան. բայց արդէն անցուցին իրենց երկիւղը, աւելցուցին իրենց չարութիւնները, որոց վրայ դիր նաև ամեն տեղ գտնուած Թուրք սրբիկաները, զօրաց փախստականները, և պարկեշտութեան յօղին տակ թագուցեալ նշանաւոր քաղաքացիները, որք առ հասարակ կատաղի և անվախ գործել սկսան այս վերջին օրերս քրիստոնէից գլխուն շնորհները: Ահա թէ ուր մնաց մեր յոյսն և ուր խոստացեալ բարեկարգութիւնները:

Չեմ կրնար հանդուրժել պատմելու մեր ազգայնոց կրած եղեռներն. ո՛հ, ո՞վ կրնայ առանց զայրանալու և սարսուելու լսել թէ՛ Տըպնի գեղի մէջը նոր թաղուած քահանայի մը դիակը հաներ, և աղքով ապականեր ու մերկ ձգեր են գերեզմանէն դուրս: Չնոշի մէջը լսե՛նք Մուսղաֆայի մը թելադրեր, նոյն օրը թաղուած մանկամարդ հարսի մը դիակը գերեզմանէն հանելու, և անոր հետ . . . որով պիտի խելօքնայ եղեր, . . . արիւններ թափուելով դիակը ազատեր են. . . Էհ, չէ կարելի պատմել ամեն բան: Ի բաց կը թողում Ամասիոյ, Թօքատի և Սերաստիոյ կողմերն եղած չէրքեզներուն արարքը, և բոլոր իմ չըջած հայաքնակ գաւառաց աւաղակական և քաղաքական վնասակարութիւնքն ու վնասակարները, զորս վիճակագրութեանց հետ բաւական մանրամասն արդէն գրած և կանխաւ մատուցած եմ: Չեր սրբազնութեան: Իմ չըջածս գաւառները դիտեցի որ Հայք խիստ այխատաւէր են, ոչ միայն երկրագործութեամբ և վաճառականութեամբ, այլ և զանազան արուեստներով. մասնաւորապէս ծաղկեալ է գրեթէ ամեն զաւառաց մէջ սրուեստ կերպասեայ և բամպակէ կերպ կերպ տարազներ գործելը. չուտով կը հարստանան ու կը յառաջանան, եթէ արդարութեամբ և ապահովութեան երեսը տեսնեն:

Կը դառնամ իմ տեսութիւնս յայտնել ազգային ներքին վիճակին վրայ: Ս. Տէր, նախապէս իմ համոզումն էր, և փորձառու էի, ահա այս անգամ ևս նոյնը գտայ, թէ ուր ուրեք հայերը եթէ ուսեալ են, եթէ կրթութիւն ունին, եթէ միութիւն և ընկերութիւն ունին, եթէ վարժարանը յառաջաջադէմ է, եթէ կանոնաւոր ժողովքներ և բանիբուն ու արժանաւոր առաջնորդ ունին, այն գաւառի մէջը հարստահարութիւն նուաղ տեղի կունենայ, և կառավարութիւնը չկրնար արդարութենէն ու օրէնքէն այնքան բացարձակ դուրս վազել: Ուր որ հարկաց համար տուամարներ կան, գործոց արձանագրութիւն և հաշիւ կայ, ուր զրեւ և խօսիլ զիտցողներ կան, բողոքելու կերպը և տեղը կրնան որոյն, և ազգային ժողովոց անունով խօսք և թաքրիւր կըլլայ, այն տեղերը կառավարութեան չափ դիւրք մը ունի հայոց առաջնորդարանն ալ, ուստի և իմ քարոզած ու ամէն առթի մէջը յաճախ կրկնած ընտրանս էր այս բանը: Բայց քանի տեղ կրցայ գտնել այս վիճակը: Բաւ է ըսել թէ չըջածս տասնեկեց առաջնորդութեանց մէջը հազիւ երկու կամ երեք տեղ: Ժողովրդեան վրայ լաւ կը տալաւորէր ըսածներս, և կը խելամոռէին, իրենք իսկ գիտէին. սակայն, Ս. Հայր, ամէն բանի գլուխը պակաս մը կար, նախ անիկայ պէտք էր և անով ամէն բան կարելի էր յուսալ, Առաջնորդ:

Առաջնորդ հանճարեղ, Առաջնորդ խղճի խայթ ունեցող, պատիւը զիտցող, պարտքը՝ ճանչցող: Ես այնպէս համոզուած եմ մեր արժանաւոր եկեղեցականները պատրիարքութենէ աւելի առաջնորդութեան կարգելու պէտք ունին. հոս Պատրիարք մը իրեն խորհրդական և աջակից չառ կըրնայ դնել, բայց զաւառները բոլոր ժողովուրդն իւր օգնութիւնն, իւր խորհուրդն և իւր ամենայն քաղաքական և բարոյական պէտքն՝ Առաջնորդէն կսպասէ:

Եւրոպիոյ դահլիճներուն և Պէրլինի Գօնկրէին ներկայանալու համար ընտրուեցան ամենէն բարձր պատուով և արժանեօք Սրբազան եկեղեցականներն: Կ. Պօլսոյ եկեղեցեաց քարոզչութեան, Երեսփոխանութեան և Կրօնական ժողովոյ մէջ հաստատուած են նոյնպէս տաղանդաւոր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները: Նուազ կարեորութիւն ունին միթէ՝ Հայաստանի ընդարձակ հայաքնակ վիճակները. ո՛չ ապաքէն Պատրիարքն ալ, պատուիրակներն ալ, երեսփոխաններն ալ, ժողովականներն ալ՝ ամբողջ Հայաստանի համար են. Հայաստանին, որով միայն Հայն Հայ կը մնայ:

Գաւառաց առաջնորդներն եթէ հանճարեղութիւն և ազգին միութիւնն իրենց հետն ունենան, կարի ակնածելի և ազդու գիրք մը կը գրուեն. կը համարձակիմ ըսել թէ՝ Վալիներուն և Միւթէսարիֆներուն հաւասարապատիւ և հաւասար ձայնի և ազդեցութեան տէր կը լինին:

Զեղ կը թողում իմաստասիրել, Ս. Հայր թէ ինչ մեծամեծ բարիքներ կրնան յառաջ դալ բոլոր ազգասիրաց և Հայասիրաց ըղձացեալ նպատակին համար, և որքան կանուխ. բայց աչքի առջև բերէք մեր գաւառաց առաջնորդները, և կը տեսնէք որ ամենէն ապիկարները, որոցմէ չատերը նոյն իսկ Պօլսոյ եկեղեցեաց քարոզչութեան անգամ արժան չեն համարուած, առեր ու գրեկերն առաջնորդ, չատերը Պօլսոյ մէջ խռովութիւն և անկարգութիւն յարուցանելով, ասկէ հեռացնու համար՝ գաւառաց առաջնորդ են ընտրուած: Կոյր չէ գաւառացին, բայց անքան կարօտ է և անքան պէտք կըզգայ առաջնորդի, որ վեղարաւոր մը տեսնելուն պէն կը փարի անոր, մանաւանդ երբ զնացողը Պօլսէն է և Պատրիարքարանէն գիր մ' ունի ձեռքը: Անշուշտ, կըսէ, Պատրիարքարանը մեր թշնամին չէ. Սակայն ընդ փոյթ կը դառնայ և իր գլուխը կը ծեծէ:

Առաջնորդաց մէջ՝ լաւաց բացառութիւնները չեմ մոռնար. բայց եթէ հարցանէք, չեմ կրնար թուել: Առաջնորդ տեսայ, որ իւր տանը մշակն էր, և կախարդութեան յարեալ: Առաջնորդ՝ գինուով արբեալ և վիճակին պատուհաս մը: Առաջնորդ՝ որ զօր և զիշեր միմիայն իւր ձին կը հողար, և անշուշտ անհաստ վարդապետ և եպիսկոպոս տեսայ, որք կը շրջին յաշխարհէ յաշխարհ. կուտեն, կը խմեն, կը խլեն, կը ձեռնադրեն, որաշքներ կընեն, Թաթէն ելած ըմիշկ կը ձեռնան, և իրօք հիւանդները կը նային մերթ խաչով ու Աւետարանով, ըստ հաւատոց, մերթ դեղերով ու դարմաններով ըստ պատշաճին. վիճակաց մէջ խռովութիւն և ծանր ծանր դայթակղութիւններ կը յարուցանեն: Ուրիշ վարդապետ մը, որ Պէլէտիլէի անդամ էր,

իրեն համար եկեղեցին անձանթով, որոյ անուանք դրած էմ Չեզ կանխաւ Ս. Հայր, ժամ է ասոնք բառնալ, և մեր կրցած բարեկարգութիւններ զոնէ մեր ձեռքով մենք ընենք: Անհանձար վարդապետ մը՝ մեծ տեղ մը տեղապահ և Սահմ. գործադիր կը ղրկուի, առանց Դաւանական ժողովոյ պակասը լրացնելու, առանց Թաղական, Քաղ. և Կրօն, ժողովները կազմելու, կը փութայ զինքն առաջնորդ ընտրել տալ, և Պատրիարքարանը կը վաւերացնէ:

Քանի մը տեղ փաշաները ձեռքէս բռնելով առանձին կըսէին ինծի թէ գիտողութիւններ կ'ընես մեր ղառիներուն վրայ, իրաւունք ունիս, բայց այս մարդը, ցունելով առաջնորդը, այսպիսի փափուկ ժամանակի մը մէջ այսպիսի բազմահայ դաւառի մ'առաջնորդ ընելու մնալ է. Պատրիարքարան ի՞նչ տարբերութիւն ունի մեր կեդրոններէն՝ ուստից կը ղըրկուին մեր ղառիները, գայմադաճները, միւտիւնները և այլն. դուք ալ բան մ'ըլլալիք չունիք: Ուրիշ տեղ մը փաշայի ներկայութեան, խտրելի անդամ նշանաւոր Տաճիկ մը՝ խօսքի կարգին այս ծանր զիտողութիւնն ըրաւ. «Թանգիմաթէն առաջ պէյեր ու աղաներ կային մեր երկրի քիւրդերէն և թուրքերէն, որ առանձին բանտ, չղթայ, Փալախայ ի գործ կը դնէին, և կը բռնանային աղջիկ մը իւր և իւր ծնողաց հակառակ նշանածէն կորդել և իրենց աւելի ստակ տուողին տալ. դուք շատ բաներու վրայ զիտողութիւն կ'ընէք միւր մասին, բայց չնոր՝ ըրէք՝ կառավարութեան արտեանք քանի մը միջոց գտնուիլ, և կը տեսնէք թէ քանի բողոքողներ կուգան տեղոյս՝ Առաջնորդին վրայ. որի կնիկը ձեռած է, որը Փալախայ կոխած ու քանի մ'օր բանտարկած, որմէն ծանր տուգանքներ առած, որ մէկի աղջիկը կեղծ դաւթիէյով խլած և ստակն աւելի տուողին հետ պատկած, իրեն հաւատարմարդապետի մը չունէ և այլն կոչած ու զանի ձեռել տուած և այլն և այլն. կը խնդրենք Պատրիարքարանէն, թող չնոր՝քով առաջնորդներ ղրկեն, որոյ հետ խորհրդակցելու և գործակցելու պէտքը կզգայ գրիթէ ամեն բանի մէջ կառավարութիւնը: Հարկ չեմ տեսներ, Ս. Հայր, թարթափել այսպիսի շատ մը սրտի ցաւ առթող և ամօթ բերող պատահարաց վրայ, այլ չեմ կրնար չյիշել նաև թէ մեր դպրոցներէն շատերը Տաճկաց մէտրէսէներու կատարեալ տխրանքն իրենց խառնակութեամբ և անկանոնութեամբ: Աւելորդ է մի առ մի նշանակել թէ քանի քանի վիճակներէ անցայ, ուր վարժարաններ երբէք չկան. բայց խնդութեամբ սրտի կը յիշատակեմ Սեբաստիոյ քաղաքի վարժարանները, Սենեքերիմեան աղինւ ընկերութեան ջանից և խնամոց արդիւնքը, ուր կայ նաև մասնաւոր վարժարաններ ալ, և Ս. Նշանի վանքի վարժարանը, զոր միակ տեսայ բաւոր տեսածս վանքերէն. Մարդուանու վարժարանը, Արաբկիրու վարժարանները և Ակնայ կամրկապի և Չմշկածաղի զեղերու մէջ բացուած վարժարանները, Խարբերդի Սմբատեան ընկերութեան վարժարանը, որ ինկած էր, ու վերջին օրերս պայծառացած. Տիգրանակերտի մէջն ալ կը ջանալին հասցնել բարեկարգ վիճակի, և Ե. Դարահիսարի վարժարանները:

Արդ, Ս. Հայր, ահա կ'ամփոփեմ իմ տեսութիւններս, առաջարկելով որ ուշադրութեան առնու ազգային ձեռնհաս մարմինը և ի դորձ դնէ հետեւեալ միջոցները, իբրև զարման գաւառացի ազգայնոց քաղաքական և բարոյական կեանքին:

Պէտք է հաստատել կեդրոնական մեծ առաջնորդութիւնները մեծ առաջնորդներէ: և մանրերը թողուլ անոնց իրաւասութեան ներքեւ. որովհետեւ Միւտիր կամ Գայմազամ եղած տեղերու առաջնորդական վիճակաց բոլոր դորձերը կիշնան միւլթաւարքութեանց կամ վալիութեանց կեդրոնը, և հին նստող առաջնորդներն իբրև թէ իրենց պարտականութիւն չհամարելով ձեռնկալու չեն ըլլար եկած խնդրոց, ուստի և հարկ կ'ըլլայ գաւառին առաջնորդին անձամբ երթալ կեդրոնը, երբեմն ալ ելլել զիմիշ մինչև Պոլիս, և ծանր ծախքերու դռներ բանալ, յիշակը փոքր ըլլայ կամ մեծ, առաջնորդին և առաջնորդարանին ծախքը հաւասար է. այդ փոքրիկ գաւառի թեմականք չեն կրնար իրենց սակաւաթոռութեամբ առաջնորդ մը պահել: ոչ դրամիր, ոչ դիւան, ոչ արձանագրութիւն, ոչ տոմար ունին և ոչ առաջնորդին տնտեսական կրնան վճարել: Առաջնորդներն հարկահանի մը պէս ծամանակ և երես կը հալեցնեն սակէ անկէ բան մը կորզել իբրև իրենց իրաւունքը, վանքերը ուսել պտղի ժողովուրդէն, որ թէ պատիւ չընեն և թէ ինչ մը անտեղութեանց առիթներ կ'ընծայէ. կը նկրտին նաև եպիսկոպոս ալ ըլլալ ասոնք. նոր ծախք: Պէտք է բոլոր փոքր վիճակները ինթարիկ կամ միացնել Միւլթաւարքի մը կամ վալիի մը նստած տեղւոյն առաջնորդարանին, և տալ անոր իրաւունք, որ իւր կազմէն փոխանորդներ կարգէ այն տեղերը, ինչպէս կառավարութիւնը, նոյնպէս և պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ ձգելով: Յայտնի է թէ Պատրիարքարանի յարաբերութիւններն ալ ամփոփ և կանոնաւոր կ'ըլլան գաւառաց հետ այս կերպով: Գինի զուտած միջոցով զանազան վրանքներ կ'ունենան: Գինի նաև ամէն մի առաջնորդաց քով օրէնագէտ և լեզուագէտ արժանեաց տէր աշխարհական մը իբրև խնդրական իբրև թարգման, և իբրև զարու քեահեսափ, որ կրնայ մեծ պորձեր պորձել և օգնող հետև առաջնորդը կառավարութեան ինկած խնդիրներով և ազգային ժողովոյ տախազահերով կարի նստողներ կ'ունենան: Կանոնայա պէտք է յատուկ պաշտօնեայ վարդապետ մը դնել անոր քով, որ թէմերը այց առնէ. սահմանադրական օրինաց պորձադրութեան և վարժարանաց բարեկարգութեան հսկէ, ուսեալ և պարկեշտ վարդապետ մը: Կրնամ ներկայել հոս ինձ ծանօթ վիճակաց առաջնորդութեանց այս ձևին վերածելու հարեանցի ծրագիր մը, թողլով վանքերու վրայ ունեցած պիտոյութիւններս օրիշ առթիւ մտաուցանելու:

Ա. Սամսոն և Պափրայ իր շրջագալիք Ամասիոյ թեմին է, կեդրոնէն 5—6 օր հեռի, և Նիկոսար թեմատի թեմ: Ամասիոյ Սերապիոյ վիլայէթ, Սամսոն Պափրայ և Նիկոսար Տրապիզոնի պէտք է Պափրայ:

Սամսոն և Նիկսար միացնել ձանիկի առաջնորդութեան հետ, որ 8 կամ 10 ժամ հեռի են, և առաջնորդը նստեցնել Սամսոն, ուր կը նստի Միւթասարիֆը և կը կառավարէ Պաֆրան ձանիկն և Նիկսարը:

Բ. Զիլէ և Հերէք գայմագամութիւններ են՝ Թօխատի առաջնորդութեան թեմ, բայց Ամասիոյ Միւթասարըֆութեան ենթակայ, ուստի 8 կամ 10 ժամ հեռի են. պէտք է միացնել Ամասիոյ առաջնորդութեան հետ:

Գ. Սիւրաստիոյ առաջնորդութեան պէտք է միացնել Թօխատ քաղաքը որ գայմագամութիւն է Սեբաստիոյ վիլայէթին ենթակայ, 15 ժամ հեռի, իւր տասն և չորս կտոր՝ այլ տակաւաթիւ հայաբնակ գիւղերով: Սեբաստիոյ առաջնորդութեան պէտք է միացնել նաև Տիւրիկու վիճակը, որ տասն ի մէկ գիւղերէ կը բաղկանայ, և քաղաքով մէկտեղ 1000 տուն հայ բնակիչ ունի, գայմագամութիւն է Սիւրաստիոյ վիլայէթին ենթակայ և անկէ 22 ժամ հեռի: Սեբաստիոյ առաջնորդութեան կցելու է նոյնպէս Մանճըլըխի վիճակը, ուր են Կիւրին և Տէրէնտէ, որք արդէն Սեբաստիոյ մօտ և անոր կառավարութեան տակն են, և որոց Հայ բնակչաց գործքերը զրեթէ բոլորն ալ արդէն Սեբաստիոյ առաջնորդին կուգայ:

Դ. Ակն, Արաբկեր գայմագամութիւն են, և Չմէկածագ միւտիւրութիւն, Խարբերթի միւթասարըֆութեան ենթակայ, և այս երեք փոքրիկ վիճակներն իրարմէ 8—10 ժամ հեռի են. կամ միացնել ասոնք և զատ առաջնորդութիւն մը կազմել, կամ Չարուհնճագի հետ մէկտեղ Խարբերդու առաջնորդութեան կցորդել, ուստից 12 ժամ հեռի է:

Ե. Բալու, Հապաղջուր, Սեբասկ, Արդընի, Զընքուշ որ գայմագամութիւն և միւտիւրութիւն են՝ Արդնու—Մատենի միւթասարըֆութեան ենթակայ, մէկ առաջնորդութեան վերածել և կեդրոնը Արդընու—Մատենն ընել, ուստից ամենէն հեռաւոր թեմը 12 ժամ է:

Զ. Արմտան, Կէրքէնիս, Քէմախ որ գայմագամութիւն և միւտիւրութիւն են՝ Երզնկայու միւթասարըֆութեան տակը, նոյնպէս և Դերջանը միացնել Երզնկայու առաջնորդութեան հետ:

Է. Բաքերդ, Սպիր, Բասէն, Խնուսը, Գղի, որ գայմագամութիւններ են՝ Կարնոյ վիլայէթին տակը, միացնել Կարնոյ առաջնորդութեան հետ:

Ը. Բաղէշ, որ գայմագամութիւն է Մշոյ միւթասարըֆութեան տակը, միացնել Մշոյ առաջնորդութեան հետ, և այլն և այլն:

Կ'առաջարկեմ նաև որ գոնէ երկու տարին անգամ մը Պատրիարքարանէն այցելու կամ քննիչ մը հանուի գաւառները, մխիթարելու ժողովուրդը, և ղիտելու առաջնորդաց ու ժողովքներու վիճակը, որոց օգուտը խիստ զգալի է երկուստեք:

Ահա ասոնք և այս կերպ են իմ դիտողութիւնքս առ այժմ: Եւ վերջոյ կը յաւելում աղաչել, որ Շապին Գարահիսարի առաջնորդութեան

խնդրոյն ընդ մօտ վախճան մը արժեքն նոյնպէս և Ամասիոյ վիճակին, որոց միոյն առաջնորդը դադարեալ է պաշտօնէն և միւսոյն հրաժարեալ, և ժողովքները խափանեալ. գոնէ չնորհքով տեղապահներ չըկուն ան տեղերն, ուր այսպիսի տարիներ ծանր պատահարներ պակաս չեն ազգին զլինէն:

Որոց ամենեցուն կողմէն կուգամ սրտագին համբուրել Ձեր հայրական Ս. Աջը, և աղաչել որ օրհնէք զիս
 Ձեր ամենախոնարհ ծառայն

Ն. ՍՐՈՒԱՆՁՏ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ.

ՀԱՅԵՐԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ **№ 3.** ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ա. ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ

I. ՀԱՅԵՐԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ:

II. ՀԱՅԵՐԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԵՐԱՆԻ (ժողովրդական հասարակական) Կ. Կոստանեանց:

III. ՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ, Ա. ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ:

IV. ՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ, ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ:

V. ՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ, ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ:

ՄԱՍԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

VI. ՄԱՍԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ. Ա. Մ. ԱՄԵՐԻԿԱՆԻ:

VII. ԱՄԵՐԻԿԱՆԻ, ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ, ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ:

VIII. ՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ, ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ:

ԱՄԵՐԻԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

IX. ԱՄԵՐԻԿԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԱՆԻ:

X. ՄԱՍԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ ԿՈՆԴԱԿԻ:

ՄԱՍԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

XI. ՄԱՍԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԱՆԻ. Ա. ԲԱՐՏԻՆԵՐԻ:

XII. ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՊԵՐՏԻՆԵՐԻ: